

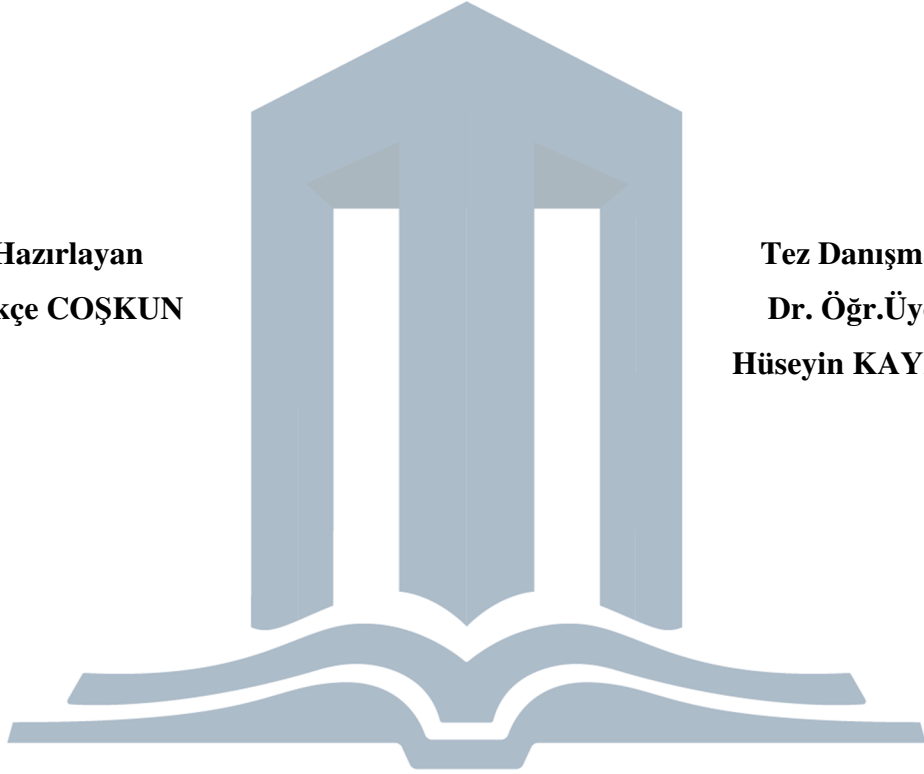
**T.C.
ÇANAKKALE ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**KURULUŞUNDAN YIKILIŞINA KADAR BÜYÜK
SELÇUKLU DEVLETİ'NDE ORDU-DEVLET İLİŞKİSİ**

Yüksek Lisans Tezi

**Hazırlayan
Gökçe COŞKUN**

**Tez Danışmanı
Dr. Öğr.Üyesi
Hüseyin KAYHAN**

Çanakkale-2019

TAAHHÜTNAME

Yüksek Tezi olarak sunduğum “**Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Büyük Selçuklu Devleti’nde Ordu-Devlet İlişkisi**”adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını, özgünlüğünü ve bir başka mecraya sunulmadığını, yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu ve yararlandığım kaynak ve verilerde hiçbir bir çarpıtma yapmadığımı belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

29.08./2019

Gökçe Coşkun

İmza

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

Gökçe Coşkun'a ait "Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Büyük Selçuklu Devleti'nde Ordu-Devlet İlişkisi" adlı çalışma, jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak oybirliği ile kabul edilmiştir.

Üyeler	İmza
Prof. Dr. Mustafa DAŞ	
Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin KAYHAN	
Dr. Öğr. Üyesi H. İhsan ERKOÇ	

Tez No : 10285500

Tez Savunma Tarihi : 20.08.2019

ONAY

Prof. Dr. Şerif KORKMAZ
Enstitü Müdürü

23.08/2019

ÖZET

KURULUŞUNDAN YIKILIŞINA KADAR BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NDE ORDU-DEVLET İLİŞKİSİ

Tuğrul ve Çağrı Beylerin, 431/1040 yılında Gazneli Devleti karşısında gösterdikleri başarılı mücadele sonunda Horasan merkezli kurulan Selçuklu Devleti, kısa bir süre sonra ordunun etkisiyle iç problemler yaşamaya başlamıştır. İlk olarak Meliklerin, mevcut yönetime isyanı olarak algılandığı; Türkmen Beylerinin bir hâkimiyet mücadelesi haline dönmüştür.

Zamanla geri plana atılan Türkmenlerin yerini, gûlam kökenli Türk emîrleri alırken; Sultanlar ise bu emîrlerin kışkırtması sonucu birbirleri ile mücadeleye girmekten çekinmemişlerdir. Bütün bunlar yaşanırken devletin dış tehlikelere açık hale gelmesi, askerî kadro mensuplarını daha da etkili hale getirmişti.

Sultanların, emîrleri karşısında hamiyetsiz oluşları, diğer devletler ile münasebetlerini etkilerken aynı zamanda ülke içerisinde güven ve huzur ortamını da bozmuştur. Daha özgür ve etkili hale gelen komutanlar, halkı zor duruma sokmaktan çekinmeyerek kendi hâkimiyet alanlarını kuvvetlendirmeye çalışmışlardır.

Anahtar Kelimeler: Büyük Selçuklular, İç Karışıklıklar, Dış Politikalar, İsyanlar

ABSTRACT

ARMY-STATE RELATIONS IN THE GREAT SELJUQ STATE UNTIL THE ESTABLISHMENT

The Seljuq State, founded in the center of Horasan, which was established after Tuğrul and Çağrı Beys' successful struggle against the Ghaznavids in 431/1040, started to experience internal problems soon after the influence of the army. Eventhough the Meliks were perceived as the head lift to the current Sultan; it has become a struggle for dominance of Turkmen beys.

When the Turkmens of ghulam origin take the place of the Turkmen who are thrown into the background in time; Sultans did not hesitate to fight each other as a result of provocation of these orders. While all this was happening, the fact that the state became vulnerable to external dangers made the members of the military staff even more effective.

The fact that the Sultans were unprotected against their orders affected their relations with other states and at the same time disturbed the atmosphere of trust and peace with in the country. The commanders, who became more free and effective, tried to strengthen their sphere of domination by not hesitating to put the people in a difficult position.

Keywords: Great Seljuqs, Internal Conflicts, Foreign Policies, Rebellions.

ÖNSÖZ

Selçuklu ailesinin Cend'e geldikten sonra verdiği mücadele 431/1040'da başarıya ulaşmış ve onlar Horasan'da büyük bir güç olarak ortaya çıkmışlardı. Bu mücadelelerinde en büyük desteği soydaşları Türkmenlerden almışlardı. Ancak devletin kurulduğu bölge dolayısıyla İranlı bürokratların etkisi altında kalmaları onları askerî alanda da etkilemiş ve Türkmenler geri plana atılmışlardı.

Türkmenlerin uğradıkları bu siyaset onları diğer devletlerin iç işlerine ve topraklarına karışmaya sevk etmiş olsa bile en büyük zararı kendi devletlerine vermişlerdi. Melikleri isyanlarına teşvik etmek ve Sultanların bizzat karşılarına bir güç olarak çıkmaktan çekinmeyen Türkmenler, Büyük Selçuklu Devleti'ni içten çökertmişlerdi.

Türkmenlerin geri plana itilmesinin ardından gulâmların bir güç olarak çıktığını görmekteyiz. İlk etapta Sultanların yanında olan gulâm kökenli askerler, devletin tahribata uğradığı özellikle Berkyaruk devrinde yaşanan taht kavgalarında etkili olmuşlar ve melikleri isyana çekmeye devam ederek, barışa karşı çıkmışlardı.

Türkmenlerin ve gulâm kökenli askerlerin tamamı kuruluşundan itibaren Büyük Selçuklu Devleti'ni hayatta tutmuşlarsada içte yaşanan çözümlerden her iki grupta yararlanarak kendi hâkimiyet alanını oluşturmaya çalışmışlardı. Bütün bunlar yaşanırken en çok yara alan taraf ise halk olmuştur.

İsyanların, taht kavgalarının, savaşların içerisinde halk her zaman en çok etkilenen kısım olmuştu. Çünkü savaş güzergâhında yaşayanların tarlaları, evleri yağmalanırken aynı zamanda zorla vergiler alınmaya çalışılmıştır. İsyanlar sırasında şehirlerin askerler tarafından tahrip edilmesine engel olunamamıştı. Çünkü devlet içerisinde yaşanan isyanlar ve savaşlar askerlere gelir sağlamıyordu ve ailelerinden uzak kalmaları onları Sultana karşı kinlendirirken, kazanamayacaklarını düşündükleri ganimeti şehirleri yağmalayarak elde etmeye çalışmaktaydılar. Sosyal-ekonomik sorunların yanı sıra yaşadıkları dinî tehdit, halkı hem askere hem de devlete düşman hale getirmişti. Bâtını tehlikesi altında ailelerini korumak isteyenler, sokaklarda bile rahat gezemez hale gelmişlerdi.

Tüm bunların nedeni, Büyük Selçuklu Devleti'nin İran etkisiyle birlikte kendi soydaşlarını sürgün hayatı yaşatarak, Anadolu ve Kafkasya topraklarına göndermesiydi.

Merkezden gönderilemeyen Türkmenler ise yerel halk ile çatışmış ve sosyal düzeni bozulmuşlardı. Ancak yapılan faaliyetlerin hiçbiri Türkmenleri yanlarına çekmek adına yapılmamış aksine daha fazla nefret dolmalarına neden olmuştur.

Bu çalışmanın hazırlanmasında başta danışman hocam Sayın Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin KAYHAN'a teşekkürü borç bilirim. Bu süre boyunca maddi ve manevi varlığını daima hissettiğim Oğuz KARAHAN'a, kıymetli arkadaşlarım Salih KAYA ve Burcu MERAL'e; hayatım boyunca yardım ve desteklerini esirgemeyen annem Melahat COŞKUN ve babam Necmi COŞKUN'a teşekkürlerimi sunuyorum.

Gökçe COŞKUN

Çanakkale, 2019

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	i
ABSTRACT	ii
ÖNSÖZ.....	iii
İÇİNDEKİLER	v
KISALTMALAR	viii
KAYNAKLARIN TANITIMI.....	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ’NİN İÇ POLİTİKASINDA ORDUNUN ETKİSİ

1.1.Büyük Selçuklu Sultanlarının Tahta Çıkışında Komutanların Etkisi	7
1.1.1.Sultan Tuğrul Bey Dönemi.....	8
1.1.2.Sultan Alp Arslan Dönemi.....	10
1.1.3. Sultan Melikşah Dönemi.....	11
1.1.4.Sultan Berkyaruk Dönemi.....	11
1.1.5. Sultan Muhammed Tapar Dönemi	13
1.1.6. Sultan Sencer Dönemi	14
1.2. Büyük Selçuklu Sultanlarının Saltanatları Boyunca Komutanlarıyla Yaşadıkları Sorunlar	14
1.2.1. Sultan Tuğrul Bey Dönemi	14
1.2.2. Sultan Alp Arslan Dönemi.....	17
1.2.3. Sultan Melikşah Dönemi.....	17
1.2.4. Sultan Berkyaruk Dönemi.....	19
1.2.5. Sultan Muhammed Tapar Dönemi.....	20
1.2.6. Sultan Sencer Dönemi	23
1.3. Büyük Selçuklu Devleti’nde Yaşanan Taht Mücadeleleri ve Komutanların Etkileri.....	25
1.3.1. Sultan Tuğrul Bey Dönemi	26
1.3.1.1. <i>İbrahim Ynal İsyanı ve Türkmenler</i>	26
1.3.1.2. <i>Kutalmış İsyanı ve Türkmenler</i>	31
1.3.2. Sultan Alp Arslan Dönemi.....	33

1.3.2.1. <i>Melik Kavurd'un İsyanı ve Türkmenler</i>	33
1.3.3. <i>Sultan Melikşah Dönemi</i>	36
1.3.3.1. <i>Melik Kavurd'un İsyanı ve Ordu Mensupları</i>	36
1.3.3.2. <i>Ordudan Kovulan Askerlerin Tekiş'i İsyanı Teşvik Etmeleri</i>	39
1.3.4. <i>Melikşah'ın Ölümü ile Berkayaruk-Terken Hatun Mücadelesi</i>	40
1.3.4.1. <i>Tutuş'un Taht Mücadelesinde Komutanların Etkisi</i>	42
1.3.4.2. <i>Berkayaruk-Arslan Argun Mücadelesinde Gulâm Kökenli Askerler</i>	44
1.3.4.3. <i>Berkayaruk-Muhammed Tapar Mücadeleleri ve Komutanlar</i>	45
1.3.5. <i>Sultan Muhammed Tapar Dönemi</i>	52
1.3.6. <i>Sultan Sencer Dönemi</i>	52
1.3.6.1. <i>Sencer ve Mahmud Arasında Yaşanan Taht Mücadelesinde Komutanların Rolü</i>	52

İKİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN DIŞ POLİTİKASINDA ORDU

2.1. <i>Doğu'da Gazneliler, Karahanlılar ve Hârezmşahlarla Olan Siyasî İlişkilerde Ordu</i>	55
2.1.1. <i>Gazneliler İle İlişkilerde Komutanların Etkisi</i>	55
2.1.1.1. <i>1040 Öncesi Büyük Selçuklu-Gazneli İlişkisi</i>	55
2.1.1.2. <i>1040 Sonrası Büyük Selçuklu-Gazneli İlişkisi</i>	67
2.1.2. <i>Karahanlılar ile İlişkilerde Komutanların Etkisi</i>	72
2.1.3. <i>Hârezmşahlar ile İlişkilerde Komutanların Etkisi</i>	78
2.2. <i>Abbasi Halifeliği ile Politikaların Belirlenmesinde Ordunun Etkisi</i>	82
2.3. <i>Fatımî Politikasında Komutanların Rolü</i>	97
2.4. <i>Anadolu ve Kafkasya Politikasında Komutanların Etkisi</i>	112
2.4.1. <i>Malazgirt Savaşı'ndan Önce Bizans'ın Durumu ve Büyük Selçuklu Akınları Karşısında Aldığı Önlemler</i>	112
2.4.2. <i>Malazgirt Savaşı'ndan Sonra Bizans'ın Durumu ve Anadolu'nun Türk Yurdu Haline Gelmesi</i>	120
2.4.3. <i>Kutalmışoğulları ve Bizans İle ilişkilerde Komutanlar</i>	122
2.4.4. <i>Süleyman Şah'ın Ölümünden Sonra Anadolu'da Bizans ve Kafkasya İle İlişkilerde Selçuklu Komutanlarının Etkisi</i>	128
2.4.4.1. <i>Büyük Selçuklu Komutanlarının Bizans ve Kafkasya İle İlişkileri</i>	128
2.4.4.2. <i>Kılıç Arslan Zamanında Komutanların Bizans ve Kafkasya İle İlişkileri</i>	130
2.4.4.3. <i>İzzettin Mesud Zamanında Komutanların Bizans İle İlişkileri</i>	131
2.4.5. <i>Haçlılar Karşısında Selçuklu Komutanları</i>	135

2.4.5.1. Haçlılar Karşısında Türkiye Selçuklu Devleti Komutanları.....	135
2.4.5.2. Haçlılar Karşısında Büyük Selçuklu Devleti Komutanları.....	140

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN SOSYAL VE EKONOMİK HAYATINDA ORDU

3.1. İsyanlar ve Savaşlar Sırasında Şehirler ile Kırsal Alanların Zarar Görmesi ve Bunların Sosyal-Ekonomik Zararları.....	146
3.1.1. Sultan Tuğrul Bey Dönemi.....	146
3.1.2. Sultan Alp Arslan Dönemi.....	149
3.1.3. Sultan Melikşah Dönemi.....	150
3.1.4. Fetret Devri ve Sonrası	153
3.2. Komutanların Görev Yaptıkları Yerlerde Halkla İlişkileri	158
SONUÇ.....	164
KAYNAKÇA	173
EKLER.....	180
ÖZGEÇMİŞ.....	181

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	:Adı geçen makale
a.g.y.	:Adı geçen yer
AÜDTCF	: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
b.	:İbn
bkz	:Bakınız
C.	:Cilt
Çev.	:Çeviren
Ed.	:Editör
H.	:Hicri
Haz.	:Hazırlayan
İ.A.	:İslam Ansiklopedisi
M.	: Miladi
Mad.	:Madde
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
s.	:Sayfa
SBE	:Sosyal Bilimler Enstitüsü
ss.	:Sayfadan Sayfaya
TDVİA	:Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
TTK	:Türk Tarih Kurumu
Yay.	:Yayınlayan

KAYNAKLARIN TANITIMI

1.Arapça Kaynaklar

Selçuklular hakkında bilgi veren Arapça kaynakların başında İbnü'l-Esîr gelmektedir. 555/1160 yılında Cizre'de doğan büyük tarihçi, çeşitli ilim dersleri aldıktan sonra Bağdad'a giderek eğitimini tamamlamıştır. Eserlerinden en önemlisi el-Kâmil fî't-Tarih isimli büyük İslam tarihidir ¹. Peygamberler tarihi ile başlayan büyük eser, 628/1231 yılı olaylarına kadar her şeyi anlatmaktadır. Konumuz açısından bizi ilgilendiren kısımlar IX, X ve XI. ciltler olup, ağırlıklı olarak bu ciltlerden istifade ettik. Hemen hemen her konuya değinen İbnü'l-Esîr, tezimizin her aşamasında bize yardımcı olan en büyük kaynaktır.

510/1116 yılında Bağdad'da doğan İbnü'l-Cevzî, büyük bir tarihçidir. el-Muntazam fî Târîhu'l Umem genel bir vakayinamedir ². Bazı tarihi kişilikleri aydınlatmada oldukça yardımcı olmuştur. 573/1177 yılına kadar gelen konuları ele alan İbnü'l-Cevzî, Büyük Selçuklu'nun ilk devirleri ile ilgili de kıymetli bilgiler vermektedir.

588/1193 yılında Haleb'de doğan İbnü'l-Adîm, âlimlerden aldığı derslerden sonra çeşitli medreselerde öğretmenlik yapmış, elçilik vazifesiyle de Konya'ya daha sonra Kahire'ye gitmiştir ³. Büyük bir âlim olan İbnü'l-Adîm'in Bugyetu't- Taleb fî Târîhi Haleb⁴ isimli eserinde çeşitli devlet adamlarının biyografisi hakkında bilgiler vermektedir. Diğer eseri Zubdetu'l-Haleb'de ise, Bugye'de anlatılanların bir özeti bulunmaktadır⁵. Bu eserden daha çok Haçlılar ile ilgili kısımda yararlanılmıştır.

İbnü'l-Cevzî'nin torunu olan Sıbt İbnü'l-Cevzî 581/1185 yılında Bağdad'da doğmuş ve bizzat dedesi tarafından yetiştirilerek ilim ile uğraşmıştır. Tarih alanında vermiş olduğu en önemli kaynak *Mir'âtü'z-Zemân fî Târîhi'l-Âyân*'dır⁶. Yıllara göre düzenlenmiş olan eserin asıl önemi elimize ulaşmamış olan Garsünnime isimli müellifin *Uyunu't-Tevarih* isimli tarihinden yapmış olduğu nakillerdir. Sıbt'ın Garsünnime'den nakletmiş

¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kamil fî't-Tarih*, IX,X,XI, (Çev. Abdülkerim Özeydin), Bahar Yayınları, İstanbul 1989.

² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhu'l Umem'de Selçuklular*, (Çev. Ali Sevim), TTK, Ankara 2014.

³ Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Yayınları, İstanbul 1998, s.146.

⁴ İbnü'l-Adîm, *Bugyetu't- Taleb fî Târîhi Haleb(Seçmeler)*, (Çev. Ali Sevim), TTK, Ankara 1989.

⁵ İbnü'l-Adîm, *Zubdetu'l-Haleb'de Selçuklular*, (Çev. Ali Sevim), TTK, Ankara 2014.

⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zemân fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, (Çev. Ali Sevim), TTK, Ankara 2011.

olduğu bu bilgiler onu diğer kaynaklara göre daha önemli kılmaktadır. Özellikle Melikşah devrinde meydana gelen isyanlar ve taht kavgalarının anlatımında sıkça başvurulmuştur.

el-Azîmî, 483/1090 yılında Haleb’de doğmuş ve tarihe meraklı bir kişiydi. Yararlandığımız eseri ise kendi adıyla anılan tarihi olmuştur. *Târihu’l Azîmî*, olayları kronolojik olarak sıralayarak olay görgüsünün gidişatını belirlemede yardımcı olmuştur. Verdiği kısa bilgiler sayesinde, konu bütünlüğü sağlanmaya çalışılmıştır⁷. Özellikle doğduğu şehir olmasından dolayı Haleb tarihi ile ilgili bilgiler vermekten kaçınmayan Azîmî’nin, Berkyaruk-Tutuş mücadelesi, Bâtını faaliyetleri ve sosyal hayata etkileri ile ilgili bilgilerinden yararlanılmıştır.

510/1116 Meyyafârik’in doğumlu olan İbnü’l-Ezrak’ın, doğduğu toprakların tarihini yazdığı *Târihu Meyyafârikîn ve Âmid* isimli eserinden yararlanılmıştır⁸. Aslında şehir tarihi kitabı olmasına rağmen, Büyük Selçuklular ile ilgili verdiği bilgiler önemli olup; Halife’nin bir güç olarak ortaya çıktığı zamanlarda yaşanan sorunları aydınlatmak amacıyla yararlanılmıştır.

Selçuk Bey’in Cend’e gelişinden 622/1225 yılına kadar gelen olayları konu edinen Sadreddin Ebû’l Hasan Ali b. Nasır el-Hüseyini’nin *Ahbârü’l-Devleti’s-Selçukiyye* isimli eserinde; Nizâm’ül-mülk’ün ıktânın dağıtılması hususunda gösterdiği incelikler, Melikşah’ın amcası ile yaşadığı mücadele esnasında meydana gelenler ve Berkyaruk’un emîrleri arasında geçen olayları aydınlatmak amacıyla yararlanılmıştır⁹.

700/1300 yılında Bust’ta doğan ilim adamı İbn Kesîr, en önemli eseri *el-Bidâye ve’n-Nihâye* isimli İslam tarihidir¹⁰. Bizim açımızdan kıymetli olan XII. cilt olup eser toplamda XIV. ciltten meydana gelmektedir. Bağdad’da yaşanan olaylar, Bâtını suikastları, emîrlerin Sultan ile olan ilişkileri hakkında bilgi edinmek için yararlanılmıştır.

Türkçeye Kivameddin Burslan’ın *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*¹¹ adı ile tercüme olunan İmadeddin el-Katib el-İsfahani’nin *Nusrat el-fetre ve Usrat et-katra* isimli kitabı; Bundari tarafından *Zubdet el-Nusra* şekliyle günümüze gelmiş kıymetli bir

⁷ Azîmî, *Azîmî Tarihi*, (Çev. Ali Sevim), TTK, Ankara 2006.

⁸ İbnü’l-Ezrak, *Meyyafârikîn ve Âmid Tarihi*, (Çev. Ahmet Savran), Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum 1991.

⁹ el-Hüseyini, *Ahbârü’l-Devleti’s-Selçukiyye*, (Çev. Necati Lügal), TTK, Ankara 1999.

¹⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, XII, (Çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 2000.

¹¹ Bundari, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, (Çev. Kivameddin Burslan), TTK, Ankara 2016.

eserdir¹². Kaynağımızdan Ayaz'ın suikastı, Halife-Sultanlar ilişkisi ve Malazgirt sonunda Türkmenlerin elde ettiği ganimetler konusunda yararlanılmıştır.

2.Farsça Kaynaklar

623/1226 yılında Bağdad'da doğan Ata Melik el-Cüveynî, iyi bir tahsil almış ilim adamıydı. Kaleme aldığı *Tarih-i Cihan Güşa* isimli kitabı ise Büyük Selçuklu- Harzemşah ilişkisinde ilk müracaat edilen kaynak olmuştur. Atsız Bey'in Sencer karşısında yaptıkları hakkında geniş malumat buradan edinilmiştir¹³.

Ebû'l Fazl Muhammed el-Beyhakî, 389/996 yılında adını aldığı Nişâpûr'un Beyhak bölgesinde doğmuş bir ilim ve devlet adamıdır. Bizzat Sultan Gazneli Mesud'un yakın adamlarından biri olan Beyhak, Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş aşamasında yaşanan olayları ilk ağızdan anlatan tek kaynak olması dolayısıyla pek kıymetlidir. *Tarih*'inde anlatılan olaylar, Büyük Selçuklu-Gazne ilişkilerini, Gazne sarayında yaşanan gelişmeleri ve Dandanakan Savaşı sonrası yaşanan süreci aydınlatmada oldukça yararlı olmuştur¹⁴.

Ebu Said Abdülmelik Dahhak b.Gerdizi'nin *Zeyn'ul-Ahbar* isimli eserinden, Türkmenlerin Gazneli Mahmud zamanında Horasan'a indikleri esnada yaşadıkları olaylar hakkında yazılmış kısımlarından yararlanılmıştır¹⁵.

Irak Selçuklu sarayında görev yapan Râvendî, başlangıçtan 590/1194 yılına kadar geçen olayları naklettiği eseri, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetu's-Surûr*, Farsça bir Büyük Selçuklu tarihidir¹⁶. İki cilt olan eserin genel itibariyle ilk cildinden yararlanılmış ve diğer kaynaklardan edinilen bilgiler ile tamamlamıştır.

646/1248 yılında Hemedân'da doğan tabip, devlet adamı ve tarihçi Reşîdüddîn Fazlullâh'ın en önemli eseri *Câmiü't-Tevârih*'tir¹⁷. Dedesinin Alamut kalesinde bulunması

¹² Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s.123.

¹³ Ata Melik Cüveynî, *Tarih-i Cihan Güşa*, (Çev. Mürsel Öztürk), TTK, Ankara 2013.

¹⁴ Beyhakî, *Beyhakî Tarihi*, (Çev. Necati Lügal), TTK, Ankara 2019.

¹⁵ Filiz Akçay, Ebu Said Abdülmelik Dahhak b. Mahmud Gerdizî'nin "Zeynu'l Ahbar" Adlı Eserinin Tahiriler, Saffariler, Samâniler ve Gazneliler İle İlgili Bölümlerinin Türkçe Tercümesi ve Değerlendirilmesi, *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yüksek Lisans Tezi, Ordu 2015.

¹⁶ Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Âyetu's-Surûr*, I-II, (Çev. Ahmed Ateş), TTK, Ankara 1999.

¹⁷ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmiü't-Tevârih (Selçuklular Kısım)*, Çev. Erkan Göksu-H.Hüseyin Güneş, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2014.

dolayısıyla orada geçen olayları daha iyi anlatan Reşîdüddîn'den Bâtını suikastları, emîrlerin Sultan ile olan ilişkileri hakkında bilgi edinmek için yararlanılmıştır.

680/1281 yılında Kazvîn'de doğan Hamdullah Müstevfî Kazvînî, çeşitli eserler yazmış ancak biz *Târîh-i Güzîde* isimli kitabından yararlandık¹⁸. Hocası olan Reşîdüddîn'in Câmîü't-Tevârih'inden yararlanılarak kaleme alınan Tarih-i Güzide, daha sonraki olayları da içermektedir. Terken Hatun ile yaşadığı sorunlar ve taht mücadeleleri esnasında emîrlerin durumunu anlatırken yararlanılmıştır.

837/1433 yılında Belh'te doğan İranlı tarihçi Mîrhând'un eseri *Ravzatu's- Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l Hulefâ*, geç dönem olmasına rağmen Büyük Selçuklular¹⁹ ve Gazneliler²⁰ kısımları eksik kalan noktaları aydınlatmak konusunda oldukça yardımcı olmuştur.

Büyük Selçuklu tarihini oldukça etkilemiş bir kişi olan Nizâm'ül-mülk'ün, Farsça kaleme almış olduğu *Siyaset-nâme*'si ile devrin karanlık yönleri aydınlatmıştır²¹. Sosyal, idarî ve askerî alanda eksikleri gidermek amacıyla yazdığı eseri, çalışmamızın hemen hemen her alanında kullanılmıştır. Özellikle Türkmen politikaları, askerlerin yapmaları ve yapmamaları gerekenleri listeleyen Nizâm'ül-mülk, ıktâ ve gulâm hakkında da genişçe bilgi vermektedir.

3.Bizans Kaynakları

Bir devlet adamı olan Psellos'un kaleme aldığı *Khronographia'sı*, 976- 1077 yılları arasında geçen olayları anlatmaktadır²². II. Basileios'un ölümünün ardından ülke içersinde yaşanan sorunları ilk elden anlatan Psellos, Malazgirt Savaşı'nı ve onu hazırlayan süreci Bizanslı gözüyle görmemize yardımcı olmuştur. Romanos'un ölümünün ardından Eodokia ve çocukları arasında yaşanan ihtilaf, Mihael'in tahta geçişi ve Anadolu topraklarına yapılan Büyük Selçuklu akınları hakkında bilgi edinmek için yararlanılmıştır.

¹⁸ Hamdullah Müstevfî Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*, (Ed.: Erkan Göksu), Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015.

¹⁹ Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l Hulefâ (Selçukiler Kısım)*, (Çev. Erkan Göksu), TTK, Ankara 2015.

²⁰ Mîrhând, *Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l Hulefâ (Gazneliler kısmı)*, (Çev. Erkan Göksu), Kronik Kitap, İstanbul 2017.

²¹ Nizâmü'l-mülk, *Siyaset-nâme*, (Haz. Mehmet Altay Köymen), TTK, Ankara 2013.

²² Mikhail Psellos, *Mikhail Psellos Khronographia'sı*, (Çev. Işın Demirkent), TTK, Ankara 2014.

Bizans İmparatoru Alexsios'un kızı olan Anna Komnena, *Alexiad* adını verdiği eserinde Bizans İmparatorluğu'nun Malazgirt sonrası içerisinde bulunduğu dönemi anlatmaktadır²³. Süleyman Şah'ın faaliyetlerinde bahseden Anna, Melikşah'ın antlaşma yapmak için gönderdiği emîrlere hakkında geniş bilgi vermektedir. Aynı zamanda Haçlı Seferleri ve Bizans-Büyük Selçuklu ittifakından da bahsetmektedir.

Ioannes Kinnamos'un *Historia* adlı eserinden, Türkiye Selçuklu Sultanı I. Mesud'un Haçlılar ile yaşadıkları, Bizans'ın Haçlı tehlikesi altında kaldığında yaptıkları ve II. Haçlı Seferleri hakkında ki konuları açıklamak amacıyla yararlanılmıştır²⁴.

Ioannes Zonaras'ın *Tarihlerin Özeti* adlı eserinden, Büyük Selçuklu ailesine mensup Erbasan'ın Alp Arslan'dan kaçarak Bizans'a iltica edişi ve bu sürecin devamında yaşanan Malazgirt Savaşı hakkındaki bilgiler, diğer kaynaklarla da desteklenerek kullanılmıştır²⁵.

Mikhael Attaleiates'ın *Tarih'inden*, Süleyman Şah'ın Anadolu hâkimiyeti sırasında yaşanan gelişmeleri aktarmak için yararlanılmıştır²⁶.

Nikephoros Bryennios'un 1070-1079 yılları arasında Anadolu'da yaşanan gelişmeleri ve Bizans'ın durumu ile Türkmen akınlarını konu aldığı eseri *Tarihin Özü*, bu konuları aydınlatmada yardımcı olmuştur²⁷.

4. Ermeni, Gürcü ve Süryani Vekayinameleri

Urfalı Mateos'un kaleme aldığı ve Papaz Grigor'un zeyl yaptığı *Vekayiname*, en önemli Ermeni vekayinamelerinden biridir²⁸. Türkmenlerin Anadolu ve Kafkasya seferleri, Haçlılar ile mücadeleler ve Haçlı istilasını sırasında özellikle Urfa'nın durumu hakkında verdiği bilgiler kıymetlidir.

²³ Anna Komnena, *Alexiad Malazgirt'in Sonrası*, (Çev. Bilge Umar), İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1996.

²⁴ Ioannes Kinnamos, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, (Haz. Işın Demirkent), TTK, Ankara 2001.

²⁵ Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, (Çev. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat, İstanbul 2008.

²⁶ Mikhael Attaleiates, *Tarih*, (Çev. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2008.

²⁷ Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, (Çev. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat, İstanbul 2008.

²⁸ *Urfalı Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (Çev. Hrant D. Andreasyan), TTK, Ankara 2000

Antakyalı olan Süryani Mihael, *Vekayinamesi*'nde Ermenilerin yaşadıklarından uzunca bahsederken, Haçlı seferleri ile ilgili de farklı bilgiler vermektedir ²⁹. Malazgirt Savaşı ile verdiği bilgi her ne kadar diğer kaynaklarla teyit edilmemiş olsa bile olaylara farklı bir yönden bakması dolayısıyla önemli bir kaynaktır.

Büyük Selçuklu tarihi açısından değerli bir diğer Süryani tarihçisi, Abû'l- Farac'ın *Tarih* isimli eseridir³⁰. Birinci cildi daha çok Roma İmparatorluğu, Yunanlar gibi konulardan bahsederken; Büyük Selçuklu'nun ilk devirleriyle ilgili bilgiler de mevcuttur. Eserin çevrilmiş ikinci cildinde ise, Türkmenlerin ve Kutalmışoğulları'nın Anadolu faaliyetlerine genişçe yer vererek, Haçlı seferlerinden de bahsetmektedir.

Marie Felicite Brosset'in Fransızcaya tercümesini yaptığı ve oradan Türkçeye çevrilen *Anonim Gürcü Vekayinamesi*, Büyük Selçukluların Kafkasya politikası, Ermeni ve Gürcü halkının Bizans'a bakışını değerlendirmek açısından önemlidir³¹. Türklerin, Gürcü memleketlerinde yaptıkları ve yaşayışlarının aktarılması, sosyal olaylarla ilgili konulara açıklık getirmiştir.

5. Diğer Kaynaklar

Anonim Haçlı Tarihi, I. Haçlı Seferleri sırasında yaşanan durumları, Fatımîlerin aldığı tedbirler ve kaybedilen topraklar ile Haçlıların hâkimiyet mücadelesini anlatmakta yararlanılmıştır ³².

XVII. Yüzyıl tarihçisi olan Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, kaleme aldığı *Câmiu'd-Düvel* isimli eseri geç dönem kaynağı olmasına rağmen elimizde mevcut kaynaklar ile tenkit edilmiştir ³³. Verdiği bilgiler, diğer kaynaklar ile örtüşmekle beraber, tamamlayıcı bir kaynak olarak kullanılmıştır.

²⁹ Süryani Mihail, *Süryani Mihail'in Vekayinamesi*, (Çev. Hrand D. Andreasyan), 1944.

³⁰ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, I, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK, Ankara 1945; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, II, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK, Ankara 1950.

³¹ *Anonim Gürcü Vekayinamesi, Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*, (Çev. Hrant D. Andreasyan, Yay. Erdoğan Merçil), TTK, Ankara 2003.

³² *Anonim Haçlı Tarihi*, (Çev. Ergin Ayan), Selenge Yayınları, İstanbul 2013.

³³ Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, *Câmiu'd-Düvel Selçuklular Tarihi I*, (Haz. Ali Öngül), Kabcı Yayınları, İstanbul 2017.

6.Araştırmalar

Büyük Selçuklu Devleti ile ilgili hemen hemen her konu çalışılmış olsa bile ordunun siyasî, sosyal ve ekonomik anlamda devlete olan etkisine ayrıntılı olarak değinilmemiştir. Çalışmamızı yaparken yararlandığımız araştırma eserlerin bazıları şunlardır:

Mehmet Altay Köymen'in üç ciltten oluşan *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi* eseri, Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşu ve yıkılışı esnasında yaşanan gelişmeleri ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Üçüncü cildi Alp Arslan zamanında yaşanan durumlar ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yapısı ve işleyişi açısından verdiği bilgiler yol gösterici olmuştur.

Osman Turan'ın, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti* kitabı, Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşu, yükselişi, savaşları, yıkılışı ve Türkmenlerin hayatların dair geniş bilgiler verdiği bu eseri, çalışmamızın gidişatında önemli bir yere sahiptir.

Yaşanan gelişmeleri kronolojik olarak daha iyi anlamamız için sırasıyla okuduğumuz İbrahim Kafesoğlu'nun *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi* ve Abdülkerim Özaydın'ın *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi* eserleri olayları takip etmemiz açısından oldukça yararlı olmuştur.

Büyük Selçuklu Devleti'nin kendisinin dışında içinden çıkan diğer devletler ile yaşadığı sıkıntılar ve emîrlerinin durumlarını değerlendirmek adına, Osman Turan'ın *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Erdoğan Merçil'in *Kirman Selçukluları*, Ali Sevim'in *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi* ve Hüseyin Kayhan'ın *Irak Selçukluları'ndan* yararlanılmıştır.

Büyük Selçuklu Devleti'ni en çok meşgul eden Türkmenlerin kuruluştan beri yaşadıkları hayatı, zorlukları ve Büyük Selçuklu Devleti'ne olumlu olumsuz etkilerini anlatmak adına S.G. Agacanov'un *Oğuzlar* isimli kitabı ile Faruk Sümer'in *Oğuzlar*'ı bize yol göstermiştir.

İslam tarihinde sıkça karşımıza çıkmasına rağmen Büyük Selçuklu Devleti'nde gelişme gösteren gûlam sistemini ve askerî teşkilatta önemli yere sahip olan Divan-ı Arz'ı anlatırken aynı zamanda Türkiye Selçuklu Devleti'nde ki durumunu karşılaştırmak için Erkan Göksu'nun *Türkiye Selçuklularında Ordu* isimli eserinden yararlanılmıştır.

GİRİŞ

Büyük Selçuklu Beyleri ve Gazneli Devleti arasında 427/1036'dan beri devam eden mücadele nihayetinde 431/1040 yılında sonra ermiş ve Gazneli Devleti fiilen sonra ermişti. Nişâpûr'a giren Tuğrul Bey'in başkanlığında toplanan kurultayda devletin reisi ise kendisi seçilmişti.

Toplanan kurultayda devletin iç ve dış siyasetinde değişikliklere gidildiği gibi bürokratik ve askerî açıdan da değişiklikler meydana gelmişti. Bürokratik hayatta İran kökenli devlet adamları, askeri hayatta ise Gazneli Devleti'nden iltica etmiş gulâm kökenli generaller ile emîr ve komutanlar etkili hale gelmişti.

Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluş aşamasında en önemli değişiklik ise göçebe Türkmen Beyleri üzerinde olmuştu. Konar-göçer hayata alışık olan Türkmen kabileleri klasik Türk-İslam sistemini benimseyememişlerdi. Büyük Selçuklu Beylerinin İranlı bürokratların etkileriyle hareket etmesi sonucunda yerleşik halk ile göçebeler arasında sorunlar başlamış ve genellikle yerleşik halkın lehine halledilen bu sorunlar sonucunda göçebeler; yerleşik hayata alışmak veya fethettikleri memleketlerde zorluklarla karşılaşmaya başlamışlardı³⁴. Bu gibi nedenlerle ilk andan itibaren devletin gerek iç gerekse dış siyasetinde sorunlara neden olmuşlardı. Bu sebeple Türkmenlere iki türlü yaklaşılmıştı. Öncelikle Tuğrul Bey tarafından Anadolu, Suriye ve batı uçlarındaki seferlerde görevlendirilmişlerdi. Diğer yöntem ise daha çok Melikşah döneminde Nizâm'ül-mülk tarafından uygulanmaya çalışılmış ve Türk çocuklarının gulâm şeklinde yetiştirilmesi istenmişti. Böylece Türkmenler devlete ve hanedana yaklaştırılmaya çalışılmıştı.

Dandanakan Savaşı sırasında Gazneli ordusundan Büyük Selçuklu ordusuna iltica eden Gazneli generalleriyle birlikte Büyük Selçuklu'da artık gulâm kökenli askerler görülmeye başlanmıştı. Böylece devlete daha sadık bir ordu meydana getirilmeye çalışmışlardı. Gulâm sistemi ile Türkmenler geri plana atılmış ve ordudaki eski güçlü zamanları sona ermişti. Böylece Türkmenlerin bu andan itibaren devlete ve başındakilere

³⁴ V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), Kronik Kitap, İstanbul 2017, s.325.

güçenmiş oldukları düşünülmekteydi. Bu durumda her fırsatta devleti zora sokacak hareketler içine giren Türkmenler, yaşanan taht kavgalarında Sultan'a muhalif olan melikleri desteklemeye başlamışlardı.

Büyük Selçuklu Devleti kurulurken, ülke hanedan üyeleri, melikler ve boy beyleri arasında taksim edilmişti. Ancak Tuğrul Bey hanedan üyelerinin hâkimiyetlerini sınırlandırmaya ve Türkmen Beylerinin nüfuzlarını kırmaya çalıştığı için durum ilk andan itibaren isyanlara neden olmuştu. İlk isyan İbrahim Yınal tarafından gerçekleştirilmiş ve İbrahim Yınal, kışkırtıcı Türkmenlere, “*Tuğrul Bey ile barışmayacağını ve onları zorla Irak’a gitmeye zorlamayacağını*” dair yemin etmişti³⁵. Ailelerinden uzak kalmış olan Türkmenler ise İbrahim Yınal’ın bu teklifini kabul ederek onun yanında yer almışlardı (450/1058). Benzer bir durum İbrahim Yınal isyanından kısa bir süre sonra Bağdad’da da yaşanmıştı. Tuğrul Bey tarafından bir grup Türkmenin öldürülmesi, Tuğrul’a karşı nefretin daha da artmasına neden olmuştu.

Gulâm sisteminin tamamen yerleşmesi ile orduda ki bünye değişikliği tamamlanmış ve Büyük Selçuklu Devleti, Çağrı Bey’in 452/1060 yılında ölümünden sonra tamamen klasik Türk-İslam Devleti haline gelmişti.

Sistem içerisinde yer bulmuş olan gulâm, sözlükte “erkek çocuk, delikanlı; azat edilmiş köle, genç hizmetkâr; efendisine bağlı muhafız” anlamlarına gelen Arapça bir isimdir³⁶. Bunların kölelerden farkı; köleler özgürlükten yoksun olarak her türlü ağır işlerde çalıştırılırken, gulâmlar ise belli bir süre sonra azat edilir ve hayatlarına hür olarak devam edebilirlerdi. Hatta yüksek konumdaki gulâmların yeni devlet kurarak iktidarı ele geçirdikleri de görülmüştü. Örneğin, İslam tarihinin en önemli devletlerinden biri olan Gazneliler Devleti’nin kurucusu Sebüktegin kölelikten gelme bir kişiydi. Gulâm hukuken efendisine ait olmakla birlikte onun ölümünden sonra herhangi bir menkul mal gibi mirasçısına intikal ediyordu³⁷.

Büyük Selçuklu Devleti, Dandanakan Savaşı’ndan sonra devletin her kademesinde bünye değişikliğine gitmişti. Bu değişikliğin en belirgin noktası ise orduda olmuştu. Savaş başlamadan önce Gazneli ordusunda bulunan bazı gulâm kökenli askerler Büyük

³⁵ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 488.

³⁶ Mustafa Zeki Terzi, “Gulâm”, *TDVİA*, XXIV, ss.178-179.

³⁷ Erdoğan Merçil, “Gulâm”, *TDVİA*, XXIV, ss.180-184.

Selçuklulara sığınmışlardı. Savaşta kendilerine güven duyulmayan bu askerler ön saflarda savaştırılmış ve savaşın kazanılmasında önemli rol oynamışlardı. Bu askerler savaş sonunda Tuğrul Bey tarafından tebrik görürken Türkmenler ise geri planda kalmışlardı. Böylece askerî teşkilat kadrolarını doldurmak üzere küçük yaştaki Türk çocukları satın alınmaya başlamıştı. Bu çocuklar özellikle Samânoğulları Devleti zamanında dikkatle tespit edilmiş esaslar dâhilinde yetiştirilir ve hassa kıtalarında vazifelendirilirdi³⁸.

Büyük Selçuklu Devleti'nde gulâm eğitiminin nasıl olduğu bilinmemesine rağmen Nizâm'ül-mülk Siyaset-nâmesi'nde³⁹ Sâmanoğulları zamanındaki eğitimden bahsetmiştir. En az yedi yıl eğitim alan gulâmların emîrlik rütbesine ulaşması için 35-40 yaşına ulaşması gerekiyordu. Aksi takdirde hiçbir işe tayin edilemeyen gulâmlar eğitim aldıkları süre boyunca çeşitli görevlerde bulunurlardı.

Büyük Selçuklular, devleti korumak ve genişletmek için ücretli ve profesyonel bir ordunun gerekliliğini kabul etmekle birlikte bu ordunun bir kısmını sultan ve sarayı korumakla görevli olan *gulâman-ı saray* oluşturuyordu. Bunları Türk, Arap ve Deylemli gibi çeşitli milletlerden oluşuyorlardı. Gulâm Büyük Selçuklu devrinde en büyük yetiştirme merkeziydi. Gulâmlara yılda dört kez “*bistegâni*” olarak adlandırılan maaş verilirdi. Gulâmlıktan yetişme komutanların başarılı oldukları noktalar özellikle batı yönündeki genişlemede ve buradaki mahalli hanedanlara karşı yapılan savaşlardır⁴⁰.

Gulâmlar genellikle savaş esnasında esir edilir ya da köle pazarlarından alınırlardı. Ancak asıl uygun olan gûlamların küçük yaşta ve farklı bir ortamdan alınmasıydı. Büyük Selçuklu Devleti'nde pek çok sefer hediye olarak gulâm alındığı da görülmüştü. Tuğrul Bey, Bağdad'a ikinci gelişinde Halife'ye pek çok hediye ve ikramda bulunurken hediyeler arasında 50 Türk memlûkü de takdim etmişti⁴¹. Büyük Selçuklu ordusunda ‘*Bey*’ unvanını taşıyan komutanların hepsi Türkmenlerdi; gulâm kökenli ordu mensupları ise “*Hadîm*”, “*Hacip*” ve “*Serhang*” gibi unvanlara sahipti⁴².

Türkmenler, Büyük Selçuklular döneminde gulâmlardan oluşan askeri birliklerde yer almamışlardı. Buna rağmen Sultan'ın ordusunun en önemli birimini gulâmlar

³⁸ M. A. Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, TTK, Ankara 2013, s.15.

³⁹ Nizâm'ül-mülk, *Siyâset-nâme*, s. 74.

⁴⁰ Erdoğan Merçil, “Gûlam”, *TDVİA*, XXIV, ss.180-184.

⁴¹ Müneccimbaşı, *a.g.e.*, s.63.

⁴² M. A. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, MEB Basımevi, İstanbul 1976, ss. 110-111.

oluşturmaktaydı. Gulâmların komutanları üst rütbeli askerlerden seçilirdi. Büyük Selçuklu ordusunun ücretli birliklere dönüşmesi, gulâm ve diğer yöneticilerin yükselişi; Türkmen komutanlarını rahatsız etmekteydi. Bu durumun önüne geçmek isteyen Nizâm'ül- mülk, Türkmenlerin devlet bünyesine geri kazanılmasını istemekteydi. Bir proje geliştiren vezir, Türkmen çocuklarını hizmete alıp, gulâm şeklinde yetiştirilmesini tavsiye etmekteydi. Özellikle isyanlar sırasında meliklerin yanında yer alan Türkmenleri eleştiren vezir, bu tarz bir eğitimle hanedana karşı olan düşüncelerinin değişeceğini belirtmiştir ⁴³. Böylece Nizâm'ül-mülk, Türkmenleri köle gibi yetiştirerek devletin bünyesine almaya çalışmıştı. Aynı zamanda idare altına alınmış olacakları gibi yerleşik düzene sokulmakta amaçlanmış olabilir.

Nizâm'ül-mülk'ün öne sürdüğü projeye rağmen devlet adamları, Sultan ve Türkmenler arasındaki sorunların çözümünde etkili olamamışlardı. İlk andan itibaren devam eden Türkmen sorunu, gulâm sisteminin yerleşmesi ile daha belirgin hale gelmişti. Gulâm sistemi, Büyük Selçuklu Devleti'nin mirasçıları tarafından da kullanılmaya devam etmişti. Siyasî hayatta en çok etkili olan Türkiye Selçuklu Devleti'nde kuruluş döneminden sonra uygulanmıştır⁴⁴.

Selçuklu askerî hayatını etkileyen bir diğer oluşum ise iktâ sistemi idi. İktâ, Halifeler tarafından hukuki durumuna göre değişen vergilerini ödemek şartı ile kimsenin mülkiyetinde bulunmayan toprakların hizmet ve maaşlarına karşılık komutan, asker ve sivil ricale, menşur, tevki ve daha başka isimler alan vesikalar ile terk ve tahsisi manasında bir ıslahattır. İktâ sahibine veya alana mukata'a, sahibi olanlara da mukata'a-dar denilirdi⁴⁵. İktâ yetkisi yürütme erkine aitti; dolayısıyla taşınmaz mal tahsisine iktâ denilebilmesi için siyasî otorite tarafından yapılmış olması gerekirdi⁴⁶.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kurulmasıyla birlikte Orta Asya'da yaşanan sıkıntılar nedeniyle büyük Oğuz göçleri yaşanmaya başlamıştı. Bunun neticesinde yerleşik halk ve başıboş Oğuzlar arasından sorunlar meydana gelmeye başlamıştı. Büyük Selçuklu yönetimi kuruluşta en büyük yardımı sağlayan bu kitleyi ve yerleşik halkın refah ve

⁴³ Nizâm'ül-mülk, *a.g.e.*, s.73.

⁴⁴ Türkiye Selçuklu Devleti'nde uygulanan gulâm sistemi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, TTK, Ankara 2010, ss. 34-78.

⁴⁵ Osman Turan, "İktâ", *İA*, V/2, ss. 949-959.

⁴⁶ Mustafa Demirci, "İktâ", *TDVİA*, XXII, ss. 43-47.

huzurunu sağlamak amacıyla yeni yöntemler aramaya başlamışlardı. Bu amaçla özellikle Anadolu'ya yönlendirilen Oğuzları yerleşik düzene alıştırmak için ıktâ sistemi kullanılmaya başlanmıştı. Büyük Selçuklu Devleti'nde ıktânın kurucusu Nizâm'ül-mülk olarak gösterilirken aslında Nizâm'ül-mülk, sistemdeki hataları görüp düzelterek döneme uygun hale getirmiştir.

Uzun yıllar süren vezirlik hayatı boyunca Eski Türk müesseselerini iyi kavramış olan Nizâm'ül-mülk, teşkilatlanma sırasında bu eski an'aneler ile yeni şartları değerlendirerek uygun sistemi oluşturmayı amaçlamıştı. Böylece ıktâ sistemine göre, askerlerin toprağa bağlanması ile kölelerden ve ücretlilerden oluşan merkez kuvvetleri dışında eski maaş sistemi ortadan kalkmış olacaktı. Böylece ordunun büyük kısmını teşkil eden ıktâ sahipleri ihtiyaçları olan erzak, at, silah ve çadır gibi teçhizatlarını kendileri ıktâlarından temin edeceklerdi. Aynı zamanda hükümdarın emri ile sefere giden bu askerler barış zamanlarında bulundukları ıktâlarda idare, şehrin güvenliği ve askeri talimler gibi işlerle meşgul olmaktaydılar⁴⁷.

Askerî ıktâ sistemi ilk defa 465/1073'te uygulanmaya başlamış ve 479/1087'den itibaren ülkenin her tarafında yayılmıştı⁴⁸. Bu ıktâ sisteminin temel özelliği, mülkün Sultan'a ait olmasıydı. Hatta bu nedenle Halife'nin de ıktâlar üzerinde hakkı yoktu. Halife, Sultan'ın verdiği ıktâ ile geçinmekteydi. İktâ arazisi başkasına devredilemez, miras yoluyla ailesine bırakılamazdı. Askerlerin bu şekilde toprağa bağlanmasıyla köleler ve ücretli askerlerden meydana gelen merkezi kuvvetlerin dışında, eski maaşlı askerlik ortadan kalmıştı.

Büyük Selçuklu Devleti'nde ilk başlarda göçebe Oğuzlara verilen ıktâlar kısa bir süre sonra kölelikten yetişen büyük emîrlere verilmeye başlanmıştı. Ancak bu durum Oğuz beylerinin hâkim olduğu alanlarda etkili olamamıştı. Bu beyler siyasî imkânlar sağlandıkça kuvvetlenerek bir takım beylikler kurmuşlardı⁴⁹. Emîrler, maiyetlerinde bulunan 1.000 süvari askerinin üstünde bir kuvvetle küçük yerel bir hükümdar gibiydiler. Bu ıktâların sahipleri devletin içinde bulunduğu kötü durumlarda taht kavgalarına, melikler arasında

⁴⁷ Osman Turan, a.g.m., ss. 949-959.

⁴⁸ Erkan Göksu, *Gulâm ve İktâ*, Kronik Kitap, İstanbul 2017, s.105.

⁴⁹ Sadi S. Kucur, "İktâ", *TDVİA*, XXII, ss. 47-49.

yaşanan mücadelelere karışmaktaydılar. Kimi zaman kendi hâkimiyetlerini de kurmaya çalışmışlardı⁵⁰.

Büyük vilayetlerin ve bölgelerin hâkimiyetlerinin hanedan üyelerine verilmesi çeşitli Selçuklu Devletleri'nin kurulmasına olanak sağlamıştı. Bu yerel devletçikler, Büyük Selçuklu Devleti'nin zayıflamaya başlamasıyla kendilerini bağımsız hükümdarlar olarak görmeye başlamışlardı. Nizâm'ül-mülk bunun önüne geçmek için özellikle büyük ıktâları aynı bölgelere vermek yerilen parçalamıştı. Bir gün Sultan Ceyhun Nehri'ni geçerken Nizâm'ül-mülk, gemicilerin paralarını Antakya'ya havale etmişti. Sultan bunun nedenini sorduğu zaman Nizâm'ül-mülk, “*Ben bunu senin mülk ve saltanatının vüs'at ve nüfuzunu tarihlerin yazması için yaptım*” demişti⁵¹.

Nizâm'ül-mülk sayesinde değişen ve gelişen ıktâ sistemi ile devlet hazineden para harcanmadan büyük ve teçhizatı tam bir orduya sahip olmuştu. Ayrıca ıktâ verilen bölgenin güvenliği, halkın huzur ve refahı sağlanır hale gelmişti. Bunun dışında topraklarda üretim devam etmiş ve bölgenin kalkınması sağlanmıştı. Ancak zaman geçtikte devlet içinde yaşanan siyasî, sosyal ve ekonomik sorunlar ıktâ sistemine de yansımış ve ıktâlarını kaybeden emîr ve askerler anarşiye başvurmuşlardı.

⁵⁰ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken, İstanbul 2014, s. 309-310; Erkan Göksu, *Gulâm ve İktâ*, s. 147.

⁵¹ Hüseyinî, *a.g.e.*, s.46.

BİRİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN İÇ POLİTİKASINDA ORDUNUN ETKİSİ

1.1.Büyük Selçuklu Sultanlarının Tahta Çıkışında Komutanların Etkisi

Büyük Selçuklu Devleti'nde Klasik Türk-İslam Devletleri'nde olduğu gibi saltanat babadan erkek çocuğa geçmekteydi. Veliahtlık müessesesi, hükümdarlığa giden yolda en büyük unsurlardan biriydi. Bu durum tıpkı Eski Türk Devletlerindeki *kut anlayışına* benzemektedir. Hanedan mensupları, *kut'un* kendilerinde de mevcut olduğunu ve ülkenin hanedanın ortak malı olduğu düşüncesiyle hareket ederek zaman zaman iktidarı ele geçirmek için veliahda karşı mücadeleye girmişlerdi⁵². Bu mücadelelerde, devlet yönetiminden rahatsız olan askerî ve idarî kadrodaki kişiler, kendilerine yakın olan melikleri saltanat tahtına çıkartmak için çeşitli entrikalar ve suikastlarda bulunmuşlardı. Özellikle Büyük Selçuklu Devleti'nin kemik kadrosunu oluşturan Türkmen birlikleri bu tarz olaylarda sıkça karşımıza çıkmaktadırlar. Bu mücadeleler toplum içinde huzursuzluklara ve iktisadi bakımdan zayıflamalara sebep olmuştu.

Dandanakan Savaşı'ndan sonra kuruluşu resmen ilan edilen Büyük Selçuklu Devleti, askerî kadrosunda önemli değişiklikler yapmıştı. Şöyle ki, daha önce Sultan'ın yanında bulunan Türkmenlerin yerini Türk kökenli gulâmlar almaya başlamıştı. Daha önce bürokratik hayatta etkili olan İranlılar böylece askerî kadroda da yüksek mevkilere gelmeye başlamışlardı. Bu durum Türkmen Beylerinin onurlarını kırdığı için daha saldırgan hale gelmiş ve devlet içinde kaoslara da neden olmaya başlamışlardı.

Tuğrul Bey zamanında başlayan ilk isyan ile bir takım Türkmen Beyi taraflarını belli ederek Sultan'ın karşısında yer almıştı. Böylece başlayan sorunlar özellikle Türkmenlerin bölgeden uzaklaştırılmaya çalışılmasıyla giderilmek istenmişti. Ancak kalıcı çözümler sağlanmadığı gibi genellikle gün kurtarılmaya çalışılmıştı. Böylece Türkmenlerin zor duruma düşürülmeleri ile başlayan askerî hayattaki sorunlar diğer alanlarda da sorunlara neden olmuş, Büyük Selçuklu halkının sosyal hayatını da etkilemeye başlamıştı.

⁵² Erdoğan Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, TTK, Ankara 2007, s.16

Ancak zaman geçtikçe halkın ve askerinin desteğini sağlayan Büyük Selçuklu melikleri, baştaki Sultan'a karşı harekete geçebilir hale gelmişlerdi.

Zaman geçtikçe gulâm kökenli emîrlerin ve İranlı bürokratların istedikleri şekilde devlet düzeni işler hale gelmişlerdi. Özellikle Melikşah, yönetimi tamamen Nizâm'ül-mülk'e bırakmış; kendisi ise özel hayatı ile daha ilgili hale gelmişti. Bu sırada Nizâm'ül-mülk ise, idarî, askerî, ekonomi kısaca devleti her alanda kendi tekeline bağlı hale getirmişti. Nizâm'ül-mülk ve Melikşah'ın ölümü ile yaşanan Fetret Devri'nde gulâm kökenli askerlerin etkileri gözle görülür hale gelmiştir. Bu sırada Türkmen Beyleri ise çoğunlukla Anadolu üzerine seferler yapmakla meşgullerdi.

Fetret Devri'nin sonundan Sencer zamanına kadar, Sultanların geri planda kaldıkları ve askerlerin devlet yönetimini ele aldıkları görülür. Ancak Sencer ile birlikte sükûn dönemi başlamıştır. Bu zamanda emîrler, bağlı oldukları bölgelerde işleri Sultan adına yönetmekteydiler. Ancak Oğuz isyanı ve Sencer'in esir edilip ölmesinden sonra Sencer'in emîrleri saltanat için birbirleri ile mücadele eder hale gelmişlerdi.

Kurulmasında en büyük destekçisi olan Oğuz Türkmenleri, Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasında en büyük neden olmuşlardı. Ancak bu askerî olay yıkılışın tek bir ayağını oluşturmaktaydı. Diğer nedenler ise yaşanan bu askerî olayın bir nevi sonucuydu.

1.1.1.Sultan Tuğrul Bey Dönemi

Büyük Selçuklu Devleti'nde tahta çıkan her Sultan askerî açıdan kuvvetli olmak zorundaydı. Bu zorunluluk yabancı devletler için olduğu gibi devletin kendi iç dinamiklerine karşı da olmalıydı. Çünkü askerî açıdan güçlü olan bir saltanatın ömrü de o kadar uzun olurdu. Bu sebeple bir Melikin saltanat için emîr ve komutanların desteğini sağlaması çok önemliydi.

Tuğrul Bey, devlet kurulmadan önce ve sonrasında koşulsuz şartsız bir şekilde tahta oturmuş olsa bile henüz yönetim süresi içindeyken bir takım sorunlar yaşanmaktaydı. Kendisine hâkimiyet alanı arayan kardeşi ve beraberinde topladığı adamlar ile tahta çıktıktan uzunca bir süre sonra sorunlar yaşamıştı.

Tuğrul Bey'in, Besasirî ile mücadelesi esnasında kardeşi İbrahim Yınal'ın isyan etmesi taht adına ilk tehlikeyi oluşturmuştu. Bağdad'da ki karışıklıktan yararlanarak hareket eden İbrahim Yınal, Tuğrul Bey'i Hemedân'da sıkıştırmış ve zor duruma

düşmesine neden olmuştu. Tuğrul Bey'in Hemedân Kalesi'nde kapatıldığı haberi Bağdat'a Zilhicce/ Ocak ayında ulamıştı. Sultan'ın öldüğünü düşünen Kündüri, Altuncan Hatun ve Türkmenleri, Enuşirvan'ı tahta çıkarmak için ikna etmeye çalışıyordu.

Enuşirvan, Altuncan Hatun'un oğlu olup Tuğrul Bey'in üvey çocuğu idi. Tuğrul Bey'in içerisinde bulunduğu durumdan dolayı tahta Enuşirvan'ı oturtmak isteyen vezir, ilk önce İnanç Bey ve Ömer Bey'e haber vermişti. Onlar, Tuğrul'dan sonra tahta geçecek kişinin Enuşirvan olmadığını düşündükleri için bu fikri kabul etmemektedirler. Bu durumda Enuşirvan'ın başına bir şey geleceğinden korkan vezir, onu saklamıştı (17 Zilkade 449/15 Ocak 1058). Büyük Selçuklu emîrleri durum değerlendirmesi yaptıktan sonra Kündüri ile Ömer arasında yaşanan gerginlik neticesinde, Ömer bulunduğu yeri terk ederken İnanç Bey ise Kündüri'nin korkusundan onu takip edememişti.

Emîrlere ve vezir arasında yaşanan bu olaya rağmen Altuncan Hatun, Kündüri'nin sözlerini dinlememiş ve beraberindeki Oğuzlarla birlikte Hemedân'a yola çıkmıştı. Sultan Tuğrul Bey, İbrahim Yınal karşısında başarı sağladıktan sonra Enuşirvan, Sultan tarafından affedilmişti. Ancak kısa bir süre sonra tekrar isyan ederek Rey tarafında bir kaleye kapatılmış ve orada ölüme terk edilmişti (455/1063). Hapsedildiği kale komutanı Sultan öldükten sonra serbest bırakacağını söylemesine rağmen sözünü tutmamış ve Enuşirvan ise kendini kaleden aşağı atarak ölmüştü⁵³.

Yaşanan bu ilk olay ile İran kökenli bir vezirin Türkmen Beyleri üzerinde henüz istediği etkiye sahip olamadığını göstermekteydi. Ayrıca Türkmenler arasında bir ayrılığın olduğu da açıkça görülmektedir. Çünkü bir kısım İbrahim Yınal'ın tarafında iken bir kısım ise Sultan'a bağlılıklarını devam ettirmektedirler.

455/1062-63 yılına gelindiğinde ise isyan atlatılmış ve diplomasi işi içine dâhil olmuştu. Altuncan Hatun ölmeden önce Tuğrul Bey'den, Halife'nin kızı Seyyide Hatun ile evlenmesini vasiyet etmişti. Vasiyeti yerine getirmek için harekete geçen Tuğrul Bey, evliliğin ardından hastalanması üzerine kendisinden sonra tahta geçmesini istediği varisi için bir toplantı düzenlemişti. Tuğrul Bey, Ebû'l Kasım'ın yerine geçmesini isterken

⁵³ M.A. Köymen, 1976, *a.g.e.*, s. 66.

askerlerinden Hacıp Erdem isimli birisi “*Ben, senden sonra sadece Alp Arslan’a hizmet ederim.*” diyerek toplantıdan ayrılmıştı⁵⁴.

Hacıp Erdem, gulâm kökenli bir Türk emîri olmasına rağmen Sultan Tuğrul’un buyruğuna karşı gelebilecek bir güce ve kuvvete sahipti. Erdem’in yanında Yağısıyan isimli Türkmen Beyi de bulunmaktaydı⁵⁵. Erdem ve Yağısıyan’ın, Alp Arslan’a katılmasıyla taraftarları artmıştı. Bu durum Alp Arslan’ın kendini kanıtlamış olmasının yanı sıra ordu mensubu kimselerin taht savunucuları arasındaki münakaşaya bire bir karışmasının ilk örneğidir.

1.1.2.Sultan Alp Arslan Dönemi

Tuğrul Bey’in ölümüyle birlikte ülkede geçici bir süre kaos ortamı yaşanmıştı. Şöyle ki; babasının Büyük Selçuklu Devleti’nin lideri olduğunu düşündüğü için tahta hakkı olan Kutalmış, Tuğrul Bey’in veliahdı Ebû’l Kasım Süleyman ve Emîr Hacıp ve Yağısıyan’ın içinde bulunduğu bir grup tarafından desteklenen Çağrı Bey’in oğlu Alp Arslan. Bu ortamda vezir Amüdü’l-mülk, askerlerin Süleyman’ı desteklemeleri için devlet hazinesinde bulunan pek çok değerli eşya ve altını dağıtmıştı. İsteddiği etkiyi sağlamışsa bile iki ateş arasında kalmıştı. Ancak Kutalmış’ın kendi adına hutbe okuttuğu haberi gelince Alp Arslan’la irtibata geçerek ondan yardım istemişti. Böylece Tuğrul Bey’in veliaht ilan etmesine rağmen tahtan indirilen Ebû’l Kasım’ın yerine Alp Arslan, Sultan olarak tahta çıkmıştı (18 Rabiulahir 456/9 Nisan 1064).

Malazgirt zaferinden sonra konumu iyice güçlenmiş olan Alp Arslan, son seferini Karahanlılar üzerine gerçekleştirmişti. Ancak yolda konakladıkları zaman yanına getirilen Berzemli Yusuf adında bir kişi tarafından öldürülmüştü (464/1072). Bu durum Nizâm’ül-mülk tarafından saklanmaya çalışılmıştı çünkü Alp Arslan, her ne kadar Melikşah’ı veliaht ilan etmişse de, Nizâm’ül-mülk askerler arasında yaşanabilecek gerginlikten korkmaktaydı⁵⁶. Nizâm’ül-mülk’ün bu ileri görüşlülüğü sayesinde, Melikşah uygun bir zamanda tahta oturmuştu.

⁵⁴ Sıbt İbnü’l-Cevzî, *a.g.e.*, ss.111-112.

⁵⁵ Müneccimbaşı, *a.g.e.*, s.69.

⁵⁶ Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, (Haz. Erdoğan Merçil), Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2011, s.116

1.1.3. Sultan Melikşah Dönemi

Melikşah Sultanlığı esnasında oğlu Ahmed'i veliaht ilan etmişse de Ahmed'in ölmesi üzerine, veliahdın kim olacağı konusu Terken Hatun ve Nizâm'ül-mülk'ün arasında gerginliklerin oluşmasına sebebiyet vermişti. Terken Hatun, kendi oğlu Mahmud'u veliaht ilan etmek isterken; Nizâm'ül-mülk, Sultan'ın hayattaki en büyük oğlu olan Zübeyde Hatun'dan doğan Berkjaruk'un veliaht seçilmesi taraftarı idi⁵⁷. Bu durum ileride yaşanacak olan taht kavgalarının başlangıcı olmuştur.

Nizâm'ül-mülk'ün, Berkjaruk konusunda ciddi olması, Terken Hatun'un ona karşı cephe almasına neden olmuştu. Kendi veziri Tacü'l-mülk'ü, Nizâm'ül-mülk karşısında yetkili kılmış ve veziri yerinden etmek için harekete geçmişti. Sultanla arasında baba-oğul ilişkisi olan vezir hakkında iftiralar atarak aralarını bozmaya çalışmışlardı. Hatun, amacına kısmende olsa ulaşmış ve vezir ile Sultan arasına soğukluk girmesine neden olmuştu⁵⁸.

Sultan ile vezirin arasındaki sorunlar bitmeden Abbasi Halifesi ile aralarında yaşanan gerginlikler nedeniyle Melikşah, vezirinin de içinde bulunduğu bir grupla birlikte yola çıkmak zorunda kalmıştı. Ancak yolda bir Bâtını fedaisi tarafından suikasta uğrayan Nizâm'ül-mülk'ün ölmesinin ardından Bağdad'a ulaşan Melikşah da kısa bir süre sonra vefat etmişti. Av etinden zehirlendiği düşünülen Sultan'ın ölümü üzerine Terken Hatun, oğlunu tahta çıkartmak için harekete geçmişti. İlk etapta Berkjaruk'u saf dışı bırakmak isteyen Terken Hatun, Kürboğa'yı görevlendirmişti. Kürboğa, İsfahan'a giderek Berkjaruk'u hapsedecekti. Ancak Nizâm'ül-mülk'e ait gulâmlar Berkjaruk'u himaye etmişler ve onu, Sâve ve Ave tarafına Atabeyi Gümüştigin Candar'ın yanına götürmüşlerdi. Gümüştigin'in yardımı ile Rey'e giden Berkjaruk, 484/1092 yılında Sultan ilan edilmişti⁵⁹.

1.1.4. Sultan Berkjaruk Dönemi

Sultan Melikşah'ın ölümünün ardından Büyük Selçuklu Devleti, Sencer zamanına kadar sürecek bir duraklama devrine girmişti. Bunun başlıca sebebi birkaç taht iddiacısının yola açtığı savaşlar silsilesidir.

⁵⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken, İstanbul 2014, s. 201.

⁵⁸ Kazvînî, *a.g.e.*, s.46; Mîrhând, 2015, *a.g.e.*, ss.126-27.

⁵⁹ Reşîdüddin Fazlullâh, *a.g.e.*, s.97-98.

Terken Hatun, emrindeki askerler ve Abbasi Halifesi'nden aldığı destek ile oğlu Mahmud'u Sultan ilan ettirmişti. Ancak Nizâm'ül-mülk'ün gulâmları sayesinde gittikçe güçlenen Berkyaruk karşısında tek başına başarılı olamayacağını anlayan Terken Hatun, Berkyaruk'un dayısı İsmâîl ile evlenecekti. İsmâîl bu teklifi kabul etmiş ve Berkyaruk ile savaşmak için beraberinde bulunan Azerbaycan Türkmenleri ile harekete geçmişti. Ağustos 485/1093 yılında Kerec'de yapılan savaşta, İsmâîl yenilmiş ve ordusunda bulunan Yelbert ise Berkyaruk tarafına geçmişti. Diğer taraftan Terken Hatun'un İsmâîl ile evliliğine olumlu yaklaşmayan ve ordu ile ilgili işleri yürüten Emîr Ünver'in korkusundan İsmâîl, ablası ve Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun'un yanına sığınmıştı⁶⁰.

Terken Hatun, İsmâîl planı ile başarısız olduktan sonra Suriye Meliki Tutuş'tan yardım istemiş ve onu İsfahan'a davet etmişti. Tutuş ise Melikşah'ın ölüm haberini alarak kendi sultanlığını ilan etmişti (Muharrem 485/Şubat 1093). Melikşah'ın öldüğünü haber alan ünlü emîrlerden Bozan, Aksungur ve Yağısıyan ise ilk etapta Tutuş'un yanında yer alırken, Berkyaruk'un güçlendiği haberi ulaşınca onun tarafına geçmişlerdi. Bu emîrlerin ihanetleri nedeniyle güç kaybeden Tutuş, bir ordu toplayarak tekrar harekete geçmiş ve Aksungur ile Bozan'a saldırarak onları ortadan kaldırmıştı (486/1094). Hemedân'a doğru yürüdüğü esnada Terken Hatun'un ölümü nedeniyle aralarında anlaşma yapılmadı ve bu sırada Mahmud'un çiçek hastalığı nedeniyle ölmesiyle de Berkyaruk bütün emîrler tarafından Sultan olarak tanınmış oldu (Ramazan/Şevval 487/Ekim-Kasım 1094).

Terken Hatun sayesinde başlayan mücadele kendisinin ve oğlu Mahmud'un da ölmesi ile Berkyaruk ve Tutuş arasında kalmıştı. Mahmud'un ölümü ile emîrlerin Berkyaruk arasına katılması sayesinde sayıca üstünlük ona geçmişti. Aralarında 17 Safer 488/26 Şubat 1095 yılında Rey Daşılı [Taşlı] köyü yakınlarında ilk savaş vukua gelmişti. Tutuş'un sert mizacı ve emîrlere olan kötü davranışları nedeniyle savaş esnasında pek çok ordu mensubu Berkyaruk tarafına geçmişti. Bu sebeple eli iyice güçlenen Berkyaruk karşısında başarılı olamayan Tutuş, ölmüştü. Onun Sultanlığı kaybetmesinde en büyük etken beraberinde bulunan komutanlar ve ele geçirdiği şehirlerdeki halka yaptığı zulümler olmuştu.

⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, ss.191-92; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, s.105.

Tutuş'un ölümünün ardından tek başına Büyük Selçuklu tahtına geçen Berkyaruk kısa bir süre sonra Alp Arslan'ın oğlu Arslan Argun'un isyanı ile karşılaşmıştı. Berkyaruk, Arslan Argun'dan korkuyordu. Râvendî bu durumu onun delice bir cesareti ve büyük bir ordusu var sözleriyle açıklamaktadır⁶¹. Ancak Arslan Argun'un kısa bir süre sonra bir kölesi tarafından hançerlenerek öldürülmesi ile Berkyaruk tekrar Büyük Selçuklu Devleti'nin tek hâkimi olmuştu (17 Safer 490/3 Şubat 1097).

Berkyaruk döneminin en sıkıntılı dönemi ise kardeşi Gence Meliki Muhammed Tapar ile yaşadığı saltanat mücadelesi idi. 493-497/1100-1104 tarihleri arasında yaşanan taht mücadeleleri sonunda devlet resmen ikiye bölünmüş ve Berkyaruk Büyük Sultan ilan edilmişti. Muhammed Tapar ile Berkyaruk'un son mücadelesi sonunda yapılan antlaşmaya göre, Berkyaruk'tan sonra tahta Muhammed Tapar geçecekti. Ancak kendisinden sonra oğlu Melikşah'ın tahta çıkması için veliaht yapması, Ayaz isimli emîrini de Atabeg ataması, Muhammed Tapar ile Ayaz arasında küçük bir mücadelenin yaşanmasına neden olmuştu.

Büyük Selçuklu Devleti'nin en sorunlu dönemi olarak adlandırılan Fetret Devri'nde tamamen bir hâkimiyet mücadelesi yaşanmıştı. Siyasal olduğu kadar sosyal alanda da sorunlar yaşanan bu devirde Büyük Selçuklu emîrlerinin gittikçe güçlenmesi dikkat çekmektedir.

1.1.5. Sultan Muhammed Tapar Dönemi

Berkyaruk'un isyanları yatıştırdıktan sonra Sultanlığı çok kısa sürmüş ve 2 Rabiulahir 498/22 Aralık 1104 yılında ölmüştü. Berkyaruk'un ölüm haberini alan Muhammed Tapar, Bağdad'a gitmiş ancak Berkyaruk'un oğlu Melikşah'ın Atabeyi Ayaz, Bağdad'da onun adına hutbe okutmuştu. Bunu haber alan Muhammed Tapar, öncelikle yeğeni ve Atabeyi ile anlaşma sağlamış ancak Muhammed Tapar ve Berkyaruk mücadelesi sırasında pek çok soruna neden olan Atabey Ayaz'ın bir suikast düzenlediği haberini alan Sultan, Ayaz'ı öldürmüştü ⁶². Böylece herhangi bir taht mücadelesi olmadan tahta geçen Muhammed Tapar adına 26 Cemazeyilevvel 498/13 Şubat 1105 yılında Bağdad'da hutbe okunmuştu.

⁶¹ Râvendî, *a.g.e.*, I, s.140

⁶² Bundari, *a.g.e.*, s. 89.

14 Zilhicce 511/8 Nisan 1118 yılında ölen Sultan, hastalığının kötü olduğunu ve iyileşemediğini anladıktan sonra 13 yaşındaki oğlu Mahmud'u veliaht ilan etmek için bütün emîrleri toplamış ve Mahmud adına biat almıştır.

1.1.6. Sultan Sencer Dönemi

Sultan Muhammed Tapar, ölmeden önce oğlu Mahmud adına emîrlерinden biat almasına rağmen; kardeşleri Mesud ve Tuğrul'un Atabeyleri onların adına saltanatı hak iddiasında bulunmuşlardı. Bu durum, Horasan hâkimi olan Sencer'in batıya doğru hareket ederek bütün Büyük Selçuklu Devleti'ne hâkim olma isteğini alevlendirmişti. Kardeşler arasında yaşanan ihtilaftan yararlanan Sencer, Mahmud üzerine harekete geçmişti. 2 Cemazeyilevvel 513/11 Ağustos 1119 yılında Sâve'de yapılan savaşta başarılı olan Sencer, Mahmud'u mağlup ederek Büyük Selçuklu Devleti'nin Büyük Sultanı olmuştur. Mahmud'u da "*Sultan*" unvanı ile merkezi İsfahan olan batı ülkelerinin başına bırakan Sencer sayesinde resmi olarak Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı Irak Selçuklu Devleti meydana gelmiştir.

1.2. Büyük Selçuklu Sultanlarının Saltanatları Boyunca Komutanlarıyla Yaşadıkları Sorunlar

Güçlerini emrindeki askerlerin çokluğundan almalarına rağmen Büyük Selçuklu Sultanları, daima asker kökenli kişilerle sorunlar yaşamıştı. İlk zamanlarda Türkmen atlıları ile yaşanan geçim sıkıntıları, sosyal hayata alışamama problemleri zamanla yerlerini daha büyük problemlere bırakmıştı. İlerleyen dönemlerde hâkimiyet arayışları, Sultanların mevcut politikasına karşı duyulan nefret, sürekli Sultan ile askerini karşı karşıya getirirken; kalıcı çözümlere başvurulmamıştı.

1.2.1. Sultan Tuğrul Bey Dönemi

Büyük Selçuklular, Tuğrul Bey zamanından itibaren feodal bünyeyi değiştirme ve merkezîyetçi bir devlet vücuda getirmeye çalışmışlardı. Ancak feodal nizamdan merkezîyetçi yönetime geçerken Tuğrul Bey, hanedan mensubu kimselerin hâkimiyet alanlarını daraltırken, Türkmen beylerinin de nüfuzlarını kırmaya çalışmış ve bu durum çeşitli isyanlara neden olmuştu. Türkmenler ise yerleşik nizamı kabul etmeyerek Büyük Selçuklu hâkimiyeti altına girmeyi reddetmişlerdi.

Atlı-göçebe kültüre sahip Türkmen halkı, yerleşik hayata alışamamışlardı. Bu nedenle yerel halk ile çatışma haline girmelerinden endişe eden Tuğrul Bey, Türkmen göçünü Anadolu'ya sevk etmeye karar vermişti. Böylece Müslüman halk ve ülkeleri akınlardan ve asayişsizlikten korumuş olacaktı.

434/1042 yılında Dandanakan Savaşı'nın ardından Büyük Selçuklu hâkimiyetine girmek istemeyen Göktaş ve Boğa gibi öncü Türkmen beyleri, Tuğrul Bey'e isyan ederek Zencan yöresinde konaklamışlardı. İsyan edip kaçma nedenleri ise, Sultan'dan korkmalarıdır. Sultanın gönderdiği elçiye, eğer takip edilirse bir daha birlikte olmayacaklarını söyleyen Türkmenler, Tuğrul Bey'in buyruğundan çıkmışlardı⁶³. Türkmenlerin isyankâr tavırlarına rağmen batı yönünde genişleme siyasetine devam eden Tuğrul Bey, Azerbaycan ve Irak-ı Acem'in fethine İbrahim Yınal'ı memur etmişti. Daha sonra Büyük Selçuklulara katılmaya devam eden Türkmen kabileleri İbrahim Yınal'ın Rey'e gelmesi nedeniyle Azerbaycan'a geçerek; Tuğrul Bey'e isyan eden soydaşları ile birleşip İbrahim Yınal'dan kaçmışlardı. Ancak İbrahim Yınal'ın da o yönde ilerlemesi ve cezalandırılacakları korkusuyla Doğu Anadolu'ya doğru harekete geçmişlerdi. Türkmenlerin giderek yayılmaları bölge hâkimlerini endişelendirmiş ve bir müddet Musul'a da hâkim olmaları üzerine (434/1043) Musul Emîri Karvaş, Diyarbakır Emîri Nasrüddevle Ahmed ve Irak'da ki Büveyhi hükümdarı Calaüddevle, onları Tuğrul Bey'e şikâyet etmiştir. Tuğrul Bey'in Celahüddevle'ye, Türkmenleri cezalandıracağını söylemesine rağmen bütün bu olanlardan Gazneli Mahmud'u sorumlu tutmuştu⁶⁴. Ancak gulâm kökenli emîrlerin idaresi altına girmek istemeyen Türkmenler, Bizans'a bağlı Ermeni topraklarına girerek buradaki şehir ve köylere akınlarda bulunarak pek çok kişiyi de öldürmüşlerdi⁶⁵. Bölgeye verdikleri zarar nedeniyle Vaspurakan Valisi Stepronos onlara geçiş izni vermemiş ve aralarında 436/1045 yılında savaş meydana gelmişti. Ancak başarılı olamayan vali Türkmenlere esir olmuş, Türkmenler ise yaptıkları akınlarla bölgede tutunamayacaklarını anlayarak Büyük Selçuklu ile hareket etmeye karar vermişlerdi.

Tuğrul Bey zamanında benzer bir olay daha Bağdad'da meydana gelmişti. Türkmenler, Tuğrul Bey'den nefret ettikleri için Halife'ye karşı isyan eden Besasirî'yi

⁶³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 388.

⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s.301.

⁶⁵ C.E. Bosworth, "The Political and Dynastic History of Iran World (A. D. 1000-1217)", *The Cambridge History of Iran*, Cambridge 1968, s.41.

desteklemek üzereydiler. Vezir Amüdü'l-mülk Kündüri, durumu düzeltmek için Bağdad'a atanan Ebû'l Ganaim'e elçi göndermişti. Türkler, Sultan'ın beraberinde çeşitli halklardan oluşan kalabalık bir ordunun bulunması nedeniyle kendilerine ihtiyacı olmadığını düşünerek Besasirî'yi destekler hale gelmişlerdi. Ayrıca başlarına Horasanlı emir istemeyen ve fazla vergi vermeyi kabul etmeyen Türkler, şartları kabul edilmediği takdirde Halife ve Sultan adına hutbe okutmayarak, itaatten çıkacaklarını belirtmişlerdi (448/1056-57)⁶⁶.

İbrahim Yınal ve Besasirî isyanı bertaraf edildikten sonra Bağdad'dan ayrılan Sultan ve ordusu Tebriz'i kuşatmıştı. Ancak zorlu kış şartları nedeniyle kuşatmayı kaldırmak zorunda kalan Sultan, kış mevsiminin sonunda tekrar kuşatmanın başlatılmasını emretmişti. Ancak yiyecek ve otlak sıkıntısı ve askerlerin ailelerinden uzak kalmaları nedeniyle ayrılıklar baş gösterince Sultan'a adam gönderen Türkmenler, Rey'e dönmeyi ve kış bittikten sonra istediği yere gideceklerini söylemeleri olumlu karşılanmamıştı ⁶⁷ . Devamlı istekleri reddedilen Türkmenlerin Tuğrul Bey'e olan kırılganlıkları bir miktar daha artmıştı ve seferlerin azlığı nedeniyle ganimet elde edemediklerini dile getirip onu terk edeceklerini söylemişlerdi. Türkmenlerin gördükleri muamele aralarındaki fikir ayrılıklarının da ortaya çıkmasına neden olmuştu.

Devlet nizamının oturmaya başlamasıyla birlikte Türkmenler ile Tuğrul Bey arasında devamlı olarak sorunlar yaşanmaktaydı. Bunun temel nedeni ise Türkmen kabilelerinin akın akın Türkistan'dan Büyük Selçuklu topraklarına gelmesi ve Tuğrul Bey'in Türkmenleri yerleşik hayata alıştırmakta zorluk çekmesiydi. Sayıca fazla olan Türkmenler yerleşik düzene alışamadıkları için farklı bölgelere de yayılmışlardı. Hatta Büyük Selçuklu ordusunun henüz ulaşmadığı Abbasi topraklarına dağınık halde giren Türkmenlerden rahatsız olan Halife el-Kâim Biemrillah, veziri vasıtasıyla Tuğrul Bey'e elçi göndererek Türkmenlerin yağma ve akınlarından duyduğu şikâyeti dile getirmişti (435/1043-44).

⁶⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, ss.20-21.

⁶⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, ss. 87-88.

1.2.2. Sultan Alp Arslan Dönemi

Alp Arslan'ın Sultanlığı zamanında Türkmenlerle veya gulâm kökenli ordu mensupları ile aralarında sorunlar meydana gelmemişti. Karşımıza çıkan tek sorun Afşin Bey'in Sultan'dan korkması nedeniyle kaçmasından kaynaklıydı. Malazgirt savaşından önce Anadolu'ya yapılan akınlarda öncü kuvvet olarak görülen Bekçioğlu Afşin Bey ve Gümüştegin beraberinde Ahmedşah gibi pek çok Türkmen beyinin olduğu bir grupla 459/1066-67 yılında Antakya topraklarında akınlarına devam etmekteydi. Büyük Selçuklu akınlarından rahatız olan Bizans, Türkler üzerine Arvantonos kumandasında bir birlik göndermişti. Yapılan savaş Türkler kazanmış aynı zamanda Bizans komutanı esir edilmiş ancak fidye karşılığında serbest bırakılmıştı. Büyük Selçuklu emîrleri ise elde ettikleri ganimet ve esirlerle üstleri Ahlât'a dönmüşlerdi. Türkmenlerde bir âdet olan savaş ganimetlerinin yağmalanması hususunda aralarında çıkan bir kavga nedeniyle Afşin, Gümüştegin'i öldürmüştü. Alp Arslan, bir kısım kuvvetlerin komutanı olan hâdimini öldürmesi nedeniyle Afşin Bey'e son derece kızmıştı. Bunun üzerine Sultan'dan ayrılıp Bizans topraklarına giren Afşin daha sonra Haleb'e geçmişti. 460/1067-68 yılında tekrar Antakya yörelerine geldiği zaman şehirde hayat şartları zorlaşmaya başlamıştı⁶⁸. Alp Arslan'ın bir süre sonra onu affetmesine rağmen Anadolu gazalarına devam eden Afşin, Bizans kapısına kadar dayanan ilk Büyük Selçuklu askeri olması açısından önemlidir.

1.2.3. Sultan Melikşah Dönemi

Melikşah'ın emrindeki askerler ile arasındaki ilk sorun tahta çıktığı zaman Kavurd ile yaptığı mücadele sırasında gün yüzüne çıkmıştı. Melikşah'ın kuvvetlerinin bir kısmı maaşlarının arttırılmasını isteyerek gürültü çıkartmaya ve Kavurd lehine tezahürata başlamışlardı. Bu durum Kavurd'un bir an önce ortadan kaldırılması için harekete geçilmesine sebep olmuştu. Nizâm'ül-mülk tarafından yayının kirişi ile boğdurulan Kavurd'un ölümü, askerlere yüzüğündeki zehri içmesi sonucu olarak gösterilmişti. Böylece hem Kavurd tehlikesi bitmiş hem de askerler arasındaki ayrılığa son verilmişti.

Kavurd Bey'in, Nizâm'ül-mülk yüzünden öldürüldüğünü düşünen ve gittikçe güçlenmesinden rahatsız olan askerler, Nizâm'ül-mülk'e cephe almışlardı. Bu nedenle yaptığı her işe karşı çıkan askerler, Sultanı da bu yönde etkilemekteydiler.

⁶⁸ İbnü'l-Adîm, 2014, *a.g.e.*, ss. 16-17.

472/1079 yılında Melikşah'ın avlanmak için gittiği Huzistan'da yanında Humartekin ve Gevherayin de bulunmaktaydı. Bu emîrlar Basra mültezimi olan Yahudi asıllı İbn Allan'ın öldürülmesi için Sultanı teşvik etmekteydiler. Allan'ın Nizâm'ül-mülk'ün yanına sığındığını öğrenen bu iki Emîr, Sultan'a haber vermeye devam ediyorlardı. Nihayetinde Allan'ın öldürülmesini sağlamışlar ve Sultan ile Nizâm'ül-mülk'ün arasında gerginliğe neden olmuşlardı⁶⁹.

Melikşah'ın Sultanlığı esnasında Artuk Bey, önemli bir sorun olarak ortaya çıkmıştı. Alp Arslan'ın önemli komutanlarından biri olan Artuk Bey, Melikşah tarafından Anadolu üzerine yaptığı akınlardan alınarak ve Halvan (Luristan) valiliğine atanmıştı (465/1073)⁷⁰. Melikşah devrinin en önemli seferlerinden biri Doğu Anadolu Bölgesi'ne yapılmıştı. Mervanoğulları olarak bilinen Emîrlar Tuğrul Bey zamanından beri Büyük Selçuklu vassalı olmasına rağmen vasallık statülerine aykırı hareketlerde bulunmaları nedeniyle Melikşah, tamamen Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlamak istemişti. Halife'nin vezirliğinden azl edilen Cüheyroğlu Fahrüddeve'nin de teşvikiyle onu, yanında Artuk Bey ve Çökürmüş gibi önemli komutanlarla Diyarbakır üzerine göndermişti. Büyük Selçuklunun şehri kuşatmaya başlamasının ardından Mervanlı Emîri Mansur, işbirliği yaptığı Musul, el-Cezire ve Haleb hâkimi Müslüm'e ulaklar göndererek yardım isteğinde bulunmuştu. Müslüm, olayı siyasî yoldan çözmek amacıyla Fahrüddeve'ye ulak göndermişti. Müslüm'ün teklifine göre, kan dökülmeden Büyük Selçuklu askerleri geri çekilecekti. Ancak Artuk Bey, Büyük Selçuklu ordusunun geri çekilmesine izin vermemişti. Aynı zamanda Türkmenler de savaşa ganimet elde etmek için geldiklerini dile getirerek barış görüşmelerine karşı çıkmışlardı. Türkmenler barış teklifini kabul etmeyerek gece Arap ordugâhını tamamen yağma etmişlerdi. Türkmenlerin bu baskını Artuk Bey'in izniyle yaptıkların öğrenen Fahrüddeve, onu Sultan'a şikâyet etmiştir. *“Türkmenlerin aldıkları ganimetlerin hepsini toplayıp İsfahan'a Sultan'a göndermesini”* söylemişti. Ancak Türk geleneklerini ters olan bu önerisini kabul etmeyen Artuk Bey, Müslüm'ün kendisine para ve mal karşılığında memleketine dönmesi önerisini kabul ederek Büyük Selçuklu ordusundan ayrılmıştı (Rabiulevvel 477 /Ağustos 1084)⁷¹.

⁶⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s.111

⁷⁰ Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları*, TTK, Ankara 2011, s.49.

⁷¹ Ali Sevim, 2011, *a.g.e.*, s.62.

Artuk Bey'in Diyarbakır bölgesinde yaptıkları Sultan Melikşah'ın kendisine olan güveninin sarsılmasına neden oldu. Bir daha Sultan'ın güvenini kazanamayan Artuk Bey, Suriye ve Filistin Selçuklu Devleti Meliki Tacüddeve Tutuş'un hizmetine girmişti. Tutuş'un hizmetindeyken yaptıkları Sultan'ın daha da sinirlenmesine neden olduğu için Irak ve el-Cezire'de ki emîrlere "*Artuk Bey'in bütün hareket ve faaliyetlerini gözden uzak tutmamalarını*" bildirmişti. Artuk Bey-Tutuş ve Süleyman Şah mücadeleleri sonunda Süleyman Şah'ın öldüğü haberini alan Melikşah, Kuzey Suriye üzerine sefere çıkma zorunluluğu hissetmiş ve bu esnada Tutuş'un hizmetinde bulunmaya devam eden Artuk Bey, Tutuş'a, Melikşah'a karşı savaş teklifinde bulunmasına rağmen Tutuş bu teklifi kabul etmemişti. Artuk Bey bu isyankâr hâli sonunda valilik yaptığı Kudüs'e çekilerek ömrünün son günlerini burada geçirmişti.

1.2.4. Sultan Berkyaruk Dönemi

Sultan Berkyaruk vezir olarak Nizâm'ül-mülk'ün oğlu Müeyyidül-mülk'ün yerine diğer oğlu Fahrül-mülk'ü atamıştı. Aynı zamanda müstevfî Mecd'ül-mülk, Sultan'ın annesi Zübeyde Hatun'un yakını olduğu için işleri o yönetmekteydi. Müeyyidül-mülk, kardeşi ve müstevfî sebebiyle azl edilince Hatun'a kinlenmiş ve intikam almak amacıyla harekete geçmişti. İlk önce Melikşah'ın bende-i hassı olan Üner Bilgebeg'in yanına İsfahan'a gitmişti. Müeyyidül-mülk, Emîr Üner'i sözleri ile kışkırtarak isyana davet etmiş o da bir Sultan gibi hareket etmekten çekinmemişti. Üner Bey'in isyan girişimi sonuçsuz kalmış ve 492/1098 senesinde Bâtıniler tarafından öldürülmüştü ⁷². Berkyaruk'un, Muhammed Tapar ile mücadelesinin başlamasından hemen önce meydana gelen bu olay sorunsuz çözülmüştü. Ancak Büyük Selçuklu tarihinde ilk defa Büyük Selçuklu ailesinden olmayan bir emîr saltanat davasında bulunmuştu. Müeyyidül-mülk, Emîr Ünver'de istediği etkiyi sağlayamadığı için daha sonra Gence'de bulunan Melik Muhammed Tapar'ın yanına giderek onu kışkırtmaya başlamıştı.

Emîr Ünver'in isyanı sırasında Yaruktaş ve Kodan isimli emîrlere de 490/1096-1097'de Sultan'a isyan etmişlerdir. Sebebi ise, Emîr Kodan'ın Emîr Kamac'ın saflarına katılması esnasında Kamac'ın ölmesi üzerine, Sultan'dan korkarak Merv'de kalmış olmasıdır. Sultan'ın Ekinci'yi Hârezm'e vali olarak atanmasını öğrenen emîrlere onu öldürmek için anlaşmışlardı. Ekinci'yi öldüren Kodan ile Yaruktaş, Hârezm'e girmişlerdi.

⁷² Reşîdüddin Fazlullâh, *a.g.e.*, s.101; Kazvînî, *a.g.e.*, ss.55-56; Mîrhând, 2015, *a.g.e.*, ss.159-60.

Berkyaruk'un ise bu esnada Emîr Ünver ile ilgilenmesi nedeniyle Emîr-i dad Habeşi b. Altuntak'ı göndermişti. Ancak Emîr-i Dad onlara karşı koyamayacağını anlayınca Ceyhun'u geçmiş; Yaruktaş'ın, Kodan'ı beklemeden harekete geçmesi beklenmedik bir sonuç vermiş ve Yaruktaş yakalanarak esir edilmişti. Yaruktaş'ın yakalandığını haber alan Kodan'ın emrindeki askerler ona karşı gelerek hazinelerini ve yanındaki eşyaları yağmalayarak kaçmışlardı. Yanında kalan yedi kişi ile Buhârâ'ya kaçmak zorunda kalan Kodan, daha sonra Sencer'in hizmetine girmişti⁷³.

Sultan'dan korkmalarının belli bir sebebi olmamasına rağmen Büyük Selçuklu emîrleri, Sultanın görevlendirdiği kişiyi kabul etmeyerek öldürmekten çekinmemişlerdi. Daha sonra yakalanma telaşı içinde hızlıca hareket etmeleri beklenmedik bir sonuç doğurarak kendi emirleri altındaki askerler tarafından yağmalanmışlardı. Büyük Selçuklu Devleti'nin son dönemlerinde daha da artan bu durum askerlerin hem Sultan'a hem de emirleri altındaki beylere, komutanlara olan sadakatsizliğinin de bir örneğiydi. Sadece yüksek rütbeli kişiler değil, orduda ki en alt sınıfa mensup olan askerler bile kendi çıkarlarını gözetmekten çekinmemektedirler.

Berkyaruk'un Muhammed Tapar ile mücadele ettiği sırada emîrlерinden Emîrahur, Bilge Bey, Toğayürek ve diğerleri Porsuk oğullarına bağlı emîrlere haber vererek Sultan'ın Mecd'ül-mülk'ün öldürölmek üzere teslim etmesi için anlaşımışlardı. Çünkü emîrlер Mecd'ül-mülk'ten memnun değillerdi. Yapılan ittifak sonunda emîrlер Sultan ile irtibata geçerek Mecd'ül-mülk'ün teslimini istemişlerdi. Ordudaki askerlerin hepsi bu hususta anlaşınca Sultan'a giden askerler eğer teslim edilirse Mecd'ül-mülk'ün öldürölmeyeceğine dair yemin etmelerine rağmen Mecd'ül-mülk, köleler tarafından parçalanmıştı (492/1098-99)⁷⁴. Sultanın annesi tarafından sevilmesine rağmen Mecd'ül-mülk'ün ordu nazarında bu kadar sevilmemesinin nedeni, Emîrlерin geçim ve gelirlerini daraltmış olmasıdır⁷⁵.

1.2.5. Sultan Muhammed Tapar Dönemi

Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında yaşanan taht kavgalarında en büyük etkenler askerî kadro mensuplarıydı. Muhammed Tapar ile yaptıkları savaşların sonunda

⁷³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, ss. 222-23.

⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, ss.239-40; Reşîdüddin Fazlullâh, *a.g.e.*, s.102; Abdülkerim Özeydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, TTK, Ankara 1990, s.14.

⁷⁵ Kazvîni, *a.g.e.*, s.57.

aldıkları karara göre ölümünden sonra tahta geçmesi gereken kişi kardeşi Muhammed Tapar olmasına rağmen o, oğlu Melikşah'ı veliaht tayin etmişti. Bu veliaht nedeniyle Berkyaruk'un ölüm haberini alan Büyük Selçuklu emîrlerinden Ayaz ve Sadaka, Bağdad'da hutbeyi Melikşah adına okutmuşlardı. Ancak Melikşah'ın küçük yaşta olması nedeniyle emîrler kendi aralarında anlaşarak Muhammed Tapar'ı Sultan olarak tanımışlardı (26 Cemazeyilevvel 498/13 Şubat 1105)⁷⁶.

Büyük Selçuklu Devleti tarihinde emîrler ile Sultan arasında en çok problemin yaşandığı zaman Muhammed Tapar devri olmuştu. Muhammed Tapar ilk mücadelesini Musul valisi Çökürmüş ile yaşamıştı. Berkyaruk ile yapılan antlaşmaya göre Musul, Muhammed Tapar'a ait idi. Ancak Muhammed Tapar'ın teslim çağrılarına cevap vermeyen Çökürmüş, şehrin surlarını tamire başlayarak isyan girişiminde bulunmuştu. Muhammed Tapar, Çökürmüş'ün ona itaat etmesi karşılığında şehri ona teslim edeceğini belirtmesine rağmen Çökürmüş'ün harekete geçmesiyle aralarındaki çarpışmalar, 10 Cemazeyilevvel/28 Ocak tarihine kadar devam etmişti. Nihayetinde Berkyaruk'un ölüm haberinin gelmesi ile çarpışmalar sona ermiş ve Çökürmüş itaatini bildirmişti⁷⁷. Ancak Çökürmüş'ün Sultan'a vermesi gereken mali yardımları geciktirmesi üzerine; Fars ve Huzistan bölgesinde bağımsız bir şekilde hüküm süren Emîr Çavlu Sakavu'nun Muhammed Tapar'a biat etmesiyle, Sultan Musul'un idaresini ona vermişti (Zilhicce 499/Eylül-Ekim 1106). Musul hâkimi Çökürmüş bundan memnun olmayarak karşı koymaya çalışmasına rağmen Çavlu, Çökürmüş'ü öldürmüştü.

Musul'u ele geçiren Çavlu'ya Muhammed Tapar, fethedeceği bütün beldelerin idaresini vermişti. Bu sebeple Çavlu pek çok beldeyi ele geçirerek, zenginleşmiş ve buna rağmen Sultan'a hiçbir şey göndermiyordu. Sultan'ın Sadaka üzerine giderken Çavlu'dan yardım görmemesi ipleri kopma noktasına getirmişti. Hatta Çavlu, Sadaka ile irtibata geçerek Sultan'a karşı muhalefete davet etmişti. Sultan, Sadaka'yı öldürünce Mevdud b. Altun Tegin'i ve Posuk oğullarını Çavlu üzerine göndermişti (502/1108-9)⁷⁸. Musul'dan ayrılan Çavlu, Mardin Emîri İlğazi'ye, Sultan'a karşı birleşme teklifinde bulunmuş ancak Çavlu'ya güven duymayan İlğazi, teklifi kabul etmemişti.

⁷⁶ Abdülkerim Özaydın, *a.g.e.*, ss.41-42.

⁷⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s.310; Abdülkerim Özaydın, *a.g.e.*, ss. 39-40.

⁷⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s.366; Abdülkerim Özaydın, *a.g.e.*, s. 53.

İlgazi ile anlaşamayan Çavlı, Arap emîrleri ile anlaşmaya çalışmıştı. Ancak Sabave'nin onu Suriye'ye davet etmesiyle yönünü değiştiren Çavlı, Suriye üzerine harekete geçmişti⁷⁹. Çavlı'nın Muharrem 502/Eylül 1108'de Fırat Irmağı kıyısında bulunan Balis'i ele geçirmesi üzerine Melik Rıdvan, Antakya Prensi Tancered'e elçi göndererek ittifak teklif etmişti. Böylece Büyük Selçuklu Devleti'nin iç meselesi olan Çavlı-Muhammed Tapar mücadelesine Haçlı birliklerinin de dâhil olmasıyla dış mesele haline dönüşmüştü. Çavlı, bulunduğu bölgede gittikçe güçlenerek Sultan'a baş kaldıracak güce sahip olmuştu. Rabiulevvel 502/ Kasım 1108 yılında Telbaşir de Tancred'in de içinde bulunduğu ittifaka karşı savaşan Çavlı başarılı olamamış böylece Musul'da başlayan mücadele Haleb'e kadar genişlemiş ancak başarılı olamamıştı.

Emîr Çavlı ile Muhammed Tapar arasında yaşanan bu önemli mücadele Fetret Devri'nde iktidarın zayıflamasıyla emîrlerin görevli oldukları bölgelerde fazla güçlenmeleri sonucunda meydana gelmiştir. Çünkü bu zamanda Sultanlar kendi iç sorunlarıyla ilgilenirken yerel halk ve çevredeki diğer bölge hâkimleriyle ittifak yapma imkânı bulan emîrler, Büyük Selçuklu Devleti tabiiyetine karşı çıkabilir hale gelmişlerdi.

502/1109 yılına gelindiğinde Büyük Selçuklular Haçlıların elindeki Urfa'yı almak için iki ay uğraşmışlardı. Fakat Büyük Selçuklu ordusunda yiyecek sıkıntısı meydana geldiği için kuşatma kaldırılmıştı. Bu sırada Ermeniler, Haçlılara karşı anlaşmak için Aksungur'a başvurmuşlardı. Bu olay Ermeniler ile Haçlılar arasındaki bir anlaşmazlığın meydana çıktığını göstermekteydi. Ancak Aksungur ile İlgazi arasındaki anlaşmazlık yüzünden Ermenilerin bu müracaatlarından sonuç elde edilememişti. Bu iki emîr, kendi aralarındaki çekişmeyi savaşacak kadar ileri götürmüşler ve yapılan savaş İlgazi kazanmıştı (507/1114). Melik Mesud'u esir alıp sonra serbest bırakması üzerine Muhammed Tapar, onu tehdit etmişti. Daha sonra Sultan, oğlu Mesud'a Atabey olarak Çavuş Bey'i tayin ederek, Haçlılar üzerine Hemedân valisi Porsuk oğlu Porsuk'u tayin etmişti (508/1115).

Taht kavgaları esnasında yerel halk ile ilgilenemeyen Sultanlar nedeniyle Büyük Selçuklu Devleti içinde Bâtınlık gittikçe yayılmaya başlamış ve askerî kadronun içine kadar girmişti. Muhammed Tapar, saltanatı boyunca Bâtınilerle uğraşmış ve üzerlerine seferler tertiplemişti. Sultan, ilk iş olarak Bâtınilerin ellerinde bulunan kaleler üzerine

⁷⁹ Ali Sevim, *Suriye -Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 1989, s.116.

kuvvet göndererek buraların dağıtılmasını amaçlamıştı. Bu amaç doğrultusunda Şâhdiz Kalesi Emîri Ahmed b. Abdü'l-melik b. Attaş üzerine yürümüştü. Çünkü Şâhdiz Kalesi, Büyük Selçuklu devletinin payitahtı olan İsfahan'a çok yakın olup, Sultan'ın tahtı için ciddi bir tehlike oluşturmaktaydı⁸⁰. Sultan, Attaş'ın idaresinde bulunan bu kale üzerine sefere çıkmaya hazırlandığı sırada (1 Recep 500/26 Şubat 1107) ordu içine sızmış veya Bâtınilere meyilli olan bazı askerler bu sefere mani olmak için bir takım girişimlerde bulunmuşlardı. Ancak Sultan 6 Şaban 500/2 Nisan 1107 yılında Şâhdiz üzerine sefere çıkmıştı. Attaş, Müslüman olduğunu söyleyerek, Sultan'dan af dilemiş ve affını kabul eden Sultan, kaleye veziri Sad'd'ül-mülk ile her gün erzak göndermeye başlamıştı. Vezir ile Attaş'ın muhalefet etmelerini ileri süren, Kadı Sadrü'd-din ve Abdullah Hatıbi, vezirin Bâtını olduğunu söylemişlerdi ancak Sultan, vezirine inanıyor ve onların söylediklerine güvenmiyordu. Attaş'ın sözünde durmaması üzerine Sultan Şâhdiz harekâtına devam etmişti. Bu sırada Attaş, vezire birini göndererek teslim olacaklarını söylemişti ancak vezir ise, *“Bir hafta daha bu şekilde sabredin ki biz de bu arada bu köpeği(Sultanı) ortadan kaldıralım. Şimdilik size zahire gönderiyorum⁸¹”* şeklinde cevap vermiştir. Vezirin planını öğrenen Hacıp, Sultan'a durumu anlatmıştı. Sultan'a yapılacak kan aldırma işlemi sırasında suikast önlenmiş ve vezirin bir Bâtını olduğuna emin olan Sultan, vezirini ihanetine ortak olanları öldürmüştü (Şevval 500/ Mayıs Haziran 1107)⁸².

Bâtıniler Berkıyruk'a da suikast yapılmışlardır. Ancak Berkıyruk'un suikastı Sicistan halkı tarafından idare edilmiş ve Büyük Selçuklu ordusu mensupları dâhil edilmemişti⁸³. Ancak Muhammed Tapar suikastında hem Sultan'ın en güvendiği adam vezir Sa'd'ü-lmülk hem de ordu mensuplarının varlığı göz önündeydi. Bu durum Büyük Selçuklu Sultanlarının eski güçlerini kaybederken başka tehditlerin gün yüzüne çıktığını göstermektedir.

1.2.6. Sultan Sencer Dönemi

Muhammed Tapar'ın ölümünün ardından oğlu Mahmud, Sultan olarak tahta çıkmıştı. Ancak Horasan'da hükümdar olan Sencer yeğeni ile 2 Cemazeyilevvel 513/11

⁸⁰ Hasan Taşkıran, “Büyük Selçuklu Devleti'nde Bâtını Suikastları ve Büyük Selçuklu Toplumunun Suikastlar Karşısındaki Tutumu”, *BEU. SBE. Dergisi*, Cilt:1 Sayı:2 Haziran 2013, s.138.

⁸¹ Reşîdüddin Fazlullâh, *a.g.e.*, s. 109.

⁸² Reşîdüddin Fazlullâh, *a.g.e.*, ss. 110-111.

⁸³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s.212.

Ağustos 1119 yılına Sâve'de yaptığı savaş sonunda Büyük Sultan ilan edilmişti. Sencer saltanatı boyunca yenilmez bir Sultan olması nedeniyle askerî kadro ile bir problem yaşamamıştı. Ancak Katvan yenilgisinin ardından güçten düşmesini fırsat bilen yerel yönetimler ayaklanma teşebbüsünde bulunduysada bastırılmışlardı.

491/1097-98 yılında Sencer'in henüz meliklik devrinde Arslan Yabgu'ya bağlı birliklerin Büyük Selçuklu Sultanlarının ailesinden olan Devletşah'ın çevresinde toplandıkları görülmüştü. Bunu haber alan Sencer, birlikleriyle birlikte Recep 491/ Haziran 1098'de Belh'e girmişti ancak Devletşah, Sencer karşısında savaşacak bir orduya sahip olmadığı için bozulup geri kaçmıştı. Yakalanan Devletşah, Sencer'in huzuruna getirilmiş ve gözlerine mil çekilerek hapsedilmişti⁸⁴. Bu basit isyan girişimi kısa sürede bastırılmış olmasına rağmen dikkati çeken nokta Arslan Yabgu'ya bağlı birliklerin hala baştaki Sultan'a karşı tarafta yer almalarıdır. Sencer'in son zamanlarında Karahıtayların Türkistan topraklarına akınları nedeniyle göçmen Oğuz birlikleri Belh ve Huttelan civarına yerleşmek zorunda kalmışlardı. Bu birlikler yarı bağımsız olmalarına rağmen Büyük Selçuklu mutfağına yıllık 24.000 koyun vergi vermek ile mükelleflerdi. Bu vergiyi tahsil etmek için gelen memurla tartışan Oğuz başbuğları, tahsildarı öldürerek isyankâr bir tavır sergilemişlerdi.

Oğuzların bu isyan girişimi üzerine Belh valisi olan Kumaç, Sencer'e Oğuzlar üzerine görevlendirilmek istediğini dile getirmiş ve isteği Sultan tarafından kabul edilmişti. Kumaç ve oğlu, Oğuzlarla yaptıkları mücadelede başarısız olmuşlar ve Kumaç'ın oğlu Alâeddin savaş esnasında öldürülmüştü. Durum böyle olunca Sencer'in emîrleri savaş hazırlıklarına başlamışlardı. Oğuzlar, Sencer'in harekete geçtiğini haber aldıktan sonra korkmuş ve barış teklifinde bulunmuşlardı. Kumaç ve oğlunun ölüm diyeti olarak 100.000 dinar ve 1000 Türk kölesi vereceklerdi. Ancak Kumaç'ın torunu Emîr Müeyyed Ay-aba başta olmak üzere Büyük Selçuklu emîrlерinin bunu kabul etmemeleri ve Sultanı da bu yönde etkilemeleri üzerine Oğuzlarla Muharrem 548/Mart-Nisan 1153 yılında yapılan savaşta Sencer ve ordusu başarısız olurken, Sencer esir düşmüştü.

Oğuzlar, Sencer'e Sultan gibi davranmalarına rağmen Horasan'ı istila etmeye başlamışlardı. Bu sırada Sencer'in veziri Oğuzların elinden kaçmayı başararak Nişâpûr'da

⁸⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s.232.

Muhammed Tapar'ın oğlu Süleyman Şah'ı tahta çıkartmıştı. Ancak emîrlerin desteğini alamadığı için Safer 549/Nisan-Mayıs 1154 yılında Horasan'ı terk etmişti.

Büyük Selçuklu emîrleri Süleyman Şah'ın saltanatı bırakmasının ardından Sencer'in kız kardeşinin oğlu Karahanlı soyundan gelen Mahmud Han'ı Sultan olarak tanımışlardı (549/1155). Mahmud Han, Oğuzlarla daha iyi mücadele edebilmek için hem ittifak arayışına girerken hem de Oğuzlarla barış yapmıştı. Ancak Sencer'in bir süre sonra esaretten kurtulması onun tahta veda etmesine neden olurken Sencer, bir müddet sonra başkent Merv'e gitmişti. Fakat oldukça yaşlanmış, askerleri dağılmış ve hazinesi boşalmıştı. Bu nedenle devletini ayağa kaldırabilmek için çaba gösterememişti. 14 Rabiulevvel 552 /26 Nisan 1157 yılında, 72 yaşındayken Merv'de hayatını kaybetmişti.

Tuğrul Bey ile başlayan saltanat Sencer'in Oğuzlara esir edilmesi ile sona ermişti. Bu süre zarfında Büyük Selçuklu Türkmenlerinin yanı sıra son zamanlarda gulâm kökenli emîrlerin güçlerinin artması, Sultanlar ile karşı karşıya gelmelerine neden olurken aynı zamanda başka sorunların da meydana çıkmasına sebebiyet vermişti. Özellikle Berkjaruk ve Muhammed Tapar'ın saltanatları boyunca yaşadıkları askerî sorunlar idarede zayıflığa, sosyal hayatta ekonomik darlığa ve yeni grupların ortaya çıkmasına neden olmuştu. Bâtını savunucuları kendilerini sadece sosyal alanda değil idarî ve askerî alanda da belirgin hale getirmişlerdi. Muhammed Tapar'ın emîrleri ile uğraştıkları zaman da askerlerin içerisinde bu kadar yayılmaları hatta kendi vezirinin bile bir Bâtını sevdalısı olması neredeyse ölümüne sebebiyet veriyordu. Aynı şekilde Berkjaruk'un da içerisinde bulunduğu idarî sorunlar, sosyal hayat ve askerî kadrosundan uzak kalması özellikle askerlerin içinde büyük bir kitlenin oluşmasını sağlamıştı.

1.3. Büyük Selçuklu Devleti'nde Yaşanan Taht Mücadeleleri ve Komutanların Etkileri

Büyük Selçuklu Devleti'nin içinden çıktığı Oğuzlar Devleti'nde tıpkı Büyük Selçuklular'da olduğu gibi devletin kaderi, Sultan'ın olduğu kadar hanedan mensubu kişileri de ilgilendirmektedir. Bu sebeple tahta hakkı olduğunu düşünen melikler mevcut Sultan'a isyan girişimlerine sıkça başvurmaktaydılar. Genellikle vezirlerin veya ordu mensubu kimselerin kışkırtmaları nedeniyle gerçekleşen isyanlarda; askerler kimin tarafındaysa, kime daha çok destek veriyorlarsa onlar başarılı olarak tahtı ele geçirmişlerdi.

Büyük Selçuklu Devleti'nin son dönemlerinde özellikle Berkyaruk- Muhammed Tapar mücadeleleri esnasında tahta hâkim olmak için sadece meliklerin değil aynı zamanda emîrlerin isyanları da görülmüştü. Konumuz açısından bu bölümde taht kavgalarında emîr ve komutanların rollerini değerlendireceğiz.

1.3.1. Sultan Tuğrul Bey Dönemi

1.3.1.1. İbrahim Yınal İsyanı ve Türkmenler

Tuğrul Bey, Dandanakan'ın ardından toplanan kurultayda meliklerin her birine ayrı ayrı ya da ortak olarak ülkeleri paylaştırmıştı. Ancak bu durumda merkezi otoritenin zayıflamasını göze alamayan Tuğrul Bey, meliklerin güçlerini kısıtlamaya ve sahip oldukları bölgelerden hak vermemeye çalışmıştı. Böylece Büyük Selçuklu Devleti'nde ilk isyan dalgası meydana gelmiş ve İbrahim Yınal, ana bir kardeşi Tuğrul Bey'e karşı üç kere isyan etmişti.

Büyük Selçuklu Devleti tarihinde ilk olan bu isyan hareketi sadece bir iç mesele değildi. Çünkü İbrahim Yınal isyanında en büyük desteği aynı anda isyan eden Arslan Besasirî ile Mısır Fatimî Halifesi'nden almaktaydı. Bunun yanı sıra devlete ve Tuğrul Bey'in politikalarına kızan, Azerbaycan tarafına gönderilen Türkmenlere istediklerini vaat ederek onları da yanına çekmişti. Böylece İbrahim Yınal'ın isyanı, hem devletlerarası siyasî bir mesele haline gelirken hem de Türkmenler vasıtasıyla sosyal bir mahiyete sahip olmuştu.

İbrahim Yınal, güçlü bir komutandı. Büyük Selçuklu Devleti'nin resmen kurulmasından sonra yapılan Anadolu, İran ve Azerbaycan faaliyetleri ile devletin güçlenmesini sağlayan son derece önemli bir konumda olmasına rağmen Tuğrul Bey'in merkeziyetçi sistemi nedeniyle ikinci plana atılmış ve hakkı olan ıktâlara sahip olamamıştı.

Nişâpûr başkent yapıldıktan sonra ülke tekrar nizam içine sokulmuş ve Tuğrul Bey fetihlerine devam etmişti. Kendisi Hârezm üzerine harekete geçerken İbrahim Yınal'ı da, Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmen kitleleri üzerine göndermişti. Yınal, 433/1041-1042 tarihinde Rey ve el-Cibal bölgelerine hâkim olduktan sonra Türkmen kitleleri batıya doğru hareket etmeye devam etmişlerdi. Bölgede etkinliğini devam ettiren İbrahim Yınal, düzeni

sağladıktan sonra civardaki şehirleri de zapt ederek Berûcird'e geçmiş ve oraya da hâkim olmuştu daha sonra Hemedân üzerine yürüyüp şehri muhasara etmişti⁸⁵.

Tuğrul Bey, şehre geldikten sonra İbrahim Yınal'dan Hemedân şehri ile elinde bulunan el-Cibal yöresindeki kaleleri kendisine teslim etmesini istemiş fakat İbrahim Yınal bu teklifi kabul etmemişti⁸⁶. Bu durum ikilinin arasının bozulmasına neden olacak ilk gelişme olmuştu. Eski Türk adetlerine göre melikler elde ettiği toprakları bir vali gibi yönetme hakkına sahiplerdi. Fakat Tuğrul Bey'in izlediği merkeziyetçi politika nedeniyle meliklere bu yetki verilmemiş ve elde edilen toprakları Tuğrul Bey hanedan adına kendi yönetmeye başlamıştı. Tuğrul Bey'in uyguladığı bu siyaset nedeniyle İbrahim Yınal ilk kez Sultan'a karşı gelerek Sicistan üzerine harekete geçmişti⁸⁷. Tuğrul Bey'e kızgın olmasına rağmen görevlerini yerine getiren İbrahim Yınal, Rey'in başkent yapılmasının ardından bölgedeki etkinliğini arttırmaya devam ettirmiş ve Hemedân ile el-Cibal'in fethi için hazırlıklara başlamıştı⁸⁸.

Bölgedeki faaliyetlerini tamamlayan Yınal geri dönmeden önce Karmisin'e Bedr b. Tâhir'i vali tayin etmişti. Ancak Ebu's-Şevk'in ölümünden sonra kardeşi Mühelhil harekete geçmiş ve vali Bedr'in üzerine giderek şehirden uzaklaştırmıştı. Daha sonra Ebu's-Şevk'in eşi ile evlenerek çevredekilere kötü muamele etmeye başlamıştı. Amcasının bu tutumundan hoşnut olmayan Sadi, İbrahim Yınal'a katılmıştı. Böylece İbrahim Yınal, Sadi'nin ve çevresindeki Türkmen kitlelerinin kendine katılmasıyla bölgede etkinliğini arttırarak oldukça güçlenmişti. İbrahim Yınal'ın yardımı ile amcasının elindeki topraklara ve Hulvan'a hâkim olmayı başaran Sadi, hutbeyi sadece İbrahim Yınal adına okutmuştu (438/1046)⁸⁹. Böylece Sultan olma yolunda en büyük desteği Sadi ve yanındaki Türkmen kitlesi sayesinde elde etmişti. Ayrıca burada dikkati çeken bir diğer husus ise hutbenin İbrahim Yınal adına okunmaya başlamasıydı. Tuğrul Bey tarafından İran'ın işgali için görevlendirilen İbrahim Yınal, Anadolu üzerine hareket etmeden önce bölgede iyice güçlenmişti. Sadece kendi adına hutbe okutması, dağınık Oğuz kitlelerinin kendisine katılması ile bağımsız bir yapı oluşturmaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s.387.

⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 422.

⁸⁷ Erdoğan Merçil, *Kirman Selçukluları*, TTK, Ankara 1989, s.10

⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s.402.

⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s.405; Ali Sevim, "İbnü'l-Cezvi'nin el-Muntazam Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Belgeler", *Belgeler*, XXVI, 2005, s.4.

Bu sırada Bizans üzerine gönderilen Melik Hasan'ın şehit olduğu haberinin gelmesine oldukça sinirlenen Tuğrul Bey, intikam almak amacıyla İbrahim Yinal'ı Anadolu seferine tayin etmişti. Ancak arkasından Kutalmış'ı göndermesi ona henüz yeterince güvenmediğinin göstergesiydi (439/1048). Buna rağmen Anadolu ve Azerbaycan yönündeki fetihlerin daha iyi yapılması için Azerbaycan Genel Valiliği'ne, Büyük Selçukluların batıya doğru genişlemesinde büyük katkısı olan İbrahim Yinal'ı atamaktan da çekinmemiştir.

İbrahim Yinal özellikle Hasan Kale zaferinden sonra hakkını alamamış ve kırılmıştı. Daha öncesinde ise kendisine Hemedân başta olmak üzere hâkimiyet alanı kurmak isteyen İbrahim Yinal'ın, elinde ki Hemedân ve el-Cibal bölgesinin teslim etmesini isteyen Tuğrul Bey ile aralarında sorun meydana gelmiş ayrıca Sultan ile arasını bozduğunu iddia ettiği veziri Ebû Ali'nin bir gözüne mil çekip, dudaklarını da kestikten sonra Tuğrul Bey'in yanından ayrılmıştı. Bunu isyan olarak kabul eden Tuğrul Bey derhal harekete geçmişti. Ancak aralarında meydana gelen savaşı kaybeden Yinal, Sermac Kalesi'ne sığınmasına rağmen kale dört gün içerisinde Sultan tarafından ele geçirilmişti⁹⁰. Tuğrul Bey, isyan eden kardeşine karşı gayet iyi davranmış ve ondan aldığı yerleri geri iade ederek İbrahim Yinal'a iki seçenek sunmuştu. Bunlar ıktâ edilen yerlere gitmesi veya yanında kalması şeklindeydi. Yinal ise Sultan'ın yanında kalmayı tercih etmişti (440-441/1049-1050).

Bu sırada Besasirî ile uğraşan Melik Kutalmış, onunla Sincar yakınlarında çarpışmıştı. Kutalmış'ın başarısız olması üzerine bizzat harekete geçen Tuğrul Bey 448/1057'de Besasirî'nin üzerine gitmişti. Besasirî'ye karşı ilk seferinde yardım istemesine rağmen Yinal'ın bölgeye geç gelmesi aralarında ki problemlerin henüz giderilemediğinin bir göstergesiydi. İbrahim Yinal'ın geç gelmesinden dolayı Besasirî de Mısır'a kaçma fırsatı elde etmişti. İbrahim Yinal'ın, Tuğrul Bey'e kızgınlığının yanı sıra gecikmesinin nedeni Mısır Fatimî Halifesi ve Arslan Besasirî ile yapılan ittifak dolayısıyla olabilir. Tuğrul'un dikkatini kendisine çekerken, Besasirî de uygun bir zaman elde ederek kaçmıştı.

Yinal'ın ise Sincar fethinden sonra ıktâlarının arttırılmasını tekrar talep etmesine rağmen Tuğrul Bey, *“Biz ancak sana senin fethettiğin yerleri veririz; eğer Rahbe'ye*

⁹⁰ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, IX, s.422.

gidersen orası senin olsun.”cevabını verince⁹¹ İbrahim Yınal bu sözleri kendi için oldukça ağır bulmuştu. Sultan, İbrahim Yınal da Rahbe’yi fethetmesini istemesine rağmen yine de Musul’u Yınal’a bırakarak Bağdat’a geri dönmüştü.

Tuğrul Bey’in, Musul’dan ayrılarak Bağdat’a geri dönmesi üzerine İbrahim Yınal aradığı fırsatı bularak harekete geçmiş ve el-Cibal bölgesine gelmişti. Kendisine Hemedân ve el-Cibal bölgesinde hâkimiyet alanı kurmak istediğini bilen Tuğrul Bey, İbrahim Yınal’ın bu hareketini isyan olarak algılamış ve bir elçi göndererek yanına çağırmişti ayrıca Halife’nin de İbrahim Yınal’a mektup yazıp dönmesini istemesi üzerine İbrahim Yınal Bağdat’da bulunan Sultan’ın yanına gelmişti (449/1058) ⁹².

İbrahim Yınal ilk isyan ettiği zamandan beri Mısır Fatimî Halifesi’nin dikkatini çekmişti. Büyük Selçukluların Abbasi-Sünni yanlısı, Fatimî-Şîî karşıtı politika izlemeleri nedeniyle aralarındaki ipler gerilmişti. Bu nedenle İbrahim Yınal’ı isyan etmesi için teşvik eden Halife, başarılı olduğu takdirde ona hil’at vereceğini ve meşru tanıyacağını beyan etmişti. Karşılığında ise İbrahim Yınal, Abbasi Halifesi yerine Mısır Fatimî Halifesi’ne tabi olarak hutbeyi onun adına okuyacaktı. Böylece İbrahim Yınal’ın isyanı Sünni-Şîî çatışması ortasında da kalmıştır. Öte yandan isyan düşüncesi taşıyan Yınal, Büyük Selçukluların düşmanları ile mektuplaşıp isyan için uygun bir zaman kollar hale gelmişti⁹³. Mısır Fatimî Halifesi ile işbirliği içinde olan isyankâr Besasirî rivayete göre, gizlice mektuplaştığı İbrahim Yınal’ı “*Büyük Selçuklu ülkesine tek başına hâkim olabilmesi için kendisine yardım edeceğini, bunu gerçekleştirebilmesi için de Sultan’a karşı isyan etmesi gerektiğini*” bildirip onu kışkırtmaktaydı. Fakat Reisürreüesa İbnü’l Müslime, bu mektupları taşıyan casusu yakalamış⁹⁴ ve bu durumun ortaya çıkmasından endişe eden Yınal, Hemedân’a kaçmıştı (450/1058).

Durumu haber alan Sultan Tuğrul Bey, İbrahim Yınal’dan önce Hemedân’da bulunan hazinelere ve dağınık Türkmen obalarına ulaşmak için yola çıkmıştı. Ondan önce Hemedân’a ulaşmasına rağmen İbrahim Yınal ilk olarak Türkmenlerin yanına gitmiş ve kendi safına çekmeye çalışmıştı. Besasirî isyanı nedeniyle ailelerinden uzak kalan ve

⁹¹ Sıbt İbnü’l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 40.

⁹² İbnü’l-Esir, *a.g.e.*, IX, s.484

⁹³ Süleyman Genç, “Selçuklu Tarihinde İbrahim Yınal İsyanı ve Onun Fatimî Arka Planı”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı XXXI, İzmir 2010, ss. 29-31.

⁹⁴ Sıbt İbnü’l-Cevzî, *a.g.e.*, s.48.

Tuğrul Bey'in yönetim tarzından memnun olmayan Türkmenler, İbrahim Yinal'ı desteklemişlerdi. İbrahim Yinal'ı desteklemelerinin bir diğer nedeni ise vaat ettikleriydi. Şöyle ki, İbrahim Yinal Türkmen obalarına gittiği zaman ilk olarak, kardeşi Tuğrul ile asla barış yapmayacağını, Sultan olduğu takdirde kendilerine yurtlarını bırakıp Irak ya da başka yerlere gitmelerini emretmeyeceğini ve kendilerinin fikir ve görüşlerini almadan vezir tayin etmeyeceğine söylemişti⁹⁵. Özellikle Besasirî isyanı sırasında evlerinden oldukça uzak kalan Türkmenler devlete iyice kinlenmiş bir vaziyetteydiler. Bu nedenle İbrahim Yinal'ın teklifi cazip gelmiş ve onun tarafında savaşılmaya karar vermişlerdi. Daha öncesinde ise yurt bulmada sıkıntı yaşayan Türkmenleri Anadolu'ya doğru ittirme politikası da İbrahim Yinal'ı tercih etme nedenlerini açıklamaktadır.

Sultan'ın Hemedân'da sıkıştığı haberi Bağdad'a gelince veziri Amüdül-mülk Kündürî'nin Enuşirvan'ı tahta çıkartma çabası işe yaramamıştı. Onları zincire vuran Tuğrul Bey'in eşi Altuncan Hatun, beraberindeki askerlerle birlikte Hemedân'a gitmişti. Aynı zamanda ağabeyi Çağrı Bey'in oğullarının da yardıma gelmesi sonucunda İbrahim Yinal bozguna uğramıştı. Tuğrul Bey, isyankâr kardeşi Yinal'ı bu sefer affetmemiş ve eski Türk geleneklerine göre hanedan üyelerinin kanlarının akıtılmaması kuralına uyarak, aynı gün içerisinde Yinal ve Ertaş'ın oğulları Ahmed ve Mehmed'i yaylarının kirişi ile boğdurtmuştu⁹⁶. İbrahim Yinal'ın yenilmesi sonucunda kendisine bağlı Türkmenler ise obalarına geri döndüklerinde bütün mallarının yağmalanmış olduklarını görmüşlerdi⁹⁷.

Büyük Selçuklu Devleti'nin resmen kurulmasının ardından elde ettiği başarılar ile tarih sahnesinde boy gösteren İbrahim Yinal'ın izlediği siyaset, devletin düşmanları ile gizli mektuplaşması ve sonunda Sultan'a karşı isyanları ile bir nevi kendi sonunu getirmiştir. Tuğrul Bey'in eski Türk geleneklerini bir kenara bırakıp uyguladığı merkeziyetçi politika sebebiyle devletin başında bulunan Çağrı Bey, Musa Yabgu ve kendisi dışındaki meliklere idare alanı bırakmamıştı. Bu sebeple elde ettiği başarılarla rağmen hakkı olan yerlerin yönetimine sahip olamaması Yinal'ı isyana sürüklemişti. Aynı zamanda Tuğrul Bey'in bizzat Yinal'a karşı gösterdiği sert tepkiler onun Sultana karşı kin duymasına ve Besasirî ile yakınlaşmasına neden olmuştu.

⁹⁵ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.y.*

⁹⁶ Mîrhând, 2015, *a.g.e.*, s.83

⁹⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s.59.

İsyanın öteki yüzünü oluşturan Mısır Fatimîleri ise Büyük Selçukluların iç meselesine el atarak bunun bir dış mesele haline gelmesine neden olmuşlardı. İbrahim Yınal'ı Sultan olma vaadi ile kandıran Fatimîler böylece Abbasi hilafetini de bertaraf etmeyi amaçlamaktaydılar. İsyanın bir diğer yüzü ise Türkmenler meselesinin ortaya çıkması olmuştu. Tuğrul Bey zamanında gulâm sisteminin oluşturulmasıyla ikinci plana atılan Türkmenler, Tuğrul Bey'e karşı gelmeye başlamış ayrıca uzun süren seferler nedeniyle ailelerinden de uzaklaşmaları iyice kinlenmelerine neden olmuştu. Fakat Hemedân'a geldiği sırada Yınal, dağınık Türkmenlere İran dışına çıkmayacaklarının garantilerini verince onun tarafında yer almışlardı. Böylece mevcut Sultan'a karşı ilk başkaldırı meydana gelmişti.

1.3.1.2. Kutalmış İsyanı ve Türkmenler

Babasının 415/1025 yılında Gazneli Sultanı Mahmud'a esir düşmesinin ardından Tuğrul ve Çağrı Beylerin hizmetine giren Kutalmış, devletin kurulma aşamasında ve daha sonra ki aşamalarda üzerine düşen görevleri yerine getirmişti. Görev yeri olan Azerbaycan ve Ermeniyeye başarılı seferler yaparak devletin genişlemesinde büyük katkıları olmuştur Ancak tıpkı İbrahim Yınal gibi o da, hakkını alamamıştı.

İbrahim Yınal isyanı esnasında yaşanan otorite boşluğundan yararlanarak kardeşi Resultegin ve emrindeki Türkmen atlıları ile beraber harekete geçmişti. Kutalmış'ın isyan girişimini bastırmak için Tuğrul Bey veziri Amüdülmülk Kündiri'yi görevlendirmişti. Amüdülmülk, kırk bin asker ile Rey'den çıkmış ve Girdukh Kalesi'nde ki Kutalmış'ı kuşatmıştı. Ancak kalenin sağlam surlara sahip olması nedeniyle muhasara başarıya ulaşamamış ve barış görüşmesi yapmak zorunda kalmışlardı.

Barış antlaşmasında Kutalmış'ın dikkate değer iki isteği vardı. Bunlar;

1. Sultan'ın kendisini bağışlaması ve bu hususta ant içmesi,
 2. Çağrı Bey'in oğlu Emîr Süleyman ile Kutalmış'ın kız kardeşinin evlenmesi ⁹⁸ .
- Ancak Kutalmış'ın istekleri kabul edilmemişti.

Bu sırada Tuğrul Bey'in ölüm haberi ulaşınca, muhasara kaldırılmıştır. Kutalmış ise bu olayı fırsat bilmiş ve Türkmenlere giderek onları kendisine katılımları için ikna

⁹⁸ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s.115

etmişti⁹⁹. Bu durum Kutalmış için zor olmamıştı çünkü daha önce de belirttiğimiz gibi devlete küskün Türkmen Beyleri, destekledikleri kişilerle eski düzendeki güçlerine tekrar kavuşabileceklerini düşünüyorlardı. Ayrıca Kutalmış'ın babası Arslan Yabgu sayesinde manevi anlamda da Türkmenlerden destek almış olması mümkündür.

Tuğrul Bey'in ölmesi üzerine vezir Amüdül'mülk Kündüri, Sultan'ın veliahdı Süleyman'ı tahta çıkarmıştı. Ancak Süleyman'ın tahta çıkmasını istemeyenler daha önce Alp Arslan'ın yanına giderek harekete geçmişlerdi. 21 Zilkade 456/4 Aralık 1064'te Rey'e hareket eden Kutalmış, Amüdül'mülk ile yaptığı savaşta başarılı olmuş ve Rey'i ele geçirerek Türkmenler tarafından istilaya uğramış, halka ilk defa bu kadar kötü davranılmıştı¹⁰⁰. Tıpkı yeni bir ülke fetheder gibi yağma yapılmasına müsaade edilmesi hem kendisinin hem de Türkmenlerin gulâm sistemine verdikleri bir tepki olarak yorumlanabilir.

Alp Arslan ve Kutalmış arasında kalan Kündüri, Alp Arslan'dan yardım istemek zorunda kalmış ve Süleyman adına okunan hutbeyi keserek Alp Arslan adına okutmuştu. Alp Arslan'ın öncü kuvvetlerinin komutanı olan Hacıp Erdem'in yenilgiye uğraması üzerine harekete geçen Alp Arslan, başarılı olmuş ve yapılan savaş sonunda Kutalmış ve kardeşi Resultekin bozguna uğramışlardı (456/1063).

Sultan Alp Arslan'ın ilk mücadelesi olan Kutalmış isyanı, devletin Türkmenler üzerinde uyguladığı politikaların bir sonucuydu. Çünkü eski statüleri kaybolan Türkmenler, ilk isyan olan İbrahim Yınal'da nasıl davrandırlarsa bundan sonra da öyle davranmaya devam etmişlerdi. Ne Yınal isyanında ne de Kutalmış isyanında bir sonuca bağlanılmayan Türkmenler meselesi sorunu büyüyerek devam etmişti.

Alp Arslan zamanına da sarkan Kutalmış isyanı nihayete erdirilmiş ve diğer isyanlar da bastırıldıktan sonra Kutalmış'ın aile mensupları ile ilgili karar vermek zorunda kalınmıştı. Kendi düşüncesine göre herkesin öldürülmesini doğru bulan Alp Arslan'a karşı çıkan kişi ise veziri Nizâm'ül-mülk olmuştu. Böylece alınan karara göre Kutalmış'ın oğulları ve adamlarına Birecik ve Urfa arasında Diyarbakır'da bir yer belirlenmiş ve oraya yerleştirilmişlerdi. Böylece Nizâm'ül-mülk sayesinde hem Anadolu seferlerine bir Büyük

⁹⁹ Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s.67; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s.127.

¹⁰⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s.128.

Selçuklu meliki resmen tayin edilmiş hem de Büyük Selçuklu ailesinin Arslan Yabgu soyuna zarar gelmemiştir.

Kutalmış isyanı, tıpkı İbrahim Yınal gibi haklı gerekçelere sahipti. O, babasının Büyük Selçuklu Devleti'nin asıl kurucusu olduğu düşüncesiyle devlet yönetiminde hakkı olduğunu ileri sürerek isyan etmiş ve beraberinde bulunan Türkmenlerin desteği ile belli bir başarı elde etmişti. Ancak Alp Arslan ve Nizâm'ül- mülk'ün askerî başarıları nihayetinde öldürülmüştü.

1.3.2. Sultan Alp Arslan Dönemi

Tuğrul Bey'de olduğu gibi Alp Arslan da, soydaşları olan Türkmenlerin isteklerini yerlerine getirmemeleri ve yağmacılık alışkanlıklarından vazgeçemedikleri için onlardan şikâyetçiydi. Bu sebeple onları gulâm kökenli askerler karşısında küçümsüyorlardı. Türkmen Beylerinin saygıları sonsuz değildi bu sebeple bunlar yerine getirilmediği zaman itaatsizlik edip aynı aileye mensup olan başka bir kişinin etrafında toplanabiliyorlardı¹⁰¹. Bunun en güzel örneği Alp Arslan zamanında yaşanmış ve diğer Sultanlara da miras kalmıştı. Tuğrul Bey zamanında meydana gelen isyanlarda Türkmenler sadece meliklerin etrafında toplanırken, Alp Arslan'dan itibaren mevcut Sultanı bizzat istemediklerini de dile getirir hale gelmişlerdi.

1.3.2.1. Melik Kavurd'un İsyanı ve Türkmenler

Merv'de toplanan kurultayda Çağrı Bey'in büyük oğlu Kavurd'un hissesine Tabes vilayeti ile Kirman Bölgesi ve Kuhistan havalisi düşmüştü¹⁰². Kirman'ın tamamına sahip olan Kavurd, yönünü Umman'a çevirmişti böylece Büyük Selçuklu tarihinde ilk defa deniz aşırı sefer yapan kişi o olmuştu. Yaptığı başarılı seferler sonunda halka iyi davranması sayesinde bölgelerdeki hâkimiyetini sağlamlaştırırken, yerel halkın da desteğini almıştı.

Kirman ve Umman'dan sonra devletini genişletmeye devam eden Kavurd, Fars vilayeti üzerine sefere çıkmıştı. Fars Bölgesi'nin hâkimi ise o zamanlarda Şebankare emîrlerinde Fazluye idi. Bölgenin başkenti Şiraz'a hareket eden Kavurd, halk tarafından iyi karşılanmamış olsada şehri ele geçirdikten sonra herhangi bir cezalandırma işlemi

¹⁰¹ Faruk Sümer, *Oğuzlar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2016, ss.126-27.

¹⁰² Râvendî, *a.g.e.*, I, s.102.

uygulamaması, adaletli olması sayesinde halk tarafından benimsenmişti¹⁰³. Şehir hâkimi Fazluye'nin ise şehirden kaçmasıyla Fars'ı Büyük Selçuklu Devleti himayesine katan Kavurd, hutbeyi kendi adına okutmaya başlamıştı (Recep 454/ Temmuz-Ağustos 1062).

8 Ramazan 455/4 Eylül 1063 yılında Büyük Selçuklu Sultan Tuğrul Bey'in ölmesi üzerine tahtta hakkı olduğunu düşünen Kavurd, Rey üzerine harekete geçmiş ancak kardeşi Alp Arslan'ın tahtı ele geçirdiğini öğrendiği zaman itaat edip Kirman'a geri dönmüştü. Aynı zamanda hâkim olduğu Kirman'ın zengin bir bölge olmayışından dolayı taht iddiasında onu başarıya götürecek maddi imkâna sahiptir değildi. Bu sebeple ekonomik açıdan onu iyi duruma getirecek seferler tertiplemek için harekete geçmişti¹⁰⁴. Ancak Kavurd'un uzaklaşmasını fırsat bilen Fazluye, Şiraz'ı ele geçirmek için harekete geçmişti. Kavurd'da Fazluye üzerine gidince başarı sağlayamayan Fazluye, durumu Alp Arslan'a bildirerek Kavurd Bey'den şikâyetçi olmuştu (456/1064). Alp Arslan, gittikçe güçlenen kardeşi Kavurd'dan çekindiği için ülkesini genişletmesini istemiyordu. Bu sebeple kardeşine karşı Fazluye ile ittifak içerisinde girerek Emîr Porsuk kumandasında bir orduyu Kavurd'un üzerine göndermişti.

24 Muharrem 547/5 Ocak 1065'te Sultan'ın da bizzat katılımıyla Büyük Selçuklu kuvvetleri Kavurd Bey'i Şiraz'da sıkıştırmışlardı. Alp Arslan'ın da geldiğini haber alan Kavurd'un askerleri savaşımadan Sultan'a teslim olmuşlardı. Kavurd'un da teslim olmasıyla aralarında anlaşma sağlamış ve Fars Bölgesi, Kavurd'un elinden alınıp Fazluye'ye verilmişti.

Fars Bölgesi'nin elinden alınmasına kırılan Kavurd'un kısa bir süre sonra Sultan'a tekrar isyan girişiminde bulunduğu görülür. Veziri, Alp Arslan'a bağlı olmadan kendi başına idare edebileceğini ve böylece Alp Arslan'ın ona bağlanmak zorunda kalacağını söyleyerek onu isyana teşvik etmişti¹⁰⁵. Vezirinin teşviki ile isyan eden Kavurd Bey ilk olarak hutbeden Alp Arslan'ın adını kaldırarak kendi adına hutbe okutmaya başlamış daha sonra ise sikke bastırmıştı (459/1066).

Kavurd'un isyan hareketini haber alan Alp Arslan, Şaban 459/Haziran- Temmuz 1067'de Kirman üzerine harekete geçmişti. Öncü kuvvetler arasında başlayan savaşta

¹⁰³ Erdoğan Merçil, 1989a, *a.g.e.*, s.20; Ali Öngül, *Kirman Selçukluları*, Çamlıca, İstanbul 2018, s. 6.

¹⁰⁴ Cihan Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, Kronik Kitap, İstanbul 2017, s.96.

¹⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s.6

Kavurd'un askerleri pek çok kayıp vermiş ve Kavurd da dâhil olmak üzere herkes kaçmıştı. Kavurd Ciruft şehrinde sıkıştırılınca teslim olmak zorunda kalmış ve Alp Arslan, ağabeyini affederek Kirman Bölgesi'ni ona tekrar ıktâ etmişti. Alp Arslan'ın onu affetmesine rağmen Kavurd Bey, kısa bir süre sonra Fazluye ile ittifak yaparak Sultan üzerine yürümüştü. Böylece Büyük Selçuklu'nun iç meselesi olan Kavurd Bey'in isyanı Fazluye'nin desteği ile tıpkı İbrahim Yınal'da olduğu gibi devletlerarası siyasî bir mesele haline gelmişti.

Alp Arslan, ilk etapta Fazluye üzerine yürümüş ancak daha sonra onunla uğraşması için Nizâm'ül-mülk'ü görevlendirmişti. Bu sırada Sultan'da Kirman'ı muhasara etmişti. Fazluye, Nizâm'ül-mülk tarafından esir edilmiş ve daha sonra Sultan'ın huzuruna getirilmişti. Sultan önce öldürülmesini emretmesine rağmen özür dilemesi ve Kavurd ile ittifak yapmasının bir hata olduğunu söyleyen Fazluye'yi affetmişti.

Sultan'ın Fazluye'yi affettiğini öğrenen Kavurd Bey, oyalamak için barış tekliflerinde bulunmuş ancak bu sırada Sultan'ın ordusunda bulunan emîrlerle mektuplaşmaya başlayarak çeşitli vaatlerle onları kendine çekmeye çalışmıştı (Şaban 461/Mayıs-Haziran 1069). Kavurd Bey'in yaptıklarını öğrenen Alp Arslan, Kavurd'la işbirliği yaptığını düşündüğü kişileri öldürmüştü. Ancak bunun gerçek olmadığını öğrenmesine rağmen ordunun büyük bir kısmını ele geçirdiğini düşünen Kavurd ile savaşmayı göze alamamış ve İsfahan'a geri dönmüştü (Zilhicce 461/Ekim 1069)¹⁰⁶.

Büyük Selçuklu tarihinde ilk defa meydana gelen bu olay Sultanların bir hatasını gözler önüne sermektedir. Bence bu durumun nedeni Türkmenlerin mevcut konumudur. Türkmenlerin, başta bulunan Sultan'dan duydukları rahatsızlığı dile getiremiyor olmaları onların alternatif yöneticiler seçmelerine neden olmuş olabilir. Ancak sadece Türkmen Beyleri değil artık gulâm kökenli Türk komutanlarda mevcut durumdan rahatsız olduklarını Kavurd'un mektuplarına cevap vermeleriyle açıklayabiliriz. Kavurd Bey, ele geçirdiği yerlerde halka gösterdiği hoşgörü ile insanların sevgisini kazandığı gibi adaletli oluşuyla da yöneticilik açısından askerlerin dikkatini çekmişti. Ayrıca kenar bölgede olduğu için İran medeniyetinin tesiri altında kalmayan ve Türk geleneklerine daha bağlı

¹⁰⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s.160; M.A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III*, TTK, Ankara 2011, s.48

olan Kavurd'un tahta geçmesini istemiş olabilirler¹⁰⁷. Böylece Alp Arslan'ın, amcası Tuğrul Bey'den miras aldığı merkeziyetçi yönetim şeklinden rahatsız olan emîrler ve komutanlar Kavurd Bey'in tekliflerini kabul ederek, devlet idaresindeki İran hâkimiyetinden kurtulacaklarını düşünmüşlerdi.

Sultan Alp Arslan, ağabeyi Kavurd ile arasındaki soruna yol açan kişinin yeğeni Sultanşah olduğunu düşünmekteydi. Kavurd'dan oğlunu teslim etmesini istemiş ancak Kavurd teslim etmemişti. Fakat daha sonra Sultanşah'ın bizzat Sultan'a teslim olması ve ona karşı savaşmak istediği görülür. Alp Arslan, Sultanşah'ın emrine Türk gulâmlarından ve Türkmenlerden oluşan bir ordu vermişti¹⁰⁸. Ancak Sultanşah'ın başarısız olması üzerine Kavurd meselesi halledilememiş ve Alp Arslan'dan oğlu Melikşah'a intikal etmiştir.

1.3.3.Sultan Melikşah Dönemi

Melikşah'ın Sultanlığında Nizâm'ül-mülk'ün öncülüğünde Türkmenler üzerinde uygulanmak istenen “*Türkmen çocuklarını gulâm gibi yetiştirme*” politikası ile Türkmenlerin devlete olan nefretlerini geçirebileceklerini düşünmüşlerdi. Ancak yeterli gelmemiş ve yerel halkın devamlı olarak Türkmenlerden dolayı şikâyet etmeleri sorunların büyümesine neden olmuştu. Bu nedenle Melikşah'ta tıpkı kendinden öncekiler gibi Türkmen atlılarını Anadolu, Azerbaycan, Suriye-Filistin üzerine göndererek hem merkezden uzaklaştırmaya hem de uç bölgeleri sağlama almaya çalışmıştı.

Süleyman Şah'ın Anadolu üzerinde güçlenmesi ile dağınık Türkmenleri kendi etrafında toplamasından tedirgin olan Melikşah, Süleyman Şah'ın 478/1086 yılında ölmesiyle kendisine karşı başkaldırı olmayacağını düşünmüştü. Ancak Süleyman Şah'tan sonra halefi Ebû'l Kasım ile oldukça uğraşmıştı.

1.3.3.1. Melik Kavurd'un İsyanı ve Ordu Mensupları

Alp Arslan'ın 6 Rabiulevvel 465/20 Kasım 1072'de yaralanması üzerine kurultayı toplamış ve emrindeki askerlerden Melikşah'a tekrardan biat etmelerini istemişti. Aynı zamanda kardeşleri ve yeğenlerine de hâkimiyet alanı bırakan Alp Arslan, Kavurd Bey'e

¹⁰⁷ M.A. Köymen, 2011, *a.g.e.*, III, s.235.

¹⁰⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s.163.

hâkim olduğu Kirman ve Fars Bölgesi'ni bırakmıştı. Buna rağmen kardeşinin ölüm haberini alan Kavurd Bey, harekete geçmekten çekinmemişti. Melikşah, amcası ile mücadele etmemek için bir mektup göndermişti. Kavurd Bey ona: “*Ben büyük kardeş ve sen küçük oğulsun. Ben senden ziyade kardeşim. Sultan Alp Arslan'ın mirasına layığım.*” diyerek sultanlığını kabul etmemesine rağmen Melikşah da amcasına, “*Oğul varken, kardeş mirasa konmaz.*” şeklinde cevap vermişti¹⁰⁹.

Melikşah'ın henüz küçük yaşta olmasına, kendi tecrübesi ve Büyük Selçuklu ordusundaki emîrlerin kendisini davet etmelerine güvenen Kavurd Bey, Rey'e doğru hareket etmişti¹¹⁰. Melikşah'ın kendisinden önce Rey'e gitmesinden çekinmesine rağmen Alp Arslan'a ait askerlerin bir kısmının kendisine itaat edeceğini düşünmekteydi. Ancak Melikşah veziri sayesinde Rey'de bulunan Türkmenlerin yanına gitmiş ve Kavurd'dan önce onların desteklerini almıştı. Geç kalan Kavurd ise Türkmenlerden beklediği yardımı elde edememişti. Melikşah'ın emrinde Türk gulâmları, Türkmen ve Araplardan meydana gelen büyük bir ordu vardı; Kavurd'un ise atlı ve yaya birlikleri altı bin kadardı¹¹¹. Savaş esnasında İbnü'l-Cevzî'nin bildirdiğine göre, Melikşah'ın ordusundan bir kısım asker Kavurd'un tarafına geçmişti¹¹². Bu destek sayesinde Melikşah'ın sağ ve sol kanadını bozan Kavurd, merkeze saldırınca aynı başarıyı gösteremeyerek dağılmış ve askerleri ile birlikte kaçmak zorunda kalmıştı. Kavurd, Melikşah karşısında başarısız olacağını düşünmemişti. Çünkü Alp Arslan'ın askerlerinin kendisine yazdığı mektuplara ve davetlere güvenmekteydi.

Savaş meydanından kaçan Kavurd'un arkasından Emîr Temirek gönderilmişti. Yakalanan Kavurd, emîre; “*Beni koy ver, bana mani olma. Melikşah'ı bırak bana tabi ol. Sana çok mal ve tımar veririm.*” demiş Emîr ise : “*Siz bizim reisimiz ve biz de sizin kullarınız. Kulun efendisi hakkında hüküm vermesi terbiyesizlik olur* ¹¹³ .” diyerek Melikşah'a teslim etmişti (465/1072-73). Kavurd, Melikşah'ın yanına gittiğinde isteyerek isyan etmediğini dile getirerek suçu askerlere atmıştı. Askerlerin onu Sultan olarak istediklerini söyleyen Kavurd, bu amaçla mektuplar gönderdiklerini dile getirmişti ¹¹⁴ .

¹⁰⁹ Hüseyinî, *a.g.e.*, s.39.

¹¹⁰ Erdoğan Merçil, 1989a, *a.g.e.*, s.28.

¹¹¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî , *a.g.e.*, s. 188.

¹¹² İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s.112.

¹¹³ Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s.122.

¹¹⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s.189; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s.122.

Sultan amcasını affetmek isterken; veziri Nizâm'ül-mülk, ordu içinde yaşanacak sorunlardan korktuğu için Kavurd Bey'i Emîr Savtekin'in çadırına götürülerek orada hapsedilmesi gerektiğini söylemişti.

Melikşah'ın savaş esnasında ordusunda bulunan Arap ve Kürtlerin varlığından şikâyetçi olan Melikşah'ın bozguna uğrayan askerleri; Şerefüddeve'nin obalarına saldırıp yağmalamışlardı. Çünkü onlar Kavurd Bey'in ordusunu bozguna uğratmışlar ve ona ait olan hazineleri ele geçirmişlerdi ¹¹⁵. Bunun yanı sıra savaşta gösterdikleri başarılarından dolayı birçok hil'at ve iktâ vermişti.

Kavurd karşısında başarı sağlayan Melikşah'ın askerleri nan-parelerinin arttırılmasını istemişlerdir. Aksi takdirde Kavurd'un Sultan olmasını istediklerini dile getirilerek¹¹⁶ atılan naralardan endişelenen vezirin asıl korkusu askerlerin Kavurd'a meyletmesi idi. Bu nedenle Emîr Savtegin'in çadırında bulunan Kavurd Bey'i yayının kılıcı ile boğdurmak zorunda kalan vezir, askerlerin galeyana gelmesinden korktuğu için askerlere Kavurd'un yüzüğündeki zehri içerek öldüğünü dile getirerek çıkacak olayların önüne geçmeye çalışmıştı ¹¹⁷(465/1075).

Kısa bir süre sonra Kavurd'un öldürüldüğü ve oğullarının gözlerine mil çekildiğini öğrenen askerler tekrar galeyana gelmişler ve Sultan'a itaati bırakmışlardı. *“Alp Arslan'ın vasiyeti bu değildi. Fars ve Kirman'ı ona vermişti. Kavurd Bey'in hıyanet ettiğini düşünelim, ya bu oğlancıklar ne yaptı ¹¹⁸.”* diyerek yağmaya başlamışlardı. Askerler Kavurd'a karşı başarılı oldukları zaman haklarını alamadıkları için Nizâm'ül-mülk'e şikâyetinde bulunmuşlardı. Bir de meliklerin öldürüldüğünü duyunca devlete olan kinleri artmıştı. Olayların büyümesi üzerine Sultan, Nizâm'ül-mülk'e tam yetki vererek devletin bütün işlerini ona devretmişti. Nizâm'ül-mülk, tımarlarının azlığından, nan- parelerinin yetersiz gelmelerinden şikâyet eden emîr ve komutanların her birine yeterince artış yaparak gönüllerini almıştı. Böylece Kavurd isyanı sırasında ve sonrasında meydana gelen aşırılıkların önüne geçilmişti.

Nizâm'ül-mülk'ün teşvik ve gayretleri ile Kavurd karşısında başarı elde eden Melikşah, aslında zorlu yollardan geçmişti. Askerlerin tekrar ona güvenmesi için devletin

¹¹⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s.82; Bundari, *a.g.e.*, ss.47-48.

¹¹⁶ Râvendî, *a.g.e.*, I, s.124; Kazvînî, *a.g.e.*, s.40.

¹¹⁷ Mîrhând, *a.g.e.*, s.117.

¹¹⁸ Ahmed b.Mahmud, *a.g.e.*, s.124.

bütün kaynaklarını sonuna kadar kullanmak zorunda kalmıştı. Böylece tahta oturan Melikşah'ın devletinde bundan sonra sadece Türkmen değil aynı zamanda gulâm kökenli askerlerinde isyanlarda belirleyici rollere sahip oldukları görülür.

1.3.3.2. Ordudan Kovulan Askerlerin Tekiş'i İsyanı Teşvik Etmeleri

Sultan Melikşah, Şaban 473/Ocak-Şubat 1081'de Rey'de askerleri teftiş için bulunduğu sırada Türk kıyafeti taşıyan ancak disiplinden uzak, hallerini beğenmediği dağınık 7.000 Ermeni¹¹⁹ askeri ordudan uzaklaştırmak istemişti. Yine geleceği gören bilge vezir ordudan atılacak bu insanların askerlik dışında bir mesleği olmadığı için taşkınlıktan başka bir şey yapmayacaklarını dile getirerek Sultan'ı uyarmasına rağmen, Sultan onu dinlememiş ve hepsini ordudan atmıştı¹²⁰.

Kavurd'un isyanı esnasında Sultan'a kinlenen askerlerin böyle bir muameleye maruz kalmaları tıpkı Nizâm'ül-mülk'ün de düşündüğü gibi başka bir kişiye yani Tekiş'e "Sultan" demelerine neden olmuştu. Tekiş, Belh ve Toharistan havalisinde melik olarak görev yapmaktaydı. Bu askerler Venec'te bulunan Tekiş'in yanına giderek hem onun güçlenmesini sağlamış hem de isyana teşvik etmişlerdi. Böylece Büyük Selçuklu Devleti'nde bir ilk daha yaşanmış, Kavurd'da gizli olarak yürütülen isyan hareketi; Tekiş'de alenen yapılmıştı.

Gittikçe güçlenen Tekiş, öncelikle Merv'i, Rud'u, Şahcan ve Tirmiz'i istila etmişti¹²¹. Melikşah'ın kendisinden önce Nişâpûr'a varması nedeniyle başarısız olan Tekiş, Tirmiz'e kapanmış ancak her şeylerini kaybeden askerler Tekiş'e karşı gelerek "Ya barış yapmak suretiyle hayvanlarımızı alırsın ya da biz Sultan'ın hizmetine gireriz"¹²² diyerek isyan halinde olan melike karşı gelmişlerdi. Görüldüğü gibi isyana neden olan askerler kendi çıkarlarını kaybetmemek için Tekiş'i barışa zorlamışlardı. Bu nedenle barış yapmak zorunda kalan Tekiş, Sultan'dan af dilemiş böylece Tekiş'in ilk isyanı sonra ermişti.

Sultan'ın Musul seferi esnasında askerlerin kışkırtmasına kanarak 477/1084-85 yılında tekrar isyan eden Tekiş, aynı şehirleri tekrar ele geçirerek Serahs'a ilerlemişti. Serahs, bu sırada Mesud b. Yahız isimli bir kişinin yönetimindeydi ve o, Tekiş karşısında

¹¹⁹ Bundari, *a.g.e.*, s.68.

¹²⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s.133.

¹²¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s.133.

¹²² Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s.238; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s.139.

dayanabilmek için Nizâm'ül-mülk adına sahte bir mektup yazarak bir casus ile kaleye gidiyormuş gibi davranmış ancak amacı mektupların Tekiş'in eline geçmesiydi. Mektupta: *“Bu mektubu Rey'den yazıyorum, sana doğru geliyoruz, kaleyi muhafaza et”* demektedir. Mektubu bulan Tekiş ve adamları ağırlıklarını bırakarak Venec kalesine kaçmağa mecbur edilmişlerdi¹²³.

Tekiş'in kaçtığı esnada Sultan emrinde Artuk, Bozan, Porsuk, Kumaç ve Ayaz gibi Beylerle Musul'dan ayrılmış ve Nişâpûr'a gelmişti. Daha sonra Tekiş üzerine giden Sultan onu saklanmış olduğu Venec kalesinde sıkıştırmıştı. Kaleden indirilen Tekiş'in gözlerine 9 Cemazeyilevvel 487/2 Ekim 1085'te mil çekilmişti. Tekiş'in yönetimindeki yerleri de oğlu Ahmed'e ıktâ etmişti. Sultan Melikşah, Serash valisi Mesud sayesinde ciddi bir tehlikeden kurtulmuştu. Ancak bu hamle olmasaydı Rey ve Nişâpûr, Tekiş'in eline geçmiş olabilirdi.

Nizâm'ül-mülk'ün ileri görüşlülüğüne rağmen kendi dediğini uygulayan Sultan Melikşah, bu Ermeni kökenli gulâmları kendisine düşman yapmaktan çekinmemişti. Böylece askerlerin kendilerine yeni Sultan bulma arayışlarına girmesi onu zor duruma sokmuş olsada kısa sürede halledilmiştir.

1.3.4. Melikşah'ın Ölümü ile Berkyaruk-Terken Hatun Mücadelesi

Melikşah, 26 Ramazan 485/30 Ekim 1092 yılında Bağdad üzerine sefere çıkmıştı. Sebebi ise, Halife Muktedî'den olan torunu Ebu Cafer'in hilafet tahtında veliaht olmasını kabul etmeyen Halife'yi ziyaret etmek ve isteğini yerine getirmektir. Ancak Halife isteğini reddedince ona, şehri boşaltması için 10 gün süre vermişti. Bu süre bitene kadar ava çıkan Melikşah, av esnasında yediği hayvanın eti nedeniyle vefat etmişti. Vefatından önce aralarında en sevdiği oğlu Ahmed'i veliaht göstermesine rağmen, Ahmed'in zamansız ölümü onun yeni veliaht bulmasına neden olmuştu. Böylece oğulları arasında en büyük olan Zübeyde Hatun'dan doğan Berkyaruk'u veliaht ilan etmişti. Ancak ölümü ile kardeşi Tutuş ve Arslan Argun, Melikşah'ın Hanımı Terken Hatun ve veliahtı Berkyaruk arasında şiddetli taht mücadeleleri yaşanmıştı. Galip gelip tahta çıktığı esnada Berkyaruk ile küçük kardeşi Muhammed Tapar arasında uzun yıllar süren taht mücadeleleri meydana gelmişti. Nihayetinde tahta çıkan Berkyaruk, oldukça yıpranmış bir ordu, fakirleşmiş halk ve etrafa

¹²³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, ss.127-28.

korku saçan Bâtınilerle mücadele etmek zorunda kalmıştı. Aynı zamana denk gelen Haçlılar ile mücadele edememesi ise Anadolu'dan sonra Kudüs'e kadar yayılmalarına olanak sağlamıştı.

Melikşah'ın ölüm haberinin gelmesi üzerine, kendi oğlunu tahta çıkartmak isteyen Terken Hatun, Berkjaruk'un babasının öldüğünü öğrenmesini engellemek amacıyla gizli tutmuştu. Ayrıca kendi 5 yaşındaki oğlu Mahmud'u saltanata çıkartmak için Halife ile görüşmüştü. Halife, ilk başta küçük yaştaki bir çocuğun tahta çıkmasına karşı çıkmasına rağmen, Terken Hatun elindeki para ve servetin hepsini harcayarak bir şekilde kabul ettirmeyi başarmıştı. Buna rağmen İbnü'l-Esîr'in naklettiğine göre, Halife'nin bazı istekleri vardı. Bunlar;

1. Saltanat ismen Mahmud'a ait olacak ancak hutbe Halife adına okunacak,
2. Ülke ve halkın idaresi Emîr Üner'e ait olacak,
3. Amillerin tayini ve vergilerin toplanması da Tacül-mülk'e ait olacaktı¹²⁴.

Böylece 22 Şevval 485/ 25 Kasım 1092'de hutbe Melikşah'ın küçük oğlu Mahmud adına okunmaya başlamıştı.

Nizâm'ül-mülk, ölümünden önce Terken Hatun ile veliaht meselesi yüzünden sık sık tartışma yaşamış hatta Nizâm'ül-mülk'ün ölümünden Terken Hatun'un sorumlu olduğu düşünülmüştü. Bu sebeple Nizâm'ül-mülk'ün gulâmları Terken Hatun'un zorla adına hutbe okuttuğu meliğin sultanlığını kabul etmeyerek, İsfahan'da bulunan Berkjaruk'u tahta çıkartmışlardı. Böylece Büyük Selçuklu Sultanlığında iki melik adına okunan hutbe ile taht kavgalarının ilk evresi başlamış bulunmaktaydı.

Terken Hatun'un elinde bulunan hazinenin çoğunu askere dağıtıp onları etrafında toplama çalışmalarına rağmen bir grup asker asıl veliaht olan Berkjaruk'a katılmıştı¹²⁵. Bu esnada Terken Hatun, bunun önüne geçmek amacıyla en güvenilir adamlarını İsfahan'a, Berkjaruk'u yakalamaları için göndermişti. Nizâm'ül-mülk'ün gulâmları ise haberi alır almaz, İsfahan'dan çıkardıkları Sultanı Sâve tarafına götürerek Atabeyi Gümüştekin'e emanet etmişlerdi. Gümüştekin, hâkimiyet alametlerini yerine getirmek amacıyla Sultanı Rey'e götürmüş ve tahta oturtmuştu.

¹²⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s.184.

¹²⁵ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s.157.

Terken Hatun'un da tahtı ele geçirmek için İsfahan'a hareket etmesi üzerine, Nizâm'ül-mülk'ün adamlarından Erkuş isimli bir emîr askerleri ile birlikte Berkyaruk'a katılmıştı. Nihayet iki ordu Berucird yakınlarında savaşa tutuşmuşlardı. Bu sırada Terken'in ordusundan bir grup askerin Berkyaruk'a katılmasıyla mağlup olan Terken Hatun, İsfahan'a dönmek zorunda kalmıştı (Zilhicce 485/ 21-31 Ocak 1093)¹²⁶.

Berkyaruk'un İsfahan kapısına gelmesi ve olası bir savaşı engellemek için elindeki bütün malı askerlere dağıtmaya çalışan Terken Hatun, Berkyaruk'u cezalandırmak istemişti. Amacı Mahmud ile elde edemediği tahtı Berkyaruk'un dayısı Melik İsmâîl'in yardımı ile sağlamaktı. Ancak İsmâîl'in Berkyaruk'a esir düşmesi, Terken'in planlarını da etkisiz hale getirmişti.

1.3.4.1. Tutuş'un Taht Mücadelesinde Komutanların Etkisi

Büyük Selçuklu'nun merkezinde Berkyaruk-Terken Hatun mücadelesi yaşanırken Suriye Meliki Tutuş kendi Sultanlığını ilan etmişti. Terken Hatun, İsmâîl'den beklediğini bulamayınca Tutuş ile aynı münasebetle ittifak yapmak istemişti. Ancak zamansız ölümü nedeniyle Tutuş, saltanat için tek mücadele etmek zorunda kalmıştı.

Tahtı ele geçirmek için asker toplamaya başlayan Tutuş, ilk etapta Haleb valisi Kasimüddeve Aksungur'u hizmetine sokmak istemişti. Tutuş'un sert mizacı nedeniyle ondan korkması isteğinin yerine getirilmesini sağlamıştı. Aynı şekilde Urfa hâkimi Bozan ve Antakya hâkimi Yağısıyan'da Tutuş'a itaat edip, saltanat davasında yanında yer alacaklarını söylemişlerdi ¹²⁷. Muharrem 486/Şubat 1093 yılından emrindeki birliklerle Irak'ın Rahbe şehrini ele geçirerek adına hutbe okutan Tutuş, resmen sultanlığını ilan etmişti.

Tutuş'un gittikçe şiddetlenmesi ve Müslüman halkı katletmesi çevresindeki önemli emîrlerden olan Aksungur ve Bozan'ın ona sırt dönmesine neden olmuştu. Onların Tutuş'a itaat etme nedeni merkezdeki karışıklıklardı. Karışıklığın sona ermesi, Berkyaruk'un tek Sultan olarak kalması; Aksungur ve Bozan'ın ona katılmasını sağlamıştı. Tutuş, bu ihaneti unutamamış ve yeğeni üzerine gitmeden önce Aksungur üzerine yürümüşü. Tutuş'un Yağısıyan ile kendisine doğru yola çıktığını haber alan Aksungur, Berkyaruk'tan yardım

¹²⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 185.

¹²⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, ss.188-89; Ali Sevim, 1989a, *a.g.e.*, ss.68-69.

istemiş o da, Musul valisi Kürboğa'yı yardıma göndermişti. Ancak, Tutuş karşısında başarılı olamayan Aksungur öldürülmüş ve Tutuş da Haleb'e hâkim olmuştu (486/1094). Bozan ile Kürboğa ise esir alındıktan sonra, Tutuş Bozan'ın hâkim olduğu Urfa ile Harran şehrinin teslimini istemişti. Ancak halkın karşı çıkması üzerine Bozan'ın kesik başını göstermesiyle halk şehri teslim etmek zorunda kalmıştı¹²⁸. Kendisine ihanet eden bu emîrleri ortadan kaldırdıktan sonra yeğeni üzerine harekete geçmeye karar vermişti.

Aksungur ve Bozan'ın ilk etapta Tutuş'un yanını daha sonra ise Berkyaruk'un yanını tercih etme nedeni, kendi isteklerini hangi tarafın daha iyi karşılayacağı ile ilgilidir. Tutuş'un fethettiği memleketlerden onlara hiçbir şey vermediğini¹²⁹ ileri süren bu iki emîr, Berkyaruk'un tarafına geçmişler ve onun için savaşmışlardı. Tıpkı Berkyaruk'un emrindeki bazı askerlerin ihtiyaçlarını yeterince karşılayamadığı için Tutuş'un yanına geçmeleri gibi¹³⁰. Büyük Selçuklu tarihinde daha önce bu tarz nedenlerle isyan eden kişiler melikler idi. Onlar yanına topladıkları Türkmenlerle mevcut Sultan'a isyan girişiminde bulunurlardı. Ancak Sultanların eskisi gibi etkili olmamaları artık yönetimde emîr ve komutanların etkili olmasına neden olmuştu. Özellikle Berkyaruk zamanında öne çıkan bu tarz girişimler Muhammed Tapar zamanında da yaşanmış ve son Sultan Sencer bu durumdaki bir devleti toparlayamamıştı.

487/1095-96 yılına gelindiğinde Sultan Berkyaruk, çiçek hastalığına yakalanmıştı. Bunu haber alan Tutuş, harekete geçmiş ve İsfahan'da bulunan emîrlere elçiler göndererek yanına çekmeye çalışmıştı. Fakat öncesinde Berkyaruk'un yandaşlarından biri olan Emîr Ahur, Tutuş'un hizmetine girmiş ancak kendisini güvende hissetmediği için geri dönmüş ve Tutuş'un hakkında düşündüklerini anlatmıştı. Tutuş'tan çekinen emîrlerin hepsi, Emîr Ahur'un anlattıklarının etkisiyle "*kendisini Sultan olarak tanıyacıklarını*" söylemiş olmalarına rağmen Berkyaruk'un iyileşmesi üzerine sözlerini yerine getirmemişlerdi¹³¹. Berkyaruk iyileşmesiyle birlikte askerî hazırlıklara başlamış ayrıca Nizâm'ül-mülk'ün oğlu Müeyyidül-mülk'ü de kendisine vezir olarak atamıştı. Tutuş tıpkı yeğeni gibi Nizam'ül-mülk taraftarı kazanmak için, onun diğer oğlu Fahrül-mülk'ü vezir yapmıştı. Böylelikle

¹²⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s.197-98; Hüseyinî, *a.g.e.*, s.52; Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, ss.184-85.

¹²⁹ İbnü'l-Adîm, 2014, *a.g.e.*, s.68.

¹³⁰ Bundari, *a.g.e.*, s.83.

¹³¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s.207.

Nizâm'ül-mülk'ün gulâmlarının desteğini alacağını düşündüğü gibi Berkayaruk taraftarlılığının da önüne geçeceğini tasarlamış olabilir.

İsfahan'daki emîrlerden destek alamayan Tutuş, Berkayaruk'un iyileştiğini öğrenince harekete geçmiş Rey yakınların Taşlı Köyü'nde 17 Safer 488/26 Şubat 1095'te aralarında şiddetli bir savaş vukua gelmişti. Küçük bir savaş hilesi uygulayan Berkayaruk, babası Melikşah'ın sancağını çıkarınca Tutuş'un hizmetindeki bazı askerlerin kendisine katılmasını sağlamıştı. Kuvvetlerinin gittikçe azalması, Tutuş'un kuşatılmasına neden olmuştu. Nihayetinde Tutuş'un ölmesi ile sonuçlanan savaşın galibi Berkayaruk olmuş¹³² ve savaş sonunda Tutuş'un tarafında bulunan askerleri bağışlayarak, barışçı ve adaletli bir Sultan olacağını göstermişti.

1.3.4.2. Berkayaruk-Arslan Argun Mücadelesinde Gulâm Kökenli Askerler

Berkayaruk-Tutuş arasında yaşanan mücadelelerin nihayete erdiği esnada amcası Arslan Argun'un muhalefete kalkıştığı görülür. Arslan Argun, kardeşi Alp Arslan'ın sultanlığında Hârezm bölgesinin valiliğini yaparken; Melikşah, ona Hemedân ve Sâve bölgesini iktâ olarak vermişti. Melikşah'ın ölümü ile taht mücadelelerinden yararlanarak bütün Horasan'a hâkim olmaya çalışan Arslan Argun, Nişâpûr'da istediğini elde edemeyince Merv'e yönelmişti. Merv şahnesi Emîr Kodan'ın ona kapıları açması- ki bu Emîr Sultan Melikşah ile Nizam'ül'mülk'ün arasındaki sorunların bir nedeniydi- sonucunda bütün Horasan'a hâkim olmuştu. İstedikini elde eden Arslan Argun, Berkayaruk ile veziri Müeyyidül-mülk'e mektup gönderip Horasan'a hâkim olmasına izin verilmesi karşılığında saltanat savaşında yer almayacağını belirtmişti¹³³.

Annesi ile yaşadığı sorunlar nedeniyle Müeyyidül-mülk'ü azl eden Sultan, vezir olarak kardeşi Fahrül-mülk'ü atamıştı. Ancak devlet idaresi Mecd'ül-mülk'ün elinde idi. Bu durumdan rahatsız olan Arslan Argun, Berkayaruk ile irtibatı kestikten sonra amcasının üzerine Börîpars kumandasında bir ordu göndermiş ve Arslan Argun mağlup olarak Belh'e çekilmek zorunda kalmıştı.

Kısa bir süre sonra tekrar harekete geçen Arslan Argun, Merv'i ele geçirerek büyük bir kıyım yapmıştı. Tekrar görevlendirilen Börüpars, Herat'ta yaptığı savaşta mağlup

¹³² Azîmî, *a.g.e.*, s.29; Osman Turan, 2014, *a.g.e.*, ss. 226-27.

¹³³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s.220.

olmuştu. Sebebi ise Arslan Argun'un, Sultan'ın ordusundaki askerleri kendi tarafına çekme çalışmasıydı. Şöyle ki, Börüpars'ın emrinde yüksek rütbeli emîrlerden Melikşah'ın Emîr-i Ahur'u ile Emîr Mesud b. Tacir bulunmaktaydı. Arslan Argun, Emîr-i Ahur aracılığı ile Mesud'a haber gönderip kendi tarafına geçmesini teklif etmişti. Emîr-i Ahur bunu kabul etmiş ve Mesud'da Emîr-i Ahur'u ziyareti esnasında yakalanıp oğlu ile birlikte öldürülmüştü¹³⁴. Mesud, oldukça sevilen ve askerî açıdan geniş bir emîrdi. Onun ölümü Börüpars'ın kuvvetini oldukça azaltmıştı.

Börüpars'ın esir edilmesi sonucunda Berkyaruk, 489/1096-1097 tarihinde bizzat amcası üzerine hareket etmeye karar vermişti. Amcasının sert mizacından ve bilgi sahibi olmadığı ordusundan korkmasına rağmen; kardeşi Sencer ve Atabeyi Emîr-i Hacıp kumandasındaki ordu Horasan'a yönelmişti¹³⁵.

Berkyaruk ve ordusu harekete çıktığı zaman Arslan Argun, Merv'de bulunduğu esnada bir gulâmını hizmet için çağırması ancak gulâmının geç gelmesi gerekçesiyle onu azarlamıştı. Arslan Argun'un, askerlerine karşı bu tarz sert davranışları, küçümsemeleri mevcuttu. Bu gulâm da duyduğu rahatsızlığa dayanamamış ve Arslan Argun'u öldürmüştü. Yakalandığı vakit ise halkı, onun zulmünden kurtarmak için öldürdüğünü söylemişti¹³⁶. Aslında bakılırsa Berkyaruk için mücadele edilmeden kazanılan bir başarıyken; Büyük Selçuklu tarihi açısından bakıldığında yine bir ilk ile karşılaşmaktayız. Bir Büyük Selçuklu melikin, hükümdar ailesinden geldiği için kanının bizzat akıtılması yasaktır bu sebeple ölüm cezaları ya yayının kirişi ile boğdurularak ya da gözlerine mil çekilerek yapılmaktaydı. Ancak Arslan Argun, bıçaklanmıştı hem de bir gulâm tarafından. Gittikçe devlet yönetiminde hak iddia etmeye başlayan gulâm kökenli Türklerin, melik ve Sultanların hayatlarında bu tarz etkileri artmaya başlamıştı.

1.3.4.3. Berkyaruk-Muhammed Tapar Mücadeleleri ve Komutanlar

Berkyaruk, hanedan içi problemleri hallettikten sonra bu süre boyunca devlette meydana gelen sorunlarla uğraşmaya başlamıştı. Haçlılar ve Bâtınilerle mücadele ettiği esnada Gence'ye melik olarak atadığı kardeşi Muhammed Tapar, saltanat davacısı olarak ortaya çıkmıştı.

¹³⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s.220.

¹³⁵ Reşîdüddin Fazlullâh, *a.g.e.*, ss.100-101; Kazvînî, *a.g.e.*, s.55.

¹³⁶ Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, TTK, Ankara 1995, s.150.

Gence Meliki olan Muhammed Tapar ilk olarak çevresinin kuvvetlenmeye başlaması ve özellikle emîrlerinin etkisiyle isyan girişiminde bulunmuştu. Ancak Atabeyi Kutlu Tekin ona karşı çıkmaktaydı. Kendisine engel olduğunu düşündüğü Atabeyi'ni öldüren Muhammed Tapar için isyan bayrakları açılmıştı ¹³⁷. Bu esnada Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun yüzünden vezirlikten azl edilen Nizâm'ül-mülk'ün oğlu Müeyyüdül-mülk, ilk önce Emîr Ünver'i isyana teşvik etmiş ancak başarılı olamadığı için Muhammed Tapar'ın yanına gelerek onu isyan için kışkırtmaya başlamıştı ¹³⁸. Muhammed Tapar, Müeyyidül-mülk'ün desteği ile Gence'de okunan hutbeden Berkyaruk'un adı çıkartarak kendi adına okutmuştu.

Berkyaruk tarafında ise askerler ile veziri Mecd'ül-mülk arasında ki sorunlar, Sultan'ın yalnız kalmasına neden olmuştu. Çünkü Mecd'ül-mülk'ün teslim edilmesini isteyen, başta Emîr Ahur Bey, Bilge Bey, Toganyürek ve diğerleri Porsukoğulları ile anlaşmışlardı. Sultan'ın karşı çıkmasına rağmen, vezirini teslim etmekten başka şansı kalmamıştı. 492/1099 yılında Mecd'ül-mülk'ü teslim eden Sultan, aynı zamanda emîrlerinden de darbe yemişti. Çünkü önemli emîrlerin hepsi Rey'e giden Sultan'ın otağını dağıttıktan sonra Harrekan'da Muhammed Tapar'a katılmışlardı ¹³⁹. Çevresinde kalan 200 kadar askerle İsfahan'a sığınan Sultan, şehrin kapıları açılmadığı için Huzistan'a çekilmek zorunda kalmıştı (2 Zilkade 492/20 Eylül 1099). Rey'in boş kalmasını fırsat bilen Muhammed Tapar, şehri ele geçirmişti. Burada bulunan Berkyaruk'un annesi Zübeyde Hatun'a zarar verilmeyeceğine dair senet imzalanmış olsa bile, ona hala sinirli olan Müeyyidül-mülk, Hatun'u öldürmüştü.

Halife, gittikçe kuvvet kazana Muhammed Tapar'ın yanında olarak Bağdad'da 17 Zilhicce 492/4 Kasım 1099 yılında onun adına hutbe okutmuştu. Aynı zamanda Bağdad şahnesi Gevherayin'in, Musul hâkimi Kürboğa'nın, Çökürmüş'ün, Emîr Sürhab ve pek çok emîrin kendisine katılmasıyla; Berkyaruk karşısında oldukça güçlenmişti ¹⁴⁰. Öte taraftan ise Hille Emîri Sadaka b. Mezyed ve Yınal b. Anuştekin ile bazı emîrlere de Berkyaruk tarafında olmayı seçmişlerdi ¹⁴¹.

¹³⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s.237.

¹³⁸ Kazvînî, *a.g.e.*, ss.55-56; Reşîdüddin Fazlullâh, *a.g.e.*, s.101.

¹³⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s.238; Abdülkerim Özeydin, *a.g.e.*, s.16.

¹⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s.239.

¹⁴¹ M.A. Köymen, 2013, *a.g.e.*, s.81

Kısa bir süre sonra Berkyaruk'un Bağdad'a gelmesi tekrar dengelerin değişmesine neden olmuştu. Çünkü emîrlar her zaman kendi isteklerinin gerçekleşmesi esasına göre hareket ediyorlardı. Muhammed Tapar'ın emîrları karşısında yeterince özverili olmaması, Gevherayin ve bir grup emîrin ondan şikâyet ederek Berkyaruk'a "*Biz, Muhammed Tapar ve Müeyyidül-mülk'ten fayda göremedik*" diyerek onun tarafına geçmelerini sağlamıştı¹⁴². Bağdad'a giren Berkyaruk adına tekrar hutbe okunurken (17 Safer 493/2 Ocak 1100), yaşadığı ekonomik sıkıntılar nedeniyle Halife'den yardım talep etmişti. Halife'nin kabul etmemesi, vezirinin tutuklanmasına neden olunca; 160 bin altın ödeme yapmışlardı.

Berkyaruk'un hutbede adının okunması ve önemli emîrların tekrar onun etrafında toplanması Şehrizur'da birçok Türkmen'in ona katılmasını sağlamıştı. Böylece Muhammed Tapar karşısında daha da güçlü hale gelmişti. Berkyaruk ve kardeşi Muhammed Tapar, 3 Cemazeyilevvel 493/16 Mayıs 1100 tarihinde Hemedân yakınlarındaki Sefîdrud'da ilk kez karşılaşmışlardı. Güçlü tarafın Berkyaruk olmasına rağmen, mağlup olmuş, veziri Ebûl-Mehesin esir edilmiş ve Gevherayin ise öldürülmüştü.

Hemedân'da aldığı yenilgi üzerine vakit kaybetmeden asker toplamaya çalışan Sultan Berkyaruk, etrafa çağrıda bulunarak pek çok kimsenin kendisine katılmasını sağlamıştı. Bu esnada Horasan hâkimiyeti için kardeşi Sencer ile Emîr-i Dad Habeşi'nin anlaşmazlığa düştüğünü görünce Habeşi'ye yardım etmişti. İlk etapta başarılı olan bu ittifakın askerlerinin Sencer'in ordugâhını yağmalaması her şeyin değişmesini neden olmuş ve ittifak başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Savaş esnasında kaçıp daha sonra yakalanan Habeşi'nin ölümü, Sencer açısından büyük bir rahatlık olmuş böylece önemli bir rakipten kurtulmuştu. Berkyaruk ile kardeşi Sencer anlaşmış olsa bile aralarında yaşanan bu gerginlik ileride Muhammed Tapar'a yaptığı yardımın bir sonucu olabilir.

Sencer ile aralarındaki anlaşmazlığı halleden Berkyaruk, İsfahan halkının daveti üzerine harekete geçmişti ancak Muhammed Tapar'ın haber alması ile Huzistan istikametine yönelmişti. Berkyaruk'un Huzistan'da olduğunu haber alan Porsukoğulları ona katılmışlardı. Ayrıca Muhammed Tapar'ın önemli adamlarının -Ayaz gibi- Müeyyidül-mülk'ten şikâyetçi olmaları Berkyaruk tarafına geçmelerine neden olmuştu. Ayaz, Emîr-i Ahur'un evlatlığı idi ve ölmeden önce her şeyini ona bırakmıştı. Ayaz, babasının ölümünden Müeyyidül-mülk'ü sorumlu tuttuğu için onun yanında daha fazla kalmak

¹⁴² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, ss. 242-43.

istememişti. Bu durum da emrinde pek çok askerin olması Berkyaruk'un kuvvetlenmesini sağlamıştı ¹⁴³. Kendi adamlarını da kaybeden Muhammed Tapar, Berkyaruk karşısında oldukça güç duruma düşmüştü. İki kardeş arasında ki dengelerin bu kadar çabuk değişmesi, Sultanların izledikleri yanlış politikalarla ilgiliydi. Asıl yapmaları gereken güçlü olan kişileri yanlarında tutmaktı. Ancak Nizâm'ül-mülk'ün çocuklarının mensubu olduğu bu güçlü İranlı ailelerden de kopmak istememekteydiler.

Berkyaruk'un daha fazla güçlenmesini istemeyen Muhammed Tapar Hemedân'a yürüyerek pek çok kayıp vermişti. Henüz yolda iken Keyhüsrev oğlu Sürhab; savaş esnasında ise pek çok asker Berkyaruk'u tercih etmişlerdi. Böylece 3 Cemaziyülahir 494 /5 Nisan 1101 yılında yapılan ikinci savaşı Muhammed Tapar kaybetmişti. Muhammed Tapar yanında az sayıda asker ile kaçarken gerisinde pek çok esir bırakmış, veziri Müeyyidül-mülk'te esirler arasındaydı¹⁴⁴.

Ramazan ayının yaklaşması ve Berkyaruk'un ordusunda yaşanan ekonomik sorunlar nedeniyle Sadaka b. Dübeys ve Emîr Ayaz, bayramdan sonra dönmek amacıyla Hemedân'a gitmişlerdi. Ayaz'ın karargâhı terk etmesi emrinde bulunan pek çok kişinin de onu izlemesine sebep olacağından Berkyaruk'un etrafında ki asker sayısında ciddi bir azalma meydana gelmişti ¹⁴⁵. Berkyaruk ordusunda bunlar yaşanırken öbür tarafta Muhammed Tapar ve Sencer, Berkyaruk'a karşı ittifak etmişlerdi. Rey'e doğru hareket eden bu iki kardeşe Nizâm'ül-mülk'ün gulâmlarının da katılması; onları Berkyaruk karşısında güçlü bir konuma getirmişti. Sürekli iki kardeş arasında kalmaktan yorgun düşen Emîr Ayaz, Hemedân'a hâkim olmak amacıyla Muhammed Tapar ile bir savaşa girişmişti. Durumu öğrenen Berkyaruk ise emrinde az sayıda asker kaldığı için Huzistan'a çekilerek kendini korumaya çalışmıştı. Emîr Ayaz'ın tekrar Muhammed Tapar'a katılma teklifine karşı çıkması etrafındaki emîrlere olan güveni ile ilgiliydi. Çünkü bir kere onu yarı yolda bırakan Emîr Ayaz'ın aralarına katılmasını kabul etmek; zor zamanlarında tekrar yalnız kalacağının bir göstergesi olacağını düşünmüş olabilir.

Emîr Ayaz'ın Muhammed Tapar tarafından kabul edilmemesi, Berkyaruk'un işine yaramıştı. O, Hemedân'da birlikleri ile Berkyaruk'a tekrar katılıp; Bağdad'a girmişlerdi.

¹⁴³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, ss.250-51.

¹⁴⁴ Kazvînî, *a.g.e.*, s.58.

¹⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s.252.

Berkyaruk'un tekrar Sultan olarak kabul edilip adına hutbe okutulmasını sağlamışlardı. Ancak Terken Hatun ve Tutuş ile yaşadığı taht mücadelelerinin ardından kardeşi ile iki yıldır yaptığı savaş onun ekonomik anlamda sıkıntı çekmesine neden olmuştu. Daha önce istediği paranın yanı sıra Halife'den tekrar yardım talep etmesi, Büyük Selçuklu Devleti'nde vergilerin doğru düzgün alınmadığının, hazinenin boşluğunu ve askerlerin sürekli birbirleri ile savaştıkları için yeterince ganimet elde edemediklerinden dolayı taraf değiştirmelerinin göstergesidir. Yaşanan ekonomik nedenler siyasî otoritenin boşluğundan kaynaklı sosyal sorunlara da neden olmuştu. Yaşanan ekonomik kriz nedeniyle Berkyaruk'un veziri, Sadaka'dan hazinesinden altın istemiş ve göndermediği takdirde elinden zorla almakla tehdit etmişti. Sadaka, vezirin teklifini reddetmiş ayrıca Sultan'ın buyruğundan ayrılarak Muhammed Tapar'ın hizmetine girmişti¹⁴⁶.

Ekonomik ve askerî açıdan sarsılan Berkyaruk karşısına, Muhammed Tapar ve Sencer 27 Zilhicce 494/23 Ekim 1101'de Bağdad'da çıkmışlardı. Ancak Berkyaruk'un hasta olması askerlerin arasında kargaşaya neden olmuştu. Kısa bir süre sonra kendini iyi hisseden Berkyaruk, askerleri ile birlikte Bağdad'dan çıkarak Vasıt'a geçmişti. Bağdad'a giren Muhammed Tapar, Berkyaruk'un sürekli mali yardım istemesi ve askerlerinin halkın mallarına saldırılarından rahatsız olması nedeniyle onu sevinçle karşılamış ve hutbeyi Muhammed Tapar adına okutmuştu.

Vasıt'a geçen Berkyaruk ve askerlerinden şehir halkı korkmaktaydı bu sebeple çarşı pazarı kapatmışlardı. Şehrin kadısı halka iyi davranıldığı zaman istediklerini yerine getireceklerini söyleyerek askerler Dicle ırmağından şehrin diğer tarafına geçebilmişlerdi. Ancak şehrin karşı tarafına geçen askerler yağma yapmaktan çekinmemişlerdi¹⁴⁷. Ayrıca Halife'nin Vasıt'da bulunan şahsına ait arazinin de yağmalanması; Halife'nin kendisine karşı savaş hazırlıkları yapmasına neden olmuştu. Ancak Muhammed, bu görevi kendisinin yapacağını söyleyerek ağabeyi ile üçüncü kez savaşa hazırlanmaya başlamıştır.

Nihavent çevresinde karşılaşan iki grup kış mevsimi dolayısıyla ilk gün savaşmamış, diğer günler ise askerlerin savaş meydanlarında birbirlerini görüp kucaklamaları yaşanan olayların en güzel özeti olmuştu. Devamlı birbirleri ile mücadele eden fakat aynı kana mensup olan askerlerin artık bu durumdan yoruldukları gözle

¹⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s.254.

¹⁴⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, ss.270-71.

görülmüştü. Bir neticeye varılamadan yapılan savaşlarda devamlı olarak Selçuklu kanı akıyor ancak durmak bilmiyordu. Sonunda Muhammed Tapar'ın emîrlerinden Buldacı başkanlığında bir elçi Berkyaruk'un huzuruna gelmiş ve bir anlaşma yapılmıştı.

4 Rebiülevvel 495/27 Aralık 1101'de yapılan anlaşmaya göre; Berkyaruk "Sultan"; Muhammed Tapar ise "Melik" unvanına sahip olarak günde üç nevbet çalabilecek, Gence ve çevresi, Azerbaycan, Diyarbakır, el-Cezire ve Musul Muhammed Tapar'a; Horasan hariç diğer bütün beldeler Berkyaruk'a bırakılmıştı¹⁴⁸. Böylece devlet resmen ikiye bölünmüştü.

Savaş sonunda anlaşmadan memnun olmasada Kazvîn'e giden Muhammed Tapar, anlaşma yapılmasını sağlayan emîrlere kinlenmiş ve öldürülmeleri için Kavzîn reisinden bir ziyafet düzenlemesini istemişti. Güvendiği adamlardan da yanında silah taşımalarını isteyen Muhammed Tapar, Emîr Basmeli öldürmüş, Emîr Aytekin'in de gözlerine mil çekmişti¹⁴⁹. Böylece kardeşine karşı tekrar ayaklanma fırsatı bulmuş bu esnada Emîr Yınal da Sultan'ı muhalefet olması için kışkırtmaktan çekinmemişti.

Rey'e giden Muhammed Tapar, anlaşma şartlarını bozarak kapısında beş vakit nevbet çaldırmaya başlayınca; şehirden pek çok destek sağlamıştı. Birbirlerinin daha fazla güçlenmesine fırsat sağlamadan Rabiulahir 495/ Şubat-Mart 1102'de aralarında dördüncü mücadele başlamıştı. Deylemli Sürhab'ın, Yınal'ın olduğu bölgeye saldırması Muhammed Tapar'ın ordusunun hızla dağılmasına sebebiyet vermişti¹⁵⁰. Muhammed Tapar, savaş meydanından hızla uzaklaşarak İsfahan'a gitmiş; Berkyaruk da kardeşinin İsfahan'a gittiğini haber alınca şehre varmış ve muhasaraya başlamıştı. Kısa bir süre sonra erzak sıkıntısı yaşamaya başlayan halkın arasında kıtlık baş göstermişti. Aynı zamanda askerlerin maaşlarını istemesi; halka fazladan vergi yüklemesine neden olmuştu. Ancak pahalılık nedeniyle vergiler de toplanamaz haldeydi¹⁵¹.

Kuşatmanın 10 Zilhicce 495/25 Eylül 1102'e kadar uzaması ve Berkyaruk'un geri çekilmemesi, Muhammed Tapar'a şehirden çıkarak asker toplamasının gerekliliğini göstermişti. Ancak Sultan kardeşinin şehirden ayrıldığını öğrendiği zaman Ayaz'ı peşinden

¹⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s.271.

¹⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s.272; Kazvînî, *a.g.e.*, s.60.

¹⁵⁰ Abdülkerim Özeydin, *a.g.e.*, ss.28-29.

¹⁵¹ İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s.315.

göndermişti. Yakalanan Muhammed Tapar ile Ayaz arasında şöyle bir konuşma geçmişti: *“Senin bana yükümlülüklerin ve henüz bozulmamış antların var. Üstelik ben sana, kötülük yapmanı gerektirecek bir şey de yapmadım.”* Muhammed Tapar’ı yakalamaktan vazgeçen Ayaz, geri dönmüştü¹⁵². Berkyaruk tarafında ise emîrlerin ısrarı üzerine şehirde muhasara kaldırılmıştı. Çünkü askerlerin yanı sıra etrafta pek çok yağmacı mevcuttu ve halka zarar vermeye başlamışlardı.

Rey’e giden Yınal şehirde Muhammed Tapar’ın adına hutbe okutmasına rağmen çok fazla barınamamıştı. Çünkü o halka kötü muamelede bulunmuş ve ellerindeki bütün paralara el koymuştu. Yınal’ın Rey’de olduğu haberi Berkyaruk’a ulaşınca üzerine Porsukoğullarını yollamıştı. Rey kapısında yapılan savaşta Yınal ve kardeşi yenilmiş, hutbe tekrar Berkyaruk adına okunmaya başlanmıştı. Yınal, bu yenilgi üzerine Bağdad’a giderek taraftar toplamaya başlamıştı. Yınal sayesinde önemli emîrlerden Artukoğlu Sökmen, İlğazi ve Sadaka; Muhammed Tapar’ın yanında yer alacaklarına dair yemin etmişlerdi. Muhammed Tapar, kardeşine karşı yapabilecek bir ittifak sayesinde Azerbaycan’a gitmişti. Ancak Mevdud b. İsmail’in ölmesi nedeniyle ittifakın dağılacağı sanılmış olsada Mevdud’un askerleri ve diğer emîrlerin katılmasıyla ittifak kurulmuştu. Berkyaruk, kendisine karşı güçlenen bu ittifakı dağıtmak için harekete geçmiş ve 8 Cemazeyilevvel 496/17 Şubat 1103 yılında iki kardeşin beşinci ve son mücadelesi başlamıştı. Ayaz’ın dinlenmiş askerlerinin birden saldırmasına dayanamayan Muhammed Tapar’ın ordusu dağılmıştı. Dağılan ordusunu toplayamayan Muhammed Tapar, Ahlât’a kaçmak zorunda kalmıştı.

Nihayetinde bu savaşlara son vermek amacıyla Berkyaruk kardeşine bir heyet göndermiş ve yapılan anlaşmanın şartlarına göre Berkyaruk Sultan olurken, Muhammed Tapar da istediği kadar nevbet çalma hakkına sahipti. Konumuz açısından önemli olan maddesi ise askerlerin istediği tarafa geçebilecek olmasıydı¹⁵³. Çünkü bu süre boyunca emîrlerin hepsi kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmiş, istediği tarafı seçmiş ya da kendi ıktâ alanlarını genişletmek için fırsat kollamışlardı. Fetret Devri’nde etkili olan taraf gulâm kökenli emîrler ve komutanlar idi. Devletin ilk kurulduğu zamanlarda yaşanan taht mücadelelerinde karşımıza sürekli çıkan Türkmenlerin yerini böylece yüksek rütbeli

¹⁵² Abdülkerim Özeydin, *a.g.e.*, ss.29-30.

¹⁵³ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, X, ss.300-301.

gulâmlar almışlardı. Türkmenler ise nadiren karşımıza çıkmışlardı. Onlar Tuğrul Bey'den itibaren Anadolu üzerinde akınlarla meşgullerdi.

1.3.5. Sultan Muhammed Tapar Dönemi

Muhammed Tapar, kardeşi Berkyaruk ile yaptığı uzun taht mücadeleleri sonunda Melik olarak ülkenin batı kısmına yerleşmişti. Anlaşmanın şartlarına göre abisinden sonra tahta o geçecekti ancak Emîr Ayaz, Atabey'i olduğu Melikşah b. Berkyaruk'un tahta çıkması için küçük bir isyan girişiminde bulunmuş daha sonra ise emîrler ile anlaşma sağlayarak Muhammed Tapar'ın hizmetine girmişlerdi. Ancak Fetret Devri'nde ki tutumu, Melikşah'ı tahta çıkarmak isteği, Muhammed Tapar'ın ona olan güvenini sarsmış idi. Bu sebeplerle saltanatı için sorunlara neden olmasından korktuğu emîrleri öldürmek istemiş ve Emîr Ayaz'ı da öldürmüştü.

Muhammed Tapar zamanında emîrlerle mücadeleler sık sık görülürken hanedan içi münasebetlerde sadece Mengüpars b. Börîpars'ın isyanı karşımıza çıkmaktadır. Ekonomik sıkıntılar nedeniyle Nihavend'de bir grup askerin kendisine katılmasının ardından hutbeden Muhammed Tapar'ın adını çıkartıp kendi adına okutmasıyla isyan bayraklarını çeken Mengüpars, Porsukoğullarına bağlı emîrleri de kendine çekmeye çalışıyordu. Ancak bu durumun Sultan tarafından öğrenilmesi Zengi b. Porsuk'u muhasara altına alan Muhammed Tapar; Zengi'nin kardeşlerini bu durumdan haberdar etmişti. Mengüpars ve destekçilerinin Zengi'nin kardeşleri tarafından yakalanması, isyanı sona erdirmiş ve Mengüpars, Muhammed Tapar'a teslim edildikten sonra hapsedilmişti (499/1105-1006)¹⁵⁴.

1.3.6. Sultan Sencer Dönemi

1.3.6.1. Sencer ve Mahmud Arasında Yaşanan Taht Mücadelesinde Komutanların Rolü

Muhammed Tapar 24 Zilhicce 511/ 18 Nisan 1118 tarihinde ölmeden önce oğlu Mahmud'u veliaht tayin etmişti. Mahmud tahta çıktığı zaman kardeşleri Mesud ve Tuğrul'un yanı sıra Horasan'da bulunan amcası Sencer'in de isyanı ile karşılaşmıştı. Mesud, babasının ölümü üzerine 13 Muharrem 512/ 6 Mayıs 1118'de Bağdad'da adına hutbe okuturken; Tuğrul ise ağabeyinin atadığı Atabey Gündoğdu'nun kışkırtmaları ile isyan harekâtına girişmişti.

¹⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s.321.

Mahmud'un henüz küçük yaşta olması devlet içerisindeki güçlü kişilerin yönetimi devralmasına neden olurken bu fırsattan yararlanmak isteyen Melik Mesud'un Atabey'i Ebubekir Çavuş Bey ve komutanlarının kışkırtması ile Irak üzerine harekete geçen Mesud¹⁵⁵, Porsuk ile birlikte Dübeys'e karşı ittifak sağlamıştı. Porsuk üzerine gönderilen Mengüpars, ittifakın güçlü olması nedeniyle Dübeys'e müracaat ederek onu kendi tarafına çekmişti. Böylece Mesud-Porsuk ittifakına karşı; Mahmud-Dübeys- Mengüpars ittifakı kurulmuştu. Nihayetinde başarılı olamayacağını anlayan Mesud, ağabeyinden af dileyerek, ıktâlarının arttırılmasını talep etmişti. Kardeşini affeden Sultan Mahmud, ıktâlarına ek olarak Azerbaycan'ı da vermişti.

Mesud isyanı atlatıldıktan kısa bir süre sonra Rebiulahir 513/ Temmuz-Ağustos 1119'da Tuğrul, Atabey'i Gündoğdu'nun teşviki ile isyan etmişti. Aynı zamanda amcası Sencer'in de Gazne seferinden dönmesi ve Irak üzerine yönelmesi üzerine Mahmud, Enuşirvan b. Halid'i barış sağlaması için göndermesine rağmen; elçilik heyeti kabul edilmemişti. Ancak Sencer'in uzun yıllardır devam eden seferleri sebebiyle kalabalık askerî gücü karşısında dayanamayacağını düşünen Mahmud, Rey'e gitmiş ve bu fırsatı değerlendiren Tuğrul ise adam toplamak amacıyla Atabeyi ile Gence'ye yönelmişti.

Öte taraftan Sencer, kardeşinin ölümü üzerine bir hafta yas tutmuş ve yasin sonunda Bağdad'da Halife'ye başvurarak adına hutbe okutulup saltanatının kabul edilmesini istemişti. Ancak Irak'ta bulunan yeğeni Mahmud'un yaşının küçük olması nedeniyle Sencer'in vezir ve Hâcibi; Mahmud'un devleti iyi yönetemediğini düşündükleri için onu sefere çıkması için kışkırtmaktaydılar. Ancak Sencer üzerine gidileceğini öğrenen askerler arasında ihtilaflar meydana gelmişti. Askerler arasında yaşananları ve Mahmud'un kışkırtılmasını öğrenen Sencer, Irak üzerine harekete geçmiş ve 12 Cemaziyelevvel 513/ 11 Ağustos 1119 tarihinde Sâve'de yapılan savaşı Sencer kazanmış, askerlerinin çoğu öldürülen Mahmud ise firar etmek zorunda kalmıştı.

Yapılan barış antlaşmasıyla Berkıyaruk ve Muhammed Tapar arasında yaşanan mücadelede ikiye ayrılan devlet bu sefer bünyesinden farklı bir devlet çıkartmıştı. Büyük Selçuklu ya da Horasan Selçuklu Devleti olarak anılan devletin merkezi Merv Sultanı ise Sencer; Irak Selçuklu Devleti olarak anılan devletin merkezi Hemedân Sultanı Mahmud olmuştu. Sencer savaşın sonunda Büyük Sultan unvanına sahip olurken, yeğeninin

¹⁵⁵ Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, s. 207.

konumunda değişiklik yapmamıştı ¹⁵⁶. Sencer, Mahmud’la savaşının sonunda ülkesini emîrleri arasında paylaştırmıştı, şöyle ki; İldeniz’e Erran, Irak ve Azerbaycan’ı; Sunkur’a Fars’ı; Hârzemşah’a da Hârezm’i vermiřtir¹⁵⁷.

Böylece Irak merkezli kurulan Selçuklu Devleti ile taht mücadelelerinin bir kısmı sona ermişti. Mahmud, vezirlerinin kışkırtması sonucu amcasına karşı gelirken beklenmedik bir sonuç elde etmiş ve Sencer’e tabii olmasına rağmen kendi hâkimiyet sahasına kavuşmuştu. Diğer bölümde göröleceği gibi genellikle Abbasi Halifeleri ile ilişkilerde ön plana çıkan Irak Selçuklu Devleti Sultanları, Büyük Sultan’a karşı çıkacak girişimlerde bulunmamışlardı.

¹⁵⁶ Bundari, *a.g.e.*, ss. 121-22.

¹⁵⁷ Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, (ev. Erkan Göksu), TTK, Ankara 2015, ss.87-88.

İKİNCİ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN DIŞ POLİTİKASINDA ORDU

2.1. Doğu'da Gazneliler, Karahanlılar ve Hârezmşahlarla Olan Siyasî İlişkilerde Ordu

2.1.1. Gazneliler İle İlişkilerde Komutanların Etkisi

2.1.1.1. 1040 Öncesi Büyük Selçuklu-Gazneli İlişkisi

Samânilere mensup Alptekin isimli gulâm kökenli emîr; başındakilere karşı verdiği bağımsızlık savaşını kazanarak Hindistan yolu üzerindeki Gazne şehrini ele geçirmiş ve 13 Zilhicce 351/ 12 Ocak 963'te devletini kurmuştu.

Gulâm kökenli Gazneli Devleti ile Selçuklu Türkmenleri arasında ki temas Ali Tegin sayesinde gerçekleştirilmişti. Ali Tegin'in, Buhara'yı 410/1020 yılında ele geçirmesi Mahmud tarafından hoş karşılanmamış; ayrıca Arslan Yabgu'nun Ali Tegin ile müttefik olması Mahmud'u harekete geçirmiş ve Ali Tegin'e karşı Karahanlı Han'ı Kadir Han ile ittifak kurmasına neden olmuştu.

Kadir Han ile Mahmud arasında yapılan ittifak anlaşmasına göre; Arslan Yabgu ve Türkmenler, Türkistan ve Maverâünnehr'den çıkartılacaklardı. Bu amaçla önce Arslan Yabgu üzerine gidilmişti. Mahmud ile Arslan Yabgu arasında geçen o malum konuşma sonunda yakalanmış ve ölümüne kadar geçen zaman boyunca Hindistan'da ki Kalencer Kalesi'nde esir olarak tutmuştu (415-423/ 1025-1032).

Arslan Yabgu'nun esir edilmesi, Tuğrul ve Çağrı Beylerin Büyük Selçuklu Türkmenlerinin liderleri olarak ortaya çıkmalarını sağlamıştı. Ancak Arslan Yabgu'nun emri altında bulunan Yabgulu Türkmenleri, bu iki kardeşin başbuğluğunu kabul etmeyerek onların hâkimiyeti altına girmemişler ve ayrılmışlardı. İlginç olan kısım ise kendi başbuğlarını yakalayıp, hapseden Gazneli Sultanı Mahmud'un hâkimiyeti altına girmek istemeleriydi. Türkmenleri askerî alanda kullanabileceği düşüncesi ile onların Horasan'a girmesine müsaade eden Mahmud'a, başta Tus valisi Arslan Cazip olmak üzere pek çok devlet adamı karşı çıkmıştı. Tuğrul ve Çağrı Beylerin hâkimiyetlerini istememekten ziyade Mahmud'a sığınırken Maverâünnehr'de otlak darlığı ve geçim sıkıntısını bahane eden

Türkmenler; Serahs, Ferâve ve Ebiverd’de kendilerine yurt bulmuşlardı¹⁵⁸. Yağmur, Buka, Göктаş ve Kızıl gibi beylerin başında bulunduğu, dört bin çadırılık Türkmen kitlesinde bulunan diğer beyler de, tıpkı Büyük Selçuklu ailesi üyeleri gibi birer liderlerdi. Emirlerinde bulunan kişiler nedeniyle Büyük Selçuklu ailesi hizmetine girmeyi kabul etmeyerek, sahip oldukları alanda kendi kabilelerine reislik yapmaktaydılar.

Selçuklu Türkmenleri ise dedeleri Selçuk’un ölümü ile amcaları Arslan Yabgu’nun hizmetine girmişlerdi. Ancak Arslan’ın kendi başına hareket etmesi ve nihayetinde esir edilmesi onların da bir lider gibi ortaya çıkmalarını sağlamıştı. Arslan Yabgu’nun esir edildiği sırada Karahanlılar ile ilişki içerisinde bulunan iki kardeş, Ali Tegin’in hâkimiyeti altında bulunan yerlerde ikamet etmekteydiler. Ancak daha önce 406/1016 yılında Çağrı Bey’in Rum seferine çıktığı zaman ilk defa Gazneliler ile denk gelmişlerdi. Çünkü Çağrı Bey, Anadolu ve Kafkasya’ya açıldığı sırada Tus valisi Arslan Cazib’in hâkimiyet alanından geçmiş ve yakalanmaması Gazneli Sultanı Mahmud’un sinirlenmesine neden olmuştu. Çağrı Bey’in başarılı şekilde geri dönmesi üzerine Buhârâ’dan pek çok Türkmen atlısı ona katılmıştı¹⁵⁹.

Gazneli Mahmud sayesinde Horasan’a inmeye muvaffak olan Türkmenler kısa bir süre sonra sorunlara neden olmuşlardı. Çünkü yapı itibari ile göçebe hayata alışkın olan Türkmenler, yerleşik hayatta sıkıntılar yaşamışlar ve eski alışkanlıkları olan yağma ile yerel halkın hayatını etkilemişlerdi. Bu sebeple ilk şikâyet yerleştirildikleri Nesâ, Baverd ve Ferâveh halkından 418/1027 yılında gelmişti. Türkmenlerin hırsızlıklarından ve şehirde yaptıkları yağmalardan şikâyet edilmesi Mahmud’un harekete geçmesine ve Türkmenlerin Horasan’a girmelerine en çok karşı çıkan Arslan Cazib’in üzerlerine memur edilmesine neden olmuştu. Ancak Türkmenlerin çokluğu karşısında mağlup olan Arslan, 419/1028’de Sultan’dan yardım istemişti. Emrine kalabalık bir ordu verilen Arslan bu sefer Türkmenler karşısında başarılı olmuş, içlerinden pek çok beyin ölmesini ve esir edilmesini sağlarken bazıları da Balhan Dağlarına kaçarak kurtulmuşlardı¹⁶⁰. Türkmenler konusunda başarılı olmasına rağmen Arslan Cazip, onların topraklar içine alınmasına karşı gelmiş hatta

¹⁵⁸ Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti*, TTK, Ankara 1989, s.38.

¹⁵⁹ M.A Köymen, 2011, *a.g.e.*, I, s.112.

¹⁶⁰ Filiz Akçay, “Ebu Said Abdulmelik Dahhak b. Mahmud Gerdizî’nin “Zeynü’l Ahbar” Adlı Eserinin Tahiriler, Saffariler, Samâniler ve Gazneliler İle İlgili Bölümlerinin Türkçe Tercümesi ve Değerlendirilmesi”, Yüksek Lisans Tez Çalışması, *Ordu Üniversitesi SBE*, Ordu 2015, s.129.

savaşçı kişilikleri oldukça yüksek olan Türkmenlerin ok atmamaları için parmaklarının kesilmesini istemesi, Sultan tarafından kabul edilmemişti¹⁶¹.

Mahmud zamanında Türkmenlerle ilgili başka sorunlar yaşanmamışken kısa bir süre sonra 23 Rabiulahir 421/30 Nisan 1030 yılında ölmesi Gazneli Devleti'nde taht mücadelesine neden olmuştu. Esasen ölmeden önce devletini beş oğlu arasında ki en büyük Mesud ve Muhammed'e pay eden Mahmud, büyük bir bölümünü tahta geçmesini istediği Muhammed'e vermiş; Mesud'a ise Rey taraflarını bırakmıştı. Ancak Büyük Sultan olma arzusu ile harekete geçen Mesud, öncelikle Türkmen Beyi Yağmur'dan yardım talep etmişti. Yağmur ise, Balhan Dağı'nda bulunan diğer Türkmenlerin de tekrar hâkimiyet altına girmesi şartı ile kabul etmişti¹⁶².

Mesud'un Sultan olma arzusu Türkmenlerin Horasan'a tekrar inmesini sağlarken öte taraftan Büyük Selçuklu Türkmenleri için de önemli bir adım olmuştu. Çünkü Mesud, kardeşine karşı bir diğer ittifakı Karahanlı Ali Tegin ile yapmıştı ve Selçuklu Türkmenleri de bu zamanda Ali Tegin'in hâkimiyeti altındaydılar. Ancak Muhammed'in sorunsuz bir şekilde 3 Şevval 421/4 Ekim 1030'da tahtan feragat etmesi ve Mesud'un tartışmasız Sultan olması ile Ali Tegin'e ihtiyacı kalmamış ve karşılığında vaat edilen topraklar verilmemişti¹⁶³. Türkmenler açısından ise sorun yoktu. Onlar tekrar hâkimiyet altına girmişlerdi.

Ali Tegin, verilen sözlerin tutulmaması üzerine emrindeki Selçuklu birlikleri ile isyan girişiminde bulunmuştu. Buhârâ'nın konumu sebebiyle Ali Tegin'i ortadan kaldırmak önemliydi. Ancak Mesud, bu zamanda Selçuklu Türkmenlerini sorun olarak görmemekte ve onlarla ilgilenmemekteydi. Ali Tegin meselesi ile ilgilenmek için Mesud tarafından, Hârezmşah Altuntaş görevlendirilmişti. Altuntaş'a göre, Ali Tegin gerçek bir düşmandı¹⁶⁴. Debusiye'de yapılan savaşta bir üstünlük olmamasına rağmen, Ali Tegin ile Büyük Selçukluların konumları aynı kalmıştı. Öte yandan Altuntaş aldığı bir ok darbesi ile

¹⁶¹ M.A Köymen, 2011, *a.g.e.*, I, s.168.

¹⁶² Faruk Sümer, *a.g.e.*, s. 98. Gazneli Mahmud ile oğlu Mesud'un arası pek iyi değildi. Büyük çocuk olarak Mesud'un tahta geçmesi gerekirken, Mahmud'un Muhammed'i tutması ve Mesud'un da ona biat etmesini istemesi Mîrhând'da açıklanmıştır. Mahmud, ölmeden önce Mesud'dan kardeşine karşı savaşacağına dair yemin istemiştir. Mîrhând, 2017, *a.g.e.*, s.123.

¹⁶³ Beyhakî, *a.g.e.*, ss.58-59.

¹⁶⁴ Beyhakî, *a.g.e.*, s.79.

yaralanmış ve kısa bir süre sonra ölmüştü. İşte Büyük Selçuklular için olumlu bir diğer gelişme Altuntaş'ın ölümü olmuştu.

Altuntaş'ın ölümünden sonra oğlu Harun'un Hârezmşah olarak bölge hâkimi olması beklenirken Sultan Mesud, Hârezm'i stratejik konumu açısından tamamen kendisine bağlamak istiyordu. Bu amaçla oğlu Said'i Hârezm'e Hârezmşah olarak göndermiş; Harun ise bir vali gibi muamele görmüştü. 8 Cemaziyelevvel 423/ 20 Nisan 1032 yılında meydana gelen bu olay ile Mesud, Harun'a üzerindeki nimet hakkımızı unutmama şeklinde bir nasihatle bulunmasına rağmen kısa bir zaman sonra Harun'un isyanı etmişti.

Gaznelilerin hâkimiyetindeki Türkmenler ile sorunlar devam etmekteydi. Mesud'un hâkimiyeti ele geçirdikten sonra Türkmenleri Taş-Ferrah'ın emrine vermesi ve Taş'ın Yağmur'u öldürmesi diğer Türkmenler üzerinde ve özellikle Yağmur'un oğlunda intikama neden olmuştu. Bu nedenle Balhan Dağı'ndan inerek 424/1033 yılında Horasan'da çeşitli yağmalar yapmışlardı¹⁶⁵. Hayatlarını kurtarmak amacıyla sığındıkları Gazneli topraklarında gittikçe güçlenmeye başlayan Türkmen Beylerinin yaptıkları başta halk olmak üzere Gazne yöneticilerini de kendilerine düşman etmişlerdi. Arslan Cazip'in yaptıkları nedeniyle Balhan Dağı'na sığınmak zorunda kalan Türkmen Beyleri'nin bir kısmının Taş-Ferrah tarafından öldürülmesi, bu sefer Türkmenleri Gaznelilere karşı düşman yapmıştı. Bu sebeple birbirine saldırmaktan çekinmemişlerdi. Balhan Dağı'ndaki Türkmenler, ilerleyen zamanlarda Gaznelilerle tek başına mücadele edemeyeceklerini fark ederek Büyük Selçuklu tabiiyetine girmeyi kabul etmişlerdi.

Hârezm tarafında ise olaylar farklı bir boyuta gelmişti. Vali gibi görev yapan Harun, isyan emareleri göstermeye başlamıştı. Amacı Horasan'ı ele geçirip bağımsızlığını ilan etmek olan Harun'un en büyük destekçisi Büyük Selçuklu Türkmenleri olmuştu. Ayrıca Gazneli Devleti içinde mevcut olan Türkmen meselesi de isteğini yerine getirmek için uygun bir zaman olmuştu. Aynı zamanda Ali Tegin ile de ittifak yapması Harun'u oldukça güçlü bir düşman haline getirmişti. Harun'un harekete geçmek için tek bir hamleye ihtiyacı var idi o da, Gazne sarayında bulunan kardeşinin ölümü olmuştu¹⁶⁶.

¹⁶⁵ Beyhakî, *a.g.e.*, ss.367-370.

¹⁶⁶ M.A. Köymen, 2011, *a.g.e.*, I, s.145.

Kardeşinin ölümünü fırsat bilen Harun öncelikle Mesud adına okunan hutbeyi kendi adına çevirmiş ve Hârezm'den hareket ederek müttefiki Ali Tegin ile birleşmişti. Haberin Sultan Mesud'a ulaşması ile Bust'tan 30 Zilkade 425/16 Ekim 1034 hareket eden Sultan'a pek çok mektup gelmiş, hepsinde de Türkmenlerin taşkınlıklarına devam ettiğinden bahsedilmekteydi¹⁶⁷. Tirmiz ve Serahs'ta pek çok Türkmen atlısının yağma ve isyan girişimleri görülmekteydi¹⁶⁸. Türkmenlerin amacı, Harun'u Horasan'da hâkim kılmaktı. Bu amaçla yaptıkları yağmalar ve taşkınlıklar nedeniyle Sultan, Harun ile ilgilenememişti. Bütün bu gelişmeler yaşanırken Muharrem 426/ Aralık 1034 yılında Ali Tegin'in ölmesi ittifak ve Büyük Selçuklular açısından kötü sonuçlar doğurmuştu. Çünkü Ali Tegin'in oğulları ile Büyük Selçuklu Türkmenlerinin arasında yaşanan gerginlikler onları Buhârâ'dan uzaklaştırmıştı. Ancak Harun, amacına ulaşmak için Büyük Selçukluları Hârezm'e davet etmiş ve onların ihtiyaçlarını karşılamıştı.

Ali Tegin'in ölmesi, Mesud'un elini güçlendirmiş ve aynı zamanda Büyük Selçukluların baş düşmanı Cend hâkimi Şah Melik ile ittifak yapması önemli bir adım olmuştu. Şah Melik'in ani saldırısı Büyük Selçuklu Türkmenlerini oldukça etkilemişti. Ancak Harun'un yardımları sayesinde toparlanma şansı bulmuşlardı. 6 Cemazeyilahir 426/18 Nisan 1035 yılında Gazneli veziri Abdüssamed'in ayarlamaları sonucunda uğradığı suikast ile Harun'un ölmesi Büyük Selçuklu Türkmenleri için sonun başlangıcı olmuştu. Çünkü Ali Tegin'in oğullarının komutanları olan Tunîş'in egemenliği altında bulunan Buhârâ'da barınamazlardı. Hârezm'de ise Harun'un ölmesi ile Şah Melik tehlikesi mevcuttu ve Şah Melik, Büyük Selçuklu Türkmenlerinin en büyük düşmanıydı. Bütün bu nedenlerle kendilerine Horasan'dan başka yaşam alanı bulamayan Büyük Selçuklu Türkmenleri, Gazneli topraklarına girmek zorunda kalmışlardı¹⁶⁹. Büyük Selçuklu Türkmenleri Horasan'a adım attıkları ilk andan itibaren artık Gazneli Devleti'nin iç meselesi haline gelmişlerdi.

Ali Tegin ve Harun'un ölmesi üzerine Büyük Selçuklu Türkmenleri ile pek ilgilenmeyen Gazneli Mesud, Cürcan'a gitmişti. Fakat Büyük Selçuklu Türkmenleri bu

¹⁶⁷ Beyhakî, *a.g.e.*, s.400.

¹⁶⁸ Beyhakî, *a.g.e.*, ss.406-407.

¹⁶⁹ Beyhakî, *a.g.e.*, s.412.

esnada Gazne topraklarına girmiş ve Sahib-i Divan Sûri'ye yazıkları mektupta, kendileri için Sultan'dan şefaati olmasını istemişlerdi ¹⁷⁰.

Büyük Selçuklu Türkmenlerinin bu kadar hızlı harekete geçmesi, istekleri Sultan Mesud'u kızdırmış ve Türklerin bir an önce Horasan'dan çıkartılmasını istemişti. Türkmenler üzerine Hâcib Beytoğdu'yu memur etmesine rağmen kendisi de 11 Recep 426/22 Mayıs 1035'te Nişâpûr'a hareket etmişti. Mesud'un Nişâpûr'a gelmesiyle casuslardan Türkmenlerin son durumu hakkında bilgiler de ulaşmıştı. Casusların bildirdiğine göre, Şah Melik'in yaptığı baskın ile Büyük Selçuklu askerleri oldukça yorgunlardı ¹⁷¹.

Sultan Mesud'un emri ile Türkmenler üzerine harekete geçen Hâcib Beytoğdu, 19 Şaban 426/1 Temmuz 1035'te Büyük Selçuklu ordusunu bozguna uğratmıştı. Ancak bu gelen ilk haberdirdi ve Büyük Selçukluların Gazneli askerlerinin geri çekilmesi üzerine saklandıkları yerden çıkarak bozulan Gazneli ordusuna saldırması büyük bir felaket ile sonuçlanmıştı. Böylece Gazneli ordusunun sahip olduğu bütün mal ve mühimmatlar Büyük Selçukluların eline geçmişti ¹⁷².

Selçuklu Türkmenleri için 426/1035 yılında kazanılan beklenmedik bu zafer büyük bir coşkuya sebep olmuşsada kendilerinin mevcut güçlerinin farkında olmamaları, Mesud'dan özür dilemelerine neden olmuştu. Bu amaçla Buhârâlî bir âlimi elçi seçerek Hâce-i Bozorg'a göndermişlerdi. Elçinin getirdiği mektupta yaptıklarından dolayı pişman olduklarını dile getiren Türkmenler, Hâce'den Sultan Mesud ile aralarına girip af taleplerini kabul ettirmesini istemekteydiler ¹⁷³.

Nihayetinde yapılan antlaşma ile,

1. Dehistan Davud'a, Nesâ Tuğrul'a ve Ferâve Yagbu'ya verilmişti,
2. Her bir reise hilat, liva[bayrak-sancak] ve menşur gönderilmişti,
3. Her birine Dikhan olarak hitap edilmişti.

¹⁷⁰ Beyhakî, *a.g.e.*, ss.436-37.

¹⁷¹ Beyhakî, *a.g.e.*, s.444.

¹⁷² Beyhakî, *a.g.e.*, ss.449-451.

¹⁷³ Beyhakî, *a.g.e.*, ss.454-455

Yapılan anlaşmanın sonunda bir süre daha Selçuklu Türkmenlerinin yanında kalan Gazneli elçisi Hububini 16 Zilkade 426/22 Eylül 1035 yılında geri dönmüştü. Büyük Selçukluların yanında bulunduğu sırada onları gözleme fırsatına sahip olan Hububini'nin görüşleri Büyük Selçukluların şuanki ve gelecekteki istekleri açısından oldukça önemlidir. Hububini'ye göre Türkmenlerin sözlerine itimat edilmemeliydi ¹⁷⁴ . Her ne kadar barış yapılmasını kendileri istemiş olsalar bile, Büyük Selçuklu Türkmenleri galibiyet neticesinde ellerine geçen ganimet ve mühimmatla birlikte mevcut konumlarını daha da sağlamlaştırmışlardı. Özellikle elde ettikleri Nesâ ve Serahs sahasında bulunan çöl alanları, Selçuklu Türkmenlerinin en hâkim oldukları yerlerdi. Selçuklu Türkmenleri, elde ettikleri bu başarılar ile diğer Türkmen kitlelerinin kendilerine katılmalarını sağlamışlardı. Özellikle Sultan Mesud tarafından başbuğları öldürülen Türkmenlerin başsız kalmaları onları Büyük Selçuklu Türkmenlerine yönelten en büyük etken olmuştu. Çöl adamları olarak nitelendirilen Büyük Selçuklular, böylece hem ekonomik hem de stratejik üstünlüğü kendi ellerine alarak Gazneli Sultanına baş kaldırma girişimlerinde bulunmuşlardı.

Türkmenlerden beklenen hareket 25 Rabiulevvel 427/27 Ocak 1036'da gelmişti. Gazneliler karşısında aldıkları başarı ile katılımların başlaması eski alışkanlıkların da devam etmesine neden olmuştu. Kendilerine tahsis edilen bölgelerdeki yerel halka eziyet etmeleri (tıpkı Mahmud'un Yağmur, Boğa ve diğer Türkmenleri hâkimiyeti altına aldığı zaman halka yaptıkları gibi) ayrıca Ferah ve Zikran taraflarında da yağmalar yapmaları, Hâcib-i Bozorg'un Horasan'a gitmesine neden olmuştu. Ancak ülkenin içinde bulunduğu bu sıkıntılı dönemde Sultan'ın Hindistan'a gitmeye karar vermesine başta veziri olmak üzere çoğu kişinin karşı çıkmasına rağmen Sultan, Hindistan'a hareket etmişti.

Sultan'ın Gazne'den hareketle 19 Muharrem 427/12 Kasım 1036'da Büst'te olduğu sırada Büyük Selçuklu Beylerinden elçiler gelmişti. Daha önceki antlaşmada her başbuğ için birer tane elçi gönderilmesine rağmen bu sefer iki elçi bulunmaktaydı. Elçiler, daha önce vezir tarafından kabul edilmişse de bu sefer bizzat Sultan tarafından huzura çağırılmışlardı. Elçiler, Horasan'da yaşanan yağma ve tahribatın Büyük Selçuklu Türkmenlerine ait olmadığını dile getirerek kendilerinin dışında bulunan Türkmenlerden bahsetmişti. Ancak yine de bir önceki antlaşmada verilen toprakların yetmediğini söyleyen

¹⁷⁴ Beyhakî, *a.g.e.*, s. 548.

elçiler, Merv, Serahs ve Baverd'in kendilerine verilmesini teklif etmişlerdi. Ayrıca Gazneli birliklerinden herhangi bir saldırı durumunda karşı vermekten çekinmeyeceklerini de belirterek huzurdan ayrılmışlardı ¹⁷⁵.

Büyük Selçuklu Türkmenleri, antlaşma sonunda kendilerine katılan Türkmen kitlelerinin isyankâr tavırlarının ve yağmalarının sorumluluğunu kabul etmemekle birlikte aynı zamanda birlikte olduklarını dile getirmekteydiler. Aslen onların varlığından yararlanan Büyük Selçuklular, daha da artacaklarının garantisini vererek kendilerine yeni yerler verilmesini istemekteydiler. Ancak Büyük Selçukluların bu teklifi Sultan tarafından hoş karşılanmamıştı. Aralarında savaştan başka bir antlaşmanın daha olmayacağını söyleyen Sultan'a karşı vezir daha sakin davranmış ve nihayetinde barış yapmaya ikna edilmişti. Böylece Büyük Selçuklular elde ettikleri gücün farkına varmışlar ve Gazneli Sultanı'na karşı baş kaldırabilmişlerdi.

Türkmenlere katılımların artması hem Büyük Selçuklular hem de Gazneliler tarafından olumsuz sonuçlar doğurmuştu. Çünkü kendi sahalarında sakin bir hayat sürmeye çalışan Büyük Selçuklulara nazaran diğer Türkmen kitleleri, devamlı hareket halindeydiler ve Çağrı Bey'in öncü kuvvetleri olduklarını dile getirerek Gazne üzerine yola çıkmışlardı. 30 Muharrem 428/23 Kasım 1036 tarihli mektuplarda geçen bu bilgi Sultan'ı kızdırmış ve Gazne'ye gitme kararı almıştı. Ancak bir kaç gün sonra gelen bir diğer mektup ise olayın asılsız olduğunu ve Çağrı Bey'e bağlı olmadıklarını itiraf ettiklerini içermekteydi ¹⁷⁶.

428/1036 yılı başında Sultan'ın Hindistan'da olmasını fırsat bilen Türkmenler Horasan'a giderek Talikan ile Faryab'ı yağma etmişler ardından Rey'i muhasara altına aldıktan sonra ise Taş-Ferraş'ı öldürmüşlerdi ¹⁷⁷. Verdikleri zarardan dolayı bıkmış olan Sultan, kesin talimat vermiş ve Türklerin Horasan'dan temizlenmesini emretmişti.

Büyük Selçuklular, meydan savaşı yapmaktan kaçınıyorlardı ve Sultan ise subaşını meydan savaşı yapması için zorlamaktaydı. Ancak Gaznelilerin, Büyük Selçuklu'nun kendi savaş taktiğini benimsemesi büyük bir bozguna neden olmuştu. Serahs yakınlarında bulunan Türkmenler, subaşının üzerine yürümüşler ve büyük bir bozgun sonucunda subaşı, taşınması kolay olan ağırlıklarını alarak kaçmıştı. Böylece Büyük Selçukluların ellerine

¹⁷⁵ Beyhakî, *a.g.e.*, s.470.

¹⁷⁶ Beyhakî, *a.g.e.*, ss.471-72; Merçil, 1989b, *a.g.e.*, s.66.

¹⁷⁷ Beyhakî, *a.g.e.*, ss.500-501.

büyük bir ganimet geçmişti¹⁷⁸. Bu mağlubiyet, Gazneliler açısından oldukça kötü sonuçlar doğurmuştu. Öncelikle kendi askerî kadrosu tarafından ihanete uğratılmıştı çünkü subaşı, Büyük Selçukluların yağma yapmadığı alanlarda kendi için yağmalarda bulunmuş ayrıca savaş ekonomisinden yararlanarak ellerindeki malları yüksek fiyatlarla satmaya çalışmıştı. Bir diğer kötü sonuç ise Büyük Selçuklular açısından olmuştu. Daha önce önemsemedikleri Büyük Selçuklu Türkmenleri, kademe kademe ülkenin içerisine girerek önemli iki zafer kazanmışlardı. Bu başarıları da dağıntık Türkmen kitleleri ile elde etmişlerdi. Türkmenler artık Horasan’da kalıcı olacaklarını göstermişler ve önemli şehirleri de ele geçirerek; Gazne ordusuna ait pek çok mala ve mühimmata sahip olmuşlardı.

429/1038 yılında Serahs’ta elde ettikleri bu başarı ile Büyük Selçuklulara Nişâpûr’un kapısı açılmıştı. İbrahim Yınal, iki yüz askerle şehre, Tuğrul, Davud ve Yabgu’nun öncüsü olarak girmiş ve savaşız bir şekilde şehri teslim almak istediğini söylemişti. Şehrin ileri gelenleri arasında yapılan toplantı sonunda şehri teslim alan İbrahim Yınal, *adil bir padişah olan* Tuğrul Bey’i de buraya davet etmişti. Ayrıca İbrahim Yınal, şehrin ileri gelenleri ile konuştuğu esnada “*Fikrinizi Tuğrul’a yazdım. Çünkü o bizim büyüğümüzdür*¹⁷⁹.” şeklinde bir ibare kullanması, yönetim sisteminin yavaş yavaş oluşmaya başladığını gösterir. Artık üçlü teşkilattan evrilen Büyük Selçuklu Türkmenlerinde, tek bir yönetici söz hakkına sahip olmaya başlamıştı. İbrahim Yınal’ın Nişâpûr’a gelmesinden üç gün sonra Tuğrul Bey Nişâpûr’a girmişti. Bu yılın Şaban ayında (Mayıs-Haziran 1037) hutbe “*es-Sultânu’l muazzam*” unvanıyla Tuğrul Bey adına okunmuştu¹⁸⁰. Tuğrul Bey’in şehre girdiği zaman yaptığı ilk şey, Sultan Mesud’un tahtına oturmak olmuştu. Hükümdarlık alametlerinden olan *hutbe ve tahta oturma*, kendilerini artık bir devlet olarak gördüklerinin de bir göstergesidir.

Horasan’ın en önemli şehirlerinden biri olan Nişâpûr’un elden çıkması Sultan Mesud’u oldukça sinirlendirmiş ve halkın zorla teslim olmak zorunda olduğunu düşündüğü için Nişâpûr’un ileri gelenlerine mektuplar yazarak, Horasan’dan Türkmenlerin temizleneceğini söylemişti¹⁸¹. Sultan’ın Türkmenler için artık kesin olarak istediği tek şey bu idi ve amacını gerçekleştirmek için Gazne’den yola çıkmıştı.

¹⁷⁸ Bundari, *a.g.e.*, s.LIV.

¹⁷⁹ Beyhakî, *a.g.e.*, s.518.

¹⁸⁰ İbnü’l-Esr, *a.g.e.*, IX, s.367.

¹⁸¹ M.A. Köymen, 2011, *a.g.e.*, I, s.278.

Gazneli Devleti'nin Türkmenler nedeniyle içte ve dışta yaşadıkları otorite boşluklarından diğer devletler yararlanmaya çalışmaktaydılar. Bunlardan biri de Karahanlı Börü Tegin idi. Börü Tegin'in, hâkimiyet sahasını genişletmek maksadıyla yaptığı yağmalar, Mesud açısından büyük tehdit oluşturarak yönünü değiştirmesine neden olmuştu. Ancak devlet erkânının bunu doğru bulmaması nedeniyle Sipahsâlâr Ali, Börü Tegin üzerine memur edilmişti. Bu durumdan yola çıkılarak yapılacak yorum; Büyük Selçuklu Türkmenleri, kendi bağımsızlık savaşını verirken yerel hanedanlara, diğer devletlere de ön ayak olmuşlardı. Gazne Devleti'nin yaşadığı buhrandan yararlanan kişiler ya kendi hâkimiyet sahasını genişletmeye ya da hâkimiyetlerini kazanmak için savaşlar vermeye hazır hale gelmişlerdi.

Sipahsâlâr Ali'nin, Börü Tegin üzerine yollanması ile Sultan Mesud, Belh'e hareket etmişti. Çünkü Çağrı Bey, Cüzcan etrafında dolanmaktaydı. Börü Tegin de, Mesud'un ayrılması üzerine ağırlıklarına saldırmış ve Mesud'a bir darbe daha vurmuştu.

20 Cemazeyilahir 430/19 Mart 1039'da Çağrı Bey'in Atlı ismindeki bir Hâcibi, Belh yakınlarında ki köylerden bazılarını yağmalamış ve Ulya-abad'a çekilmek zorunda kalmıştı. Çağrı Bey'in de ona katılımı ile uygun fırsat yakalayan Sultan Mesud, bizzat ordusunun başında buraya gelmiş ve iki taraf arasında 9 Recep/6 Nisan'da savaş vukuu bulmuştu. Büyük Selçuklu askerleri kaçmak zorunda kalırken, Mesud başarı kazanmıştı. Savaş esnasında Tuğrul Bey ve Yabgu'nun olmaması dikkat çektiğinden Gazneliler, Çağrı Bey için: *“Asıl mertlik ve babayiğiylik, böyle azamet ve şevket sahini bir padişahın karşısına kardeşi, kavmi ve kabilesinin yardımına muhtaç olmadan yalnız başına çıkmaktır.”* demişlerdi¹⁸².

Alınan bu mağlubiyet Büyük Selçuklular arasında ayrılıkların yaşanmasına sebep olmuştu. Tuğrul Bey başta olmak üzere çoğu kişi Mesud karşısında tutunmanın zor olduğuna ve Rum diyarına gitmenin daha doğru olduğu kanaatindeydiler. Ancak bizzat savaşın ortasında olan Çağrı Bey'in görüşü ise tam tersiydi:

“Hata ediyorsunuz. Eğer Horasan'dan çıkarsanız dünyanın hiçbir yerinde barınamazsınız, emirlerden ve saldırılarından kurtulamazsınız. Ben, Ulya-abad'da onun ordu savaşını

¹⁸² Beyhakî, *a.g.e.*, s.534.

gördüm. Asker ve mühimmatı var fakat ordunun levazımı, ağırlığı çoktur. Onlar bunsuz yaşayamazlar, bizim ise ağırlığımız yoktur.”¹⁸³

Ayrıca, Büyük Selçuklular için önemli bir durum vardı, Gazneli Devleti’nden kaçarak Büyük Selçuklulara sığınan askerî kadro mensupları. Beyhakî’nin verdiği bilgilere göre bunlardan bazıları, Emîr Yusuf, Hâcib Ali Karib, Gazi, Eryürek ayrıca Arslan Cazip’in oğlu Süleyman ve Hâcib Kadir’di¹⁸⁴. Çağrı Bey’e göre, savaş yapılmalı ve önce bu kişileri öne sürmeliydi. Ayrıca Büyük Selçuklu hâkimiyetine giren ilk Gazneli askeri mensubu da, Ebû’l Kasım olmuştu. O, emri altındaki Sûri’nin zulmünden kaçarak Selçuklulara sığınmıştı¹⁸⁵. Diğerleri ise bağlı oldukları başbuğlarının ölmesi ile Büyük Selçuklulara katılmışlardı. Böylece Büyük Selçuklulara sadece Türkmen değil, gulâm kökenli kişilerde katılmaya başlamıştı. Ancak Mesud’a göre, bu kişiler savaş esnasında kendisine döneceklerdi.

Aralarında yapılan toplantı sonunda savaşma kararı alan Büyük Selçuklular, Serahs’a gelmişlerdi. 18 Ramazan 430/13 Haziran 1039’da Talhab’da karşılaşan birliklerde Büyük Selçuklular’da genellikle, Gazne’den sığınan askerler savaşmışlardı. Burada amaç, Büyük Selçuklulara olan bağlılıklarını göstermekti. Ancak bu ilk karşılaşmada başarı elde edememişlerdi. Fakat bu durum Büyük Selçukluların durumunda bir değişiklik yapmamıştı. Çünkü kısa bir süre sonra tekrar görünmeye başlayan Büyük Selçuklular, eski savaş taktiklerine geri dönerek Gazne ordusunu yıpratmaya, onları susuz bırakmaya karar vermişlerdi. Yaşanan yiyecek ve su sıkıntısı Gazne ordusunun bozulmasına neden olmuştu. Sultan Mesud, meydan savaşı vermek isterken; Büyük Selçukluların bu şekilde hareket etmesi ve askerlerin bitkin durumları vezirin barış yapma fikrini ortaya atmasına neden olmuştu. Sultan ilk başta karşı çıkmasına rağmen daha sonra bu fikri onaylamış ve Muttavvi’yi elçi olarak seçmişti. Vezir tarafından gönderilmek amacıyla ayarlanan elçi Büyük Selçuklulara, geri çekilmelerini teklif etmişti. Ancak daha önce gönderilen elçi ile aynı görüşü paylaşan Muttavvi, Büyük Selçukluların sözlerine güvenilmeyeceğini söylemişti. Buna rağmen antlaşma yapılmış ve Büyük Selçuklulara Nesâ, Baverd ve

¹⁸³ Beyhakî, *a.g.e.*, s.536.

¹⁸⁴ Beyhakî, *a.g.e.*, s.537.

¹⁸⁵ M.A. Köymen, 2011, *a.g.e.*, I, s.273.

Ferâve verilmişti. Büyük Selçuklular yapılan anlaşma sonunda elçiye, iki tarafında sözünde durması gerektiğini söylemişlerdi.

Mesud ve elçinin Büyük Selçuklulara güvenmediği kadar Selçuklular'da onlara güvenmemekteydiler. Karşılıklı yaşanan bu güven sorunu nedeniyle barış çok uzun sürmemişti. Ayrıca bizzat Gazneliler tarafından gönderilen bu elçilik ile Büyük Selçukluların siyasi bir teşekkül olarak görüldüğü de kabul edilebilir.

Antlaşma gereği Sultan, Herat'a gitmişti. Ancak güven problemleri yaşanan ortamda savaş hazırlıklarına başlayan Sultan, öncelikle çölde yapılacak savaşa uygun malzemeleri toplamaya başlamıştı. Büyük Selçuklular savaş hazırlıklarına başlamışlar hatta ilk isyan emareleri onlardan gelmiş ve antlaşmaya uymayarak işgallere başlamışlardı.

Sultan 18 Safer 431/9 Kasım 1039'da Herat'tan hareketle Buşenc'e gitmişti. Ancak zahire sıkıntısı burada da baş gösterdiği için 19 Rabiulahir 431/16 Ocak 1040'da Nişâpûr'a gitmek zorunda kalmıştı. Fakat bu sıkıntıların giderilememesi nedeniyle Sultan devamlı yer değiştirmek zorunda kalmış önce Tus'a ardından Serahs'a hareket etmiş ancak bu süre zarfında yiyecek tedariki sağlanmaması komutanlar ile Sultan'ın arasında sorunlara neden olmuştu¹⁸⁶. Gaznelilerin bu devamlı yer değiştirmeleri sırasında bir Büyük Selçuklu askeri yakalanmış ve sorguya çekilmişti. Alınan bilgiye göre ağırlıklarını Nesâ ve Fareve çöllerinde bırakan Büyük Selçuklular oldukça rahat hareket etmekteydiler¹⁸⁷.

Büyük Selçuklular antlaşma yaptıkları esnada kendilerine taraftar arayışına girmişlerdi. Öncelikle Mesud'a isyan halinde olan Karahanlı Börü Tegin ve daha sonra Hârezmşah İsmâil Handan ile ilişki kurmuşlar ve kendi taraflarına çekmişlerdi. Yapılan bu ittifaklar Büyük Selçuklunun nezdinde oldukça iyi sonuçlar vermişti. Nitekim 7 Ramazan 431/21 Mayıs 1040'da Gazneli süvarilerinin dağılmasını sağlayan Börü Tegin'in kumandasında ki askerler idi¹⁸⁸. Ertesi gün, çarpışma olmamasına rağmen Gazneli askerler oldukça zayıf ve umutsuzlardı. Bunun nedenini Hâcib Beytoğdu'ya soran Sultan, yiyecek sıkıntısı yanıtını almıştı. Yaşanan erzak sorunu, Gazneli askerlerinin dağılmasının en büyük nedeni olmuş ve Büyük Selçuklular bu durumu oldukça iyi kullanmışlardı.

¹⁸⁶ Merçil, 1989b, *a.g.e.*, s.74.

¹⁸⁷ Beyhakî, *a.g.e.*, s.572.

¹⁸⁸ Beyhakî, *a.g.e.*, s.583.

9 Ramazan 431/24 Mayıs 1040 sabahı, zor şartlar halinde Dandanakan Kalesi'ne ulaşan Gazneli ordusu oldukça susuz kalmıştı. Ancak bu geri çekiliş onların felaketi olmuştu. Çünkü kalenin içerisindeki kuyular pis ve ordu dağılmış vaziyetteydi. Ayrıca bazı gulâmlar karargâhtan kaçarak Büyük Selçuklulara sığınmış ve ordunun motivasyonunu daha da düşürmüşlerdi¹⁸⁹. Bu müşkül durumda daha fazla direnemeyen Sultan Mesud, kaçmak zorunda kalmıştı.

2.1.1.2. 1040 Sonrası Büyük Selçuklu-Gazneli İlişkisi

Dandanakan Kalesi önünde biten Büyük Selçuklu-Gazneli mücadelesinde galip taraf Büyük Selçuklu Türkmenleri olurken; Mesud kaçarak 7 Şevval 431/21 Haziran 1040'da Gazne'ye ulaşmıştı. Askerlerinin ve mühimmatının çoğunu kaybetmesinin yanı sıra Horasan da elden çıkmıştı. Bütün bunlar Sultan Mahmud'un daha sonra oğlu Sultan Mesud'un yanlış siyaseti nedeniyle olmuştu. Pek çok devlet adamının karşı çıkmasına rağmen baba-oğul, Büyük Selçuklu Türkmenlerine Horasan'ın kapısını açmış ve karşılarında başarı gösterememişler nihayetinde kendileri Horasan'ı terk etmek zorunda kalmışlardı.

Büyük Selçuklular ile Gazneliler arasındaki ilk temaslar böylece Türkmen Beyleri sayesinde olmuş ve onların yaptıkları yağma ve akınlarla daimi olarak irtibat halinde bulunmalarını sağlamışlardı. Çağrı Bey'in başarılı askerî kimliği sayesinde Horasan'da tutunma imkânı bulan Büyük Selçuklular artık devletlerini resmen kurmuşlardı. Dandanakan zaferinden hemen sonra toplanan kurultayda Tuğrul Bey *Horasan Emîri* şeklinde anılarak, daha önce Nişâpûr'un zaptında olduğu gibi herkes tarafından devletin başı olarak kabul edilmişti. Ancak işleri henüz bitmemişti gönderilen fetihnameler ile başarılarını her yana duyurmak isteyen Büyük Selçuklular, büyümeye ve fetihlerini devam ettirmeye kararlıydılar. Bu amaçla çeşitli dağılımlar yapmışlar ve buna göre, Tuğrul Nişâpûr'a, Yabgu ve Yınallar Merv'e, Çağrı Bey ise Belh ve Toharistan'a gidecekti¹⁹⁰.

Gazneliler açısından bakıldığında Dandanakan'da yaşanan durum büyük bir hezimetti. Çünkü ordu dağılmıştı ve Sultan ile önemli devlet adamları zor kurtulmuşlardı. Gazne'ye gelen Sultan, yenilginin sorumlusu olarak gördüğü Hâcib Subaşı, Beytoğdu ve Ali Daye gibi önemli komutanları tutuklamıştı. Mesud'un tahta bulunduğu süre boyunca

¹⁸⁹ Beyhakî, *a.g.e.*, s.589.

¹⁹⁰ Beyhakî, *a.g.e.*, s.594.

Büyük Selçukluları önemsemeyip, yanlış siyaset uygulaması felaketle sonuçlanmıştı. Nitekim henüz hayatta iken yerine kardeşi Muhammed ikinci defa tahta çıkartılmış kendisinde 11 Cemazeyilevvel 432 /17 Ocak 1041'de vefat etmişti.

Büyük Selçuklular elde ettikleri bu başarı ile Klasik-Türk İslam Devleti olma yolunda ilerlemişlerdi. Ancak ordunun çoğunlukla Türkmen atlılarından oluşması ve savaş sonunda gulâm kökenli Türklerin itibarlarının artması; devleti uğraştıracak en önemli problemlerden biri olacaktı. Bunun yanı sıra Türkmenlerin eski alışkanlıkları yerel halk ile çatışmalarına neden olarak sosyal düzende bozulmalar meydana gelecekti. Örneğin, Nişâpûr'un ele geçirildiği anda Çağrı Bey'in ısrarı üzerine Tuğrul Bey, yağmaya izin vermemişti. Çağrı Bey'in Oğuzların yağma yapılmayacağı takdirde kendilerinden yüz çevireceklerini düşünmesi doğru bir tespitti. Çünkü Türkmen Beyleri, doyumluk ganimet varsa itaat eder yoksa itaatten çıkarlardı¹⁹¹.

Dandanakan'dan sonra Merv'de toplanan kurultayda bazı kararlar alınmıştı. Buna göre Çağrı Bey, Merv başta olmak üzere bütün Horasan'ın işgali ile ilgilenecekti. Bu nedenle Gazneli Devleti ile genellikle o meşgul olmuştu. Yaşanan bazı sıkıntıların üstesinden gelmesine rağmen hastalığı Sultan Mevdud'u, Horasan'da kaybettiği toprakları geri kazanması için harekete geçmesine neden olmuştu. Çağrı Bey, bu durumdayken oğlu Alp Arslan Gaznelilere karşı oldukça başarılı seferler düzenleyerek önemli şehirlerini ele geçirmeye muvaffak olmuştu.

Sultan Mevdud'un ölümünden sonra yaşanan küçük bir taht mücadelesi kötü durumda olan Gazne Devleti'ni oldukça yıpratmış ve nihayetinde tahta Abdürreşit geçmişti. Abdürreşit'te Mevdud ile aynı siyaseti yürüterek kaybettiği toprakları ele geçirmek istemekteydi. Bu amaçla Tuğrul isminde bir gulâm görevlendirilmiş ve Ebû'l Fazl yönetimindeki Sistan'a gitmişti. Ancak Ebû'l Fazl, Tuğrul karşısında başarı gösteremeyince Musa Yabgu'dan yardım istemek zorunda kalmıştı. Fakat bu ikili Tuğrul karşısında tutunamamış ve Musa Yabgu'nun kaçmasıyla Sistan, Gaznelilerin eline geçmişti. Büyük Selçuklularla bu tarz mücadeleler Sultan İbrahim'in 19 Safer 451/6 Nisan

¹⁹¹ Faruk Sümer, *a.g.e.*, s.144.

1059 yılında tahta geçmesiyle sona ermiş ve barış yapılmıştı. Çağrı Bey ile yapılan barışa göre, iki tarafta birbirlerinin arazisine taarruz etmeyecekti¹⁹².

Gazneli Devleti ile Büyük Selçuklular arasında barış çok uzun sürmemişti. Çünkü Alp Arslan'ın ölümü ile meydana gelen taht mücadelelerinden yararlanmak isteyen Gazneliler antlaşmayı bozarak Alp Arslan'ın kardeşi Osman'ın elinde bulunan Çiğilkent'e saldırdıktan sonra onu esir etmişlerdi. Melikşah, Kavurd meselesini hallettikten sonra önce Karahanlıların daha sonra da Sultan İbrahim üzerine gitmeye karar vermişti. Melikşah'ın Gazne'yi ele geçirmek için yola çıktığını öğrenen İbrahim, onu kandırmak amacıyla askerlerine yönelik bir mektup yazmıştı. Amaç, mektubun Melikşah'ın eline geçmesi idi. Nitekim öyle de olmuştu, casusların yakalanmasıyla ortaya çıkan mektuplarda İbrahim, Sultan'ı yakalamak amacıyla Gazne'ye getirdikleri için komutanlarına teşekkür ederek, onlara yapacağı ihsan ve bağışlardan bahsetmekteydi¹⁹³. Durumun ciddiyetinin farkına varan Melikşah, komutanlarından şüphe ederek geri dönmüştü (481/1088-89).

Melikşah'ın askerlerinden korku duymasının nedeni amcası Kavurd ile yaşadığı mücadeleden kaynaklıydı. Çünkü askerler Melikşah ile Kavurd mücadelesinde kendi isteklerine uygun ne ise onu istemişlerdi. Nitekim Nizâm'ül-mülk'ten ıktâ ve nâparelerinin arttırılmasını isteyen askerleri, aksi takdirde Kavurd'un Sultan olmasını kabul etmekteydiler. Bu durumda Melikşah, aynı şeyi yaşayacağı düşüncesi ile geri dönmüş olabilir. Taht kavgaları, özellikle Berkjaruk-Muhammed Tapar arasında yaşananlar askerlere olan güvensizliğin artmasına neden olmuştu. Melikşah'ta askerlerin taraf değiştireceği düşüncesi ile İsfahan'a geri dönmüştü.

Sultan İbrahim, Melikşah'ın geri dönmesi ile isyanına devam etmemiş ve Osman'ı serbest bırakarak; Melikşah ile arayı düzeltmek amacıyla elçi göndermişti. Yapılan barış ile Melikşah kızı Gevher'i İbrahim ile evlendirmiş ve kurulan akrabalık ile ilişkiler düzelmişti¹⁹⁴.

Berkjaruk'un iç isyanlarla mücadele ettiği zamanlarda 490/1096-97'de Gaznelilerin bir isyancıya yardım ettiği görülür. Emîr-i Emîran adıyla bilinen Emîr Muhammed b. Süleyman, Melikşah'ın amcazadelerindendi. Berkjaruk'un Horasan'da

¹⁹² Mîrhând, 2017, *a.g.e.*, s.157.

¹⁹³ İbnü'l-Esr, *a.g.e.*, X, ss.150-151; Mîrhând, 2017, *a.g.e.*, ss.159-60.

¹⁹⁴ Hüseyinî, *a.g.e.*, s.40.

olduğu sırada Belh'e hareket eden, Emîr-i Emîran Gazne Sultanından yardım istemiş o da, filleri ile büyük bir ordu tahsis etmişti. Tek şartı ise elde ettiği yerlerde kendi adına hutbe okutulması idi. Ancak Melik Sencer'in ani baskını ile yakalanmış ve gözlerine mil çekilmişti¹⁹⁵.

Berkyaruk ve Muhammed Tapar'ın içinde bulundukları dönemde Gazne işleri ile Horasan Meliki Sencer ilgilenmekteydi. Gazneliler de tıpkı, Büyük Selçuklular gibi bir buhran içerisindeydiler. Kardeşler arasında yaşanan mücadele sonunda 6 Şevval 509/22 Şubat 1116'da Arslanşah tahta çıkmış ve Behramşah ise kaçmak zorunda kalmıştı. Kirman'a giderek I.Arslanşah'tan yardım istemesine rağmen o, Sencer'in yanına gitmesini önermişti. Sencer, Arslanşah'a kardeşinin hakkını gözetmesini söylemiş ancak dikkate alınmayınca Gazne'ye yürümek zorunda kalmıştı¹⁹⁶. Böylece Sencer, Gaznelilerin iç işlerine müdahale etmişti. Sencer'den çekinen Gazne Sultanı bu durumda onu Muhammed Tapar'a şikâyet etmek zorunda kalmıştı. Muhammed Tapar, kardeşine elçi göndermesine rağmen, eğer hazırlık halinde ise elçiye onu yolundan çevirmemesini tembihlemişti. Arslanşah, büyük bir ordu ile Sencer'in karşısına çıkmış olsa bile başarı sağlayamamış ve Sencer, Gazne'ye girmişti.

Gaznelilerin topraklarında kurulan Büyük Selçuklu Devleti'nden hiçbir Sultan Gazne'ye girememiş ve hutbe okutamamıştı. Sencer henüz meliklik zamanında Gazne'ye girmesinin ardından Behramşah'ı tahta oturtmuş, hutbeyi sırasıyla Halife'nin, Muhammed Tapar'ın, kendisinin ve Behramşah'ın adına okutmaya muvaffak olmuştu¹⁹⁷.

Sencer'in Behramşah ile yaptığı antlaşmaya göre, Gazneli Devleti'nin Büyük Selçuklu vassalı olarak hazineye her gün bin dinar vergi verilmesi kararlaştırılmıştı¹⁹⁸. Ancak ödemesi gereken vergiyi ödememesi, Sencer'in tekrar Gazne üzerine sefere çıkmasına neden olmuştu. 10 Zilkade 529/Ağustos-Eylül 1135'de Sencer'in hareket etmesi Behramşah'ı korkutmuş ve o da Hindistan'a kaçmıştı ancak Sencer'den af dilemesi ile Gazne işleri yoluna koyulmuş ve Sencer, Horasan'a geri dönmüştü¹⁹⁹.

¹⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 222; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, s.110; Merçil, 2007, *a.g.e.*, ss. 48-49.

¹⁹⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 401

¹⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, ss.402-403; Mîrhând, 2017, *a.g.e.*, ss. 162-164.

¹⁹⁸ Râvendî, *a.g.e.*, I, s. 164.

¹⁹⁹ Bundari, *a.g.e.*, ss. 236-37.

Büyük Selçuklu Devleti ile Gazneliler arasından yaşanan son olay Gurlular ile ilgiliydi. Behramşah'ın, Gurlu Sûri'yi öldürmesi, kardeşini harekete geçirmişti. Yapılan karşılaşmada Behramşah'ın oğlu Devletşah'ın ölümü Gazneli askerlerin dağılmasına ve Sultanın kaçmasına neden olurken; Reşîdüddîn'in bildirdiğine göre Gur hükümdarı Gazne'yi, Oğuzların ve Tatarların yapmadığı şekilde harap etmişti²⁰⁰. Bu esnada Büyük Selçuklu Sultan'ı Sencer'in sevdiği bir kişi olan Ali Çetri'nin isyanı ve birlikleri ile Alâeddin'e katılması Sencer'in, Gur Sultanı ile savaşmasına neden olmuştu (547/1152-1153)²⁰¹.

Gazne Devleti'nin iç meselesiyken, Büyük Selçuklu Devleti'nin isyankâr emîri nedeniyle Sencer'in müdahale etmesine neden olan Gur meselesi, tamamen sonuçlanmamıştı. Sencer'in esir edilmesiyle güçlenen Gurlular, Gaznelilere tekrar saldırmışlar ve yıkılmalarında büyük rol oynamışlardı.

Büyük Selçuklu-Gazne ilişkileri, dağınık Türkmen kitleleri ile başlamış; gulâm kökenli bir maskot olan Ali Çetri isyanı ile sona ermişti. Zaman zaman kendi iç meselelerine karışan iki devlet nihayetinde barış yoluna gitmişlerdi. Çağrı Bey'in ileri dönük planları ile Horasan'dan vazgeçilmemesi, Gazneliler açısından yıkım olsada Büyük Selçukluların yurtlarını bulmalarını sağlamıştı. Türkmenlerin, aktif olduğu ilk devirlere nazaran ileri ki dönemlerde Gazne ile ilişkilerde görülmemişlerdi. Özellikle Çağrı Bey'in yaptığı anlaşma ile kısa süre devam eden huzur dönemi taht kavgaları nedeniyle bozulmuş ve Melikşah'ın, Sultan İbrahim'in hilesi sonucu geri çekilmesine neden olmuştu. Askerlere olan güvensizlik taht kavgalarından ziyade Nişâpûr'da izin verilmeyen yağmadan kaynaklı da olabilir. Çünkü her ne kadar orduda artık gulâm kökenli askerlerin çoğunlu söz konusu olsa bile, Türkmen birlikleri de mevcuttu. Eski adetlerini kaybetmemeleri Melikşah'ın onlardan çekinmesine neden olmuştu.

Büyük Selçuklu Fetret Devrinde herhangi bir taşkınlık söz konusu olmasada küçük bir isyan girişimine yardım ettiğini gördüğümüz Gazneli Sultanının istekleri henüz değişmemiş ve elde edilen topraklarda kendi adına hutbe okutulmasını talep etmekteydi. Belki de hala Büyük Selçuklu hâkimiyetinin Horasan'dan atılacağını düşünmekteydiler.

²⁰⁰ Reşîdüddin Fazlullâh, *a.g.e.*, s.120.

²⁰¹ Reşîdüddin Fazlullâh, *a.g.y.*

Ancak Büyük Selçuklular gibi kendilerinin içinde sorunlar vardı ve taht kavgaları yaşanmaktaydı. Bu fırsattan yararlanan ise henüz melik olan Sencer'di. Sencer'in başarısı sayesinde hiçbir Büyük Selçuklu Sultanının yapamadığı şey yapılmış ve Gazne'ye girilmişti. Böylece Gazneliler vassal devlet statüsüne düşmüşlerdi. Amaçları Horasan'ı ele geçirmek olan Gazneliler, başkentlerinde Büyük Selçuklu Sultanları adına hutbe okutur hale gelmişlerdi.

Yaşanan iç ve dış sorunlar nihayetinde tamamen Büyük Selçuklu'ya bağlı hale gelen Gazneliler, Sencer'in esir edilmesi ile Gurluların istilasına uğrayarak yıkılmışlardı.

2.1.2. Karahanlılar ile İlişkilerde Komutanların Etkisi

Büyük Selçuklu Devleti, kurulduğu alan dolayısıyla ilk olarak Karahanlılar ile ilişki içerisinde bulunmuştu. Kendilerini “Büyük Afrasyab”²⁰² soyuna dayandıran Karahanlı ailesinden Harun Buğra Han'ın, Samâni topraklarına yaptığı akınlar onları zor durumda bırakıyordu. Bu nedenle Samâni hükümdarı Nuh, Selçuk'tan yardım istemişti. Selçuk, oğlu Arslan'ı Karahanlılara karşı savaşması için göndermiş ve Büyük Selçuklu kuvvetlerinin yardımı sayesinde Samâni hükümdarı, Harun'a üstünlük sağlamış ve işgal altındaki şehirleri kurtarmışlardı. Böylece Samâniler sayesinde Büyük Selçuklu Türkmenleri ile Karahanlılar arasında ilk temas gerçekleşmişti (381/992)²⁰³.

Büyük Selçuklu Türkmenleri Türkistan'da yaşanan bazı sosyal ve ekonomik sorunlar nedeniyle Maverâünnehr'e göç etmek zorunda kalmışlardı. Kazvînî'ye göre 375/985-986 yılında gerçekleşen bu olay neticesinde Büyük Selçuklu Türkmenleri, yazın Soğd-u Semerkand'da; kışın ise Nur-u Buhârâ'da konaklamaktaydılar²⁰⁴. Samâni Devleti'nin 389/999 yılında ortadan kalkmasıyla son Samâni şehzadesi İsmâîl, Karahanlı İlig Nasr Han'ın elinden kurtularak, tekrar Arslan Yabgu'dan yardım istemişti. Henüz bir devlet olmamasına rağmen, dağınık Selçuklu Türkmenlerinden yardım talep edilmesi, onların sahip oldukları güçlü askerî kadro ile açıklanabilir. Emirlerinde bulunan dağınık

²⁰² Afrasyab, Türk destanlarında Tunga Alp Er; İran destanlarında Afrasyab olarak geçmektedir. Bu kahraman Saka Devleti'nin en güçlü ve ihtişamlı devirlerini yaşatan bir kişi olarak anılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2019, s. 52.

²⁰³ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, IX, s. 362; Ömer Soner Hunkan, *Türk Hakanlığı*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 224

²⁰⁴ Kazvînî, *a.g.e.*, ss.17-18.

Türkmen atlıları sayesinde Karahanlılara karşı bir kere daha Samâni tarafında olan Arslan Yabgu, oldukça başarılı akınlar yaparak Karahanlıları Buhârâ'dan uzak tutmayı başarmıştı. Ancak İsmâil kısa bir süre sonra vefat edince Buhârâ, İlig Nasr'ın eline geçmişti (395/1004-1005).

Samâni Devleti'nin yıkılması Maverâünnehr'de hâkimiyet savaşlarının başlamasına vesile olmuştu. Yaşanan otorite boşluğundan yararlanmak isteyen Karahanlıların büyük hükümdarı Kadir Han ile Gazneli Mahmud, Samâni topraklarını aralarında bölüştürmek için oluşturdukları ittifakın bazı şartları vardı. Onlardan biri Büyük Selçukluları Maverâünnehir'den çıkartmak diğeri ise Ali Tekin'i ortadan kaldırmaktı. Büyük Selçuklular meselesi ile Gazneli Mahmud ilgilenirken, müttefikinin ortadan kalkması sonunda Ali Tekin de kaçmak zorunda kalmıştı.

Büyük Selçuklu Türkmenlerin varlığı İlig Nasr'ı endişelendiriyordu. Onlara karşı harekete geçmesi Çağrı ve Tuğrul'un, Buğra Han'ın topraklarına sığınmalarına neden olmuştu ancak Buğra Han'ın itimatsızlığı ve Tuğrul Bey'i tutsak alması, Selçuklulara Maverâünnehr'in artık güvenilmez bir yer olduğunu göstermişti²⁰⁵. Büyük Selçuklu Türkmenleri yaşadıkları zorluklar nedeniyle bazı kararlar almışlar ve Çağrı Bey'e göre, Tuğrul çöllere çekilmeli ve kendisi de Rum seferine çıkarak yeni yaşam alanları bulmalıydı.

Arslan Yabgu'nun ölmesi, Ali Tegin'in yeni müttefikler aramasına neden olmuştu. Ali Tegin, iki kardeşe ittifak teklif etmiş ancak teklifleri kabul edilmemişti. Bunun üzerine kendi bir müttefik oluşturmak istemiş ve Musa Yabgu'nun oğlu Yusuf'a gitmişti. Büyük Selçuklu ailesinde bulunan birliği bozmak isteyen Ali Tegin, kaleyi içten fethetmenin daha doğru olacağını düşünerek Yusuf'a çeşitli hiletler verip Türkmenlerin başına geçmesini teklif etmişti. Yusuf'un yaptıkları Tuğrul Bey'e ağır gelse bile Çağrı Bey'in, Ali Tegin'in amacını anlaması aile arasında olası bir ayrılığın önüne geçmişti. Ancak bu durum Ali Tegin'in planlarında değişikliğe gitmesine neden olmamıştı o, Yusuf'u öldürerek Büyük Selçukluları karşısına almıştı (421/1030)²⁰⁶. Büyük Selçuklular, Yusuf'un intikamını almak için Alp Kara ve Ali Tegin ile giriştikleri savaş sonunda Alp Kara'yı esir ederek

²⁰⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s.362; Mîrhând, 2015, *a.g.e.*, s.23.

²⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s.363.

öldürmelerine rağmen Ali Tegin ile mücadeleye girişmek onları Buhârâ'dan çıkmaya mecbur etmişti.

Horasan ve Maverâünnehr'in içerisinde bulunan karışık durum Büyük Selçuklu Türkmenlerini Ali Tegin ile aynı ittifak grubuna dâhil etmişti. Ancak Ali Tegin'in ardından Harun'un ölümü ile Büyük Selçukluların Maverâünnehr'de tutunma şansı kalmamış ve Horasan'a geçmek zorunda kalmışlardı. Büyük Selçuklu Türkmenlerinin henüz Cend'den yeni ayrıldıkları zamanda düşmanca tavır takınan Karahanlı Hanları, ilerleyen günlerde bu tutumlarından vazgeçmiş ve Gaznelilere karşı, Horasan'da üstünlüğü sağlayan Büyük Selçuklunun yanında olmayı tercih etmişlerdi. Böylece Maverâünnehr'den ayrılan Büyük Selçuklu Türkmenleri ile münasebetler kesilmemiş aynı şekilde devam etmişti. Ancak bizzat Büyük Selçuklu Sultanları ya da meliklerinin ilgilendiği Karahanlılarla emîr ve komutanların pek ilişkisi olmamıştı.

Dandanakan Savaşı sırasında Karahanlı hükümdarı Börü Tegin, Büyük Selçukluların safında yer alarak Gaznelileri şaşırtmıştı. Dandanakan'dan sonra ülkenin dağılımında Merv, Serahs ve Belh şehirlerinin Çağrı Bey'e verilmesiyle bundan sonra Karahanlı siyasetinin onun elinde olduğu anlaşılmaktadır. Dandanakan'da yardıma koşan Börü Tegin; 433/1041-1042'de aynı yardımı Maverâünnehr'e hâkim olmak için Büyük Selçuklulardan istemişti. Büyük Selçukluların Buhârâ'dan ayrılma nedeni olan Ali Tegin'in oğullarına karşı Börü desteklenerek Maverâünnehr'de Ali Tegin hâkimiyetine son verilmişti²⁰⁷.

Büyük Selçuklu topraklarını genişletmek için çeşitli fetihler yapan Çağrı Bey, bu amaçla Maverâünnehr'in önemli şehirlerini ele geçirmekteydi. Ancak Gaznelilerin yarattığı boşluğu kendisi doldurmak isteyen Tamgaç Han, Büyük Selçuklulara karşı Gazneliler ile ittifak girişiminde bulunmuştu. Tıpkı ilk zamanlarda olduğu gibi bu iki devlet yine Büyük Selçukluya karşı bir araya gelmişlerdi. Ancak Büyük Selçuklular 431/1040 öncesinden daha farklı ve güçlü askerî teşkilata sahiplerdi. Gazneli Devleti'nden iltica eden gulâm kökenli Türkler sayesinde düzenli orduya geçmişlerdi. Gazneli Sultan'ı Mevdud, Maverâünnehr'de kaybettikleri toprakları geri kazanmak istediği için Tamgaç Han'a yardımını kabul etmişti ancak 441/1049'da ölümü nedeniyle ittifak dağılmıştı.

²⁰⁷ Ömer Soner Hunkan, *a.g.e.*, s.239.

İttifakın dağılması ile Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan'ın karşısında tek başına başarılı olamayacağı için barış yapmak zorunda kalmışlardı.

Çağrı Bey hastalandığı zaman yönetimi altındaki Horasan topraklarını oğlu Alp Arslan'a devretmesi sayesinde tahta çıktığı zaman ülke toprakları tek bir lider altında toplanmış ve Alp Arslan artık hem Horasan hem de Maverâünnehr'de hâkim Sultan olmuştu.

Alp Arslan'ın tahta ilk çıktığı zaman yaptığı iş doğuda isyan halinde bulunan yerlerle ilgilenmek olmuş daha sonra ise kendisi ülkenin batısına giderek Anadolu ile meşgul olmuştu. Bu nedenle Karahanlılarla münasebetlerde genellikle oğlu Hârezm hâkimi Melik Ayaz etkili olmuştu. Ayaz'ın Karahanlı Han'ı Şemsü'l-mülk Nasr'ın yokluğundan faydalanması, Semerkant ve Buhârâ'ya kadar yağma yapmasına neden olurken; yaşanan bu olayın sorumlusu olarak Alp Arslan'ın kardeşi olan eşini sorumlu tutan Şemsü'l-mülk, onu döverek öldürmüştü. Kardeşinin ölüm haberi üzerine bizzat sefere hazırlanan Alp Arslan, Maverâünnehr üzerine yola çıkmıştı. Ancak yolda Berzem Kalesi'nin hâkimi Yusuf'un saldırısı ile ölmüştür.

Alp Arslan'ın ölümü nedeniyle yaşanan taht mücadelelerinden Karahanlılar'da yararlanmışlardı. Şemsü'l-mülk'ün Tirmiz ve Belh'e saldırması üzerine Melik Ayaz 23 Cemazeyilevvel 465/4 Şubat 1073'de harekete geçmiş ancak Han karşısında başarı sağlayamamıştı.

Melikşah, amcası Kavurd isyanını bastırdıktan sonra ilk önce kaybedilen toprakları geri almak için Belh'e gitmişti. Belh halkı, Karahanlı Han'ından oldukça şikâyetçiydi ve Melikşah'a bu durumu anlatarak dert yandıkları sırada Hakan Şemsü'l- mülk'ten bir mektup gelmişti. Hüseyinî'nin naklettiğine göre mektupta şunlar yazılıydı: “*Tirmiz memleketi ve kaleleri Maverâünnehr beldelerindendir. Orasının Hakan'ı valilerin tasarrufunda bulunması icap eder. Bu aramızda ülfet ve meveddeti sağlamlaştırır ve bu suretle arzularımız hâsıl olur*²⁰⁸.” Tirmiz'i teslim etmek istemeyen Han'ın üzerine giden Melikşah karşısında dayanamayacağını anlayan Han'ın kardeşi teslim olmuş ve kale tekrar

²⁰⁸ Hüseyinî, *a.g.e.*, s.41

Büyük Selçukluya geçmişti. Dağılan nizamı toplamakla meşgul olan Melikşah, buraya Emîr Savtekin'i vali tayin etmişti²⁰⁹.

490/1097 yılından Batı Karahanlı Devleti, Büyük Selçuklu hâkimiyetine girmiş ve Hanlar bizzat Sultan tarafından tayin edilmeye başlamıştı. Fakat Berkyaruk, taht kavgaları nedeniyle ülkenin dış siyaseti ile ilgilenememiş ve Melik Sencer daha etkili bir vaziyetteydi. Sencer'in Bağdad'da bulunması dolayısıyla Horasan'a geçmek isteyen Karahanlı Kadir Han Cibril, Gündoğdu'nun da tahriki ile harekete geçmişti. Emîr Gündoğdu, Tekiş'in bir gulâmı idi ve Sultan Berkyaruk ile kardeşi Sultan Muhammed arasında çıkan anlaşmazlıkta Berkyaruk'un Sencer'e olan aşırı düşmanlığı sebebiyle Kadir Han'ın Horasan'ı ele geçirme arzusunu tahrik ediyordu. Ayrıca Gündoğdu'yu bu şekilde davranmağa iten sebep, Emîr Bozkuş'un Sencer'in gözünde daha yüksek bir konumda olması idi. Tıpkı, Atsız gibi ihanete uğrayan Sencer, bu haberi aldığı anda hemen harekete geçmiş, Kadir Han'la savaşmak ve onu ülkesinden kovmak üzere yola çıkmıştı. Gündoğdu, Sencer'in yanında Belh'e kadar gelmesine rağmen kısa bir süre sonra kaçarak Kadir Han'ın ordusuna katılmıştı. Gündoğdu, daha sonra Kadir Han'ın yanından ayrılıp Tirmiz'e giderek orayı ele geçirmişti. Sencer casusları vasıtasıyla Kadir Han'ın Belh'de karargâh kurduğunu öğrenmiş ve Emîr Bozkuş'u onun üzerine sevk etmişti. Kadir Han'ın avla meşgul olduğu sırada Emîr Bozkuş tarafından yakalanan ikili esir alınarak Sencer'in yanına getirilmesine rağmen kaçan Gündoğdu Tirmiz'e giderek saklanmayı tercih etmişti. Ancak Sencer'in orayı da muhasara etmesiyle teslim etmek zorunda kalmıştı. Daha sonra ise Sencer'in ülkesini terk etmesini istemesi onun Gazne'ye gitmesine neden olurken, Tirmiz tekrar Büyük Selçuklu hâkimiyetine girmişti (495/1101)²¹⁰.

Berkyaruk tarafından Büyük Selçuklu hâkimiyetini tanıyan Karahanlılar, Sencer zamanında da aynı tabiiyeti göstermişlerdi. Ancak Semerkant'ta çıkan Alevi isyanı nedeniyle yaşanan sıkıntılı dönemde Sencer'den yardım talep edip sonra bu talebi geri çeken Arslan Han'a kızan Sencer, Semerkant'a girerek şehri 524/1130 yılında zapt ettikten sonra hazinelere el koymuştu²¹¹. Sencer, Semerkant üzerine harekete çıktığında, Arslan Han'dan gelen ortamın sakinleştiği haberi üzerine geri dönmek yerine önce ava çıkmayı

²⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s.92.

²¹⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, ss.283-285; Hüseyinî, *a.g.e.*, s.63.

²¹¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, ss.522-23.

tercih etmişti. Av esnasında Arslan Han tarafından gönderildiği iddia edilen tam teçhizatlı suikastçılardan ise Atsız Bey tarafından kurtarılmıştı.

Sencer, Oğuz istilasını nedeniyle esir düştüğü esnada ülke içerisindeki birlik dağılmamasına rağmen özellikle kendi emîrleri arasında hâkimiyet yarışları meydana gelmişti. Başsız kalan ülke de Oğuz istilaları nedeniyle halk perişan haldeydi. Bu sebeple devletin ileri gelenleri aldıkları karar neticesinde Büyük Selçuklu Devleti'nin başına Semerkand Hakan'ı Mahmud'u geçirmişlerdi. Annesi Sultan Sencer'in kız kardeşi olan Mahmud ile Karahanlı ve Büyük Selçuklu hanedanları birleştirilmişti.

Sencer'in henüz esir edildiği sırada Emîr Mü'eyyed Ay-aba, güçlenmeye başlamış ve Horasan'da önemli yerlere sahip olarak Horasan askerlerinin komutanı olmuştu. Ele geçirdiği topraklardan Oğuzları uzaklaştırması, Sencer yerine tahta geçen yeğeni Karahanlı kökenli Mahmud Han'ın dikkatini çekmiş ve Oğuzlardan temizlenen memleketleri kendisine teslim etmesini istemişti. Ancak Mü'eyyed Ay-aba'nın, halka iyi ve adaletli davranması sayesinde sadece Oğuzlardan temizlemekle kalmamış; şehirleri eski haline getirmek içinde çalışmıştı. Bu nedenle teslim etmeyi kabul etmemişti²¹².

Büyük Selçuklu Devleti ile Karahanlılar arasındaki ilk münasebet Samâniler vasıtası ile kurulmuş ve o zamandan beri devam etmişti. İlk zamanlarda düşmanca olan ilişkiler ilerleyen zamanlarda müttefikliğe dönüşmüştü. Birbirlerinin iç sorunlarından yararlanarak özellikle Tirmiz şehri üzerinden hâkimiyet yarışına giren iki devletten, genellikle Büyük Selçuklular galip çıkmıştı.

Büyük Selçuklu Sultanları ülkenin doğusu ile pek ilgilenmemiş ve o işler Çağrı Bey ile birlikte meliklere bırakmışlardı. Alp Arslan'ın tahta çıktığı zaman yaşanan küçük gerginlikler Melikşah ve Fetret Devrinde de devam etmişti. Fetret Devrinde yaşanan boşluktan yararlanmak isteyen Karahanlı Han'ı ilk defa bir Büyük Selçuklu emîri ile ittifak girişimine girmişti. Emîr Gündoğdu'nun, diğer emîrlere nezdinde küçük düşmesi, onun Sencer'e karşı çıkmasına neden olurken; yaşadığı iç buhrana başka bir devleti alet etmesi bir dış mesele haline gelmesine neden olmuştu. Nihayetinde Sencer'in galibiyetiyle sonuçlanan bu olay ile Karahanlılar bir kez daha Büyük Selçuklu hâkimiyetini tanımak zorunda kalmışlardı.

²¹² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, ss.159-16.

Sencer'in esir düşmesi, ülke içerisinde tabii devletlerde sorunlara neden olmazken, devletin kendi iç bünyesinde dağılmalara ve emîrlerin yaşanan otorite boşluğu ile kendilerini ortaya çıkartmalarını sağlamıştı. Bu yönden Mü'eyyed Ay-aba, Sencer yerine geçen Karahanlı soyundan gelen Mahmud ile sorunlar yaşasa bile sonra halledilmişti. Böylece Büyük Selçuklular, Türkmenler sayesinde geldikleri bu konumdan yine Türkmenler ile gitmişlerdi. Yerlerine gelen gulâm kökenli emîrler ise yaşanan boşluğu doldurmaya çalışmışlardı.

2.1.3. Hârezmşahlar ile İlişkilerde Komutanların Etkisi

Hârezm, Ceyhun (Amuderya) nehrinin döküldüğü Aral gölünün güneyinde ve bu nehrin iki tarafından uzanan arazinin adı²¹³; Hârezmşahlık ise lakap ve bir unvandı. Hârezm'e gönderilen valiler de bu isimle anılırlardı.

Tuğrul ve Çağrı Beyler, Cend'den ayrıldıktan sonra kendilerine yurt bulma arayışına girmişlerdi. Gazneli Sultanı Mahmud'un Arslan Yabgu'yu esir etmesiyle yurtsuz kalan Türkmen atlıları kendilerini Nur Kasabasında bulmuşlardı. Hârezm hududuna gelen Tuğrul ve Çağrı kardeşler Harzemşah Harun ile işbirliğine girerek Sultan Mesud'a karşı ittifak yapmışlardı. Amacı Horasan'ı ele geçirmek olan Harun, Büyük Selçukluların askerî gücünden yararlanacaktı. Harun'un Gazneli Mesud'a isyan etme nedeni ise haklarının elinden alınması ve kardeşinin Gazneli sarayında öldürülmesiydi. Bu nedenle isyan girişiminde bulunarak Büyük Selçuklular ve Ali Tigin ile ittifak yapmıştı. Ancak 425/1034 yılında Şah Melik'in ani saldırısı ile Büyük Selçuklu birliklerinin dağılması planlarının sekteye uğramasına neden olurken aynı zamanda Harun'un savaş hazırlandığı esnada Mesud tarafından öldürülmesi ve Ali Tigin'in oğulları arasındaki sıkıntılar nedeniyle Buhârâ'ya gidemeyen Büyük Selçukluların, Horasan'a inip Gazneliler ile savaşmasından başka şansları yoktu.

431/1040 Dandanakan Savaşı'ndan sonra Belh istikametinde görevlendirilen Çağrı Bey, Buhârâ ve Hârezm'i de ele geçirerek buraları Büyük Selçuklu hâkimiyetine katmıştı. Bu andan itibaren sorunsuz ilerleyen ilişkiler Melikşah'ın Hârezmşahların atası Anuştegin'i Hârezm'e vali olarak atamasıyla aynı şekilde devam etmişti. Aynı zamanda Hârezmşah unvanı ile Ekinci, Anuştegin'in yanında yer almaktaydı.

²¹³ İbrahim Kafesoğlu, *Hârezmşahlar Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 2000, s.30.

Ekinci, Berkyaruk'un taht mücadelesi esnasında Hârezm Meliki Arslan Argun'un değil, Berkyaruk'un yanında yer alıyordu ancak Yaruktaş ve Kodan'ın onu ortadan kaldırması neticesinde bölge hâkimiyeti tekrar Arslan Argun'a geçmişti. Arslan Argun'un Hârezm'i ele geçirdiği sırada Müeyyüdül-mülk'ün kışkırtması sonucu Emîr Ünver'in isyanı ile meşgul olan Berkyaruk, Hârezm üzerine Emîr-i Dad Habeşi'yi tayin etmişti. Yaruktaş'ın, Habeşi tarafından esir edildiğini öğrenen Kodan'ın askerleri, hazineleri yağma ile meşgul olurken; korkup kaçan Kodan, Sencer'e sığınmıştı. Böylece tekrar Berkyaruk eline geçen Hârezm'e, Anuştegin'in oğlu Muhammed vali tayin edilmişti²¹⁴.

Sencer zamanına gelindiği zaman ise Hârezmşahlarla ciddi sorunlar yaşanmaya başlamıştı. Hârezmşah Anuştegin, Sencer'e bağlılığını göstermek ve vergileri teslim etmek amacıyla düzenli aralıklarla Sultan'ın huzuruna oğlu ili birlikte çıkmaktaydı. Anuştegin'in ölmesiyle Hârezmşahların başına geçen Atsız, Sultan tarafından sevilen bir kişi ve Büyük Selçuklu ordusu için de önemli bir emîrdi.

Atsız'ın Sultan nezdinde gördüğü itibar devlet erkânı ve ordu mensuplarının ilgisini çekmiş ve Sultan ile arasına nifak sokma gayreti içine girmişlerdi. Bu kıymetli emîr ile Sultanın arasını açma teşebbüsünü ilk defa 529/1135 Gazne seferi esnasında fark eden Atsız, Sultan'dan izin isteyerek bölgesine çekilmişti. Emîrler, Atsız hakkında, "*O artık sizden uzaklaştı bir daha yüzünü göremeyi*"²¹⁵ gibi kötü sözlerle Sultan'ın aklına girmekteydiler. Böylece emîrler arasında yaşanan çekişmeler nedeniyle Sultan hem önemli bir askerî birlikten yoksun kalırken aynı zamanda ciddi bir düşman sahibi olmuştu. Çünkü Atsız, her fırsatta Sultan'a saldırarak onu yıpratmaktan çekinmiyordu.

Hârezm'e dönen Atsız, hâkimiyet bölgesini genişletmek için yönünü Belh'e çevirdiği esnada, Sencer de emîrlerinin kışkırtmasına dayanamamış ve Hârezm'e yola çıkmıştı. Böylece toplamda üç defa karşılaşan Sencer ve Atsız mücadelesi başlamıştı. Atsız, Belh üzerine yapılan Türkmen akınlarını kendi tarafına çekmeye çalışarak bağımsızlığı için Türkmen atlılarını kullanmak istemişti²¹⁶. Bu durumda tıpkı İbrahim Yınal ve Kavurd isyanlarında olduğu gibi Türkmenlerin desteğini almak istemişti. Atsız, aslen Türk kökenli bir emîr olsa bile devlet içerisinde hâkimiyet hakkına sahip değildi. O da, diğer emîrler gibi Büyük Selçuklu Devleti'ne tabii idi. Ancak

²¹⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, ss.222-23; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s.302.

²¹⁵ Cüveynî, *a.g.e.*, s.256.

²¹⁶ Kafesoğlu, 2000, *a.g.e.*, s.47.

Türkmenlerin desteğini istemesi ve hakkında yapılan iftiralar nedeniyle Sencer'e muhalefet ederek bağımsız bir devlet kurma düşüncesine sahip olmuştu.

536/1138-39 tarihinde yapılan ilk mücadelede Hârezmşah'ın askerlerinin Sencer karşısında savaşacak gücü yoktu bu nedenle pek çok Hârezmli askeri ölmüştü. Ölenlerin arasında Atsız'ın oğlu Atlığ da bulunmaktaydı. Yaşanan bu güç durumda Atsız'ın kaçmaktan başka çaresi kalmamıştı. Böylece Sencer, Hârezm'e hâkim olmuş ve burayı kardeşi Muhammed'in oğlu Giyâseddin Süleyman Şah'a iktâ ettikten sonra Cemazeyilevvel 533/Şubat 1139'da Merv'e geri dönmüştü. Sencer'in Hârezm'den ayrılmasını fırsat bilen Atsız, geri dönerek tekrar hâkimiyetini sağlamış ve Büyük Selçuklu birlikleri ile Süleyman Şah'ı şehirden çıkartmıştı²¹⁷.

Atsız'ın asıl muhalefeti ve topraklarını genişletmesi 5 Safer 536/9 Eylül 1141 Katvan yenilgisinin ardından meydana gelmişti. Meliklik ve Sultanlık zamanlarından beri ilk defa başarısız olan Sencer, Tirmiz'e kaçmış ve Karahıtaylıların yanı sıra Atsız'ın da istilasını başlatmıştı. Böylece Serahs ve Nişâpûr'u yağmalamış ancak Merv'e girememişti. Yaptığı yağmalar esnasında Râvendî'nin naklettiğine göre Sencer'in onu korkutmak amaçlı gönderdiği mektubuna şöyle cevap vermişti.: “*Hükümdarın atı rüzgar ayaklı ise , benim doru atımda topal değildir. Sen buraya gelirsen, oraya giderim; cihan, cihan sahibi için dar değildir.*”²¹⁸ Sultan'dan açıkça korkmadığını dile getiren Atsız yağmalarına devam etmekteydi. İbnü'l-Esîr'e göre, Sencer'in Karahıtaylılarla yaptığı bu savaşın sorumlusu Atsız'dı. Çünkü oğlunu öldürmesi üzerine Sultan'dan intikam almak isteyen Atsız, Karahıtaylılarla anlaşarak onları Sencer üzerine yürümeye kışkırtmıştı. Yaşanan kargaşadan yararlanarak ülkesini genişletmek istemişti²¹⁹ . Ancak dönemin en önemli kaynaklarından biri olan Cüveynî'de böyle bir kayıta rastlamadım. M.A. Köymen'e göre ise Sencer'i yenen sadece Karahıtaylar değil; Hârezmşahlar ve Oğuzlardan meydana gelen bir birlikti²²⁰.

²¹⁷ Cüveynî, *a.g.e.*, s.257; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s.66

²¹⁸ Râvendî, *a.g.e.*, I, s.170.

²¹⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s.8; Müneccimbaşı'nda da Hitay hükümdarı Gürhan'a mektup yazıp oğlunun öcünü alması için onu, Horasan ve Maverâünnehr şehirlerini ele geçirmesi için teşvik ettiğinden bahsetmektedir. Müneccimbaşı, *a.g.e.*, s.144.

²²⁰ M.A. Köymen, “Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı”, *AÜDTCF. Dergisi*, 10, 1979, s.164

Tirmiz’de kendini toparlamaya başlayan Sencer, Atsız’ın da Hârezm’e dönmesiyle kaybettikleri topraklar üzerinde tekrar hâkimiyetini kurmuştu. Ancak Atsız’ın yaptığı yağmalar, hutbeyi kendi adına okutması gibi meseleler nedeniyle ikinci defa Hârezm seferine çıkmak zorunda kalmıştı. Zilhicce 537/Temmuz 1143 yılında çıktığı Hârezm seferinde başkent Gürganç’in muhasara altına alması nedeniyle Sultan’dan af dilemek zorunda kalan Atsız, Horasan’da elde ettiği toprakları geri bırakmak ve Sultan’ın tabiliği altına girmek şartları ile bölgesinde bırakılmıştı²²¹. Böylece ikinci defa karşılaşmalarında da Sultan’ın affına nail olan Atsız’ın hâkimiyet alanı daraltılmamıştı.

Sultan’ın Hârezm’den uzaklaşması üzerine faaliyetlerini devam ettiren Atsız bu sefer bizzat Sultan’a bir suikast girişiminde bulunmuştu. Sultan durumu Atsız’a gönderdiği elçi Edip Sabir tarafından öğrenmiş ve gönderdiği iki İsmâîli yakalanmıştı²²². Ancak yaşanan bu olay Sencer’in üçüncü ve son kez Hârezm üzerine sefere çıkmasına neden olmuştu.

542 Cemaziyelahir/Ekim-Kasım 1147 yılında, Merv’den çıkan Sultan, Hezeresp’i iki ay kuşattıktan sonra ele geçirmiş ve Hârezm kapısına gelmiştir. Güç durumda kalan Atsız, Sultan’dan af dilemiş ve tekrar Sultan’ın tabiliğine girmişti²²³. Hârezm, Büyük Selçuklu Devleti’nin doğu sınırını meydana getiren önemli bir bölge olduğu için Sencer, Atsız’ın yaptıklarını umursamadan Horasan’a geri dönmüştü. Bu kadar önemli bir komutanı karşısına almak istememesinin en önemli nedeni ise Karahıtaylıların saldırıları sonunda güçten düşmesi ve toparlanma aşamasında olmasıydı. Ancak öte taraftan Atsız ise bağımsızlık sevdasından vazgeçmemişti.

Atsız’ın bağımsızlık için aradığı fırsat; Sencer’in 548 Muharrem/1153 Nisan’da Oğuzlar ile yaptığı savaş sonunda başarısız olup, esir düşmesiyle ortaya çıkmıştı. Horasan’ın Oğuzlar tarafından istilaya uğraması sırasında Atsız, Sencer’in hakkını aramak bahanesiyle önce Amuy (Amul)’ya yürümüş ancak şehrin teslim edilmemesi onun yönünü başka tarafa çevirmesine neden olmuştu²²⁴. Atsız, tek başına başarılı olamayacağını anlayınca Sencer’in kız kardeşinin oğlu olan Rükneddin Muhammed b. Muhammed Buğra Han’ı tahta çıkartmıştı. Amacı kendi menfaatlerini rahatça yerine getirmekten ibaretti.

²²¹ İbnü’l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s.92; Cüveynî, *a.g.e.*, s.258; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, s.146.

²²² Barthold, *a.g.e.*, ss.343-44; Kafesoğlu, 2000, *a.g.e.*, s.58.

²²³ Cüveynî, *a.g.e.*, ss.259-60.

²²⁴ Cüveynî, *a.g.e.*, s.261.

Yani Muhammed, onun için kukla bir Sultan idi. Oğuzların istilası nedeniyle başarısız olan Muhammed, Atsız'dan yardım talep etmiş ve Atsız da kukla Sultan'ın yanında yardıma gitmişti. İşte bu esnada Sencer'in esaretten kurtulması, Atsız'ın tekrar Sencer hâkimiyetine girmesine neden olmuştu.

Sencer'in esaret yıllarında istediğini ele geçiremeyen Atsız, Büyük Selçuklu Devleti'ne tabii gibi gözüksede aslında Hârezm'de kendi bağımsız devletini kurmuştu. Özellikle ölümünden sonra (550/1156) oğlu İl-Arslan ile tamamen bağımsızlığını kazanmışlardı. Böylece bir Büyük Selçuklu emîri, başka emîrlerin nefret ve kıskırtmaları sonucu tabii olduğu devlete düşman hale gelerek kendi bağımsız devletini kurmuştu. Atsız'dan bir yıl sonra (551/1157) Sencer'in ölmesi ile kargaşa içerisine giren ülke dağılmış, Irak Selçuklu hükümdarı Mesud'un ölümünden sonra Abbasi Halifeleri tekrar siyasî hayata dâhil olma çabasına girmişler, Sencer'in emîrleri arasında rekabet had safhadayken İl-Arslan da doğuda kuvvetli bir hükümdar olarak ortaya çıkmıştı. Cûzcânî'nin eserinde söylediği gibi, Hârezmlilerin Sencer'den sonra saltanat sancakları yükselmişti²²⁵.

2.2. Abbasi Halifeliği ile Politikaların Belirlenmesinde Ordunun Etkisi

Büyük Selçuklular, Selçuk Bey'in yurt bulma arayışı sırasında İslamiyeti kabul ederek Sünniliğin savunucusu olarak Abbasi Halifesi'ni desteklerken; Şîî Fatimî Halifesi'nin ise karşısında olmuşlardı.

Büyük Selçuklu Devleti ve Sünni İslam'ın temsilcisi olan Abbasi Halifeliği'nin ilk teması Dandanakan'dan sonra toplanan Merv kurultayında alınan karar doğrultusunda kurulmuştu. Zaferi müjdelemek amacıyla çevredeki devletlere gönderilen fetihnamelerden bir tane de Abbasilere göndermişlerdi. Sultan Mahmud'un ve oğlunun yaptıklarından yakınan Selçuklu büyükleri aynı zamanda halkın uğradığı tahribata da değinerek, isyanlarını haklı göstermeye çalışmışlardı. Bu fetihnamenin gönderilmesiyle birlikte Büyük Selçuklular resmen bir devlet olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

Kısa bir süre sonra 433/1042 yılında Türkmenlerin yurt bulma arayışları nedeniyle Sincar ve Nusaybin'in ardından Diyarbakır üzerine yönelmeleri ve burada yayılmaları yerel yöneticilerin pekte ilgilendiği bir durum olmamasına rağmen Musul'a inmeye

²²⁵ Cûzcânî, *a.g.e.*, s. 116.

başladıkları 434/1043 yılında etrafta yaptıkları yağma, Halife'nin dikkatini çekmişti. Halife, Büveyoğulları hükümdarı Celaüddöve, Musul Emîri Kavraş ve Diyarbakır Emîrinin içinde bulunduğu bu grup tarafından Tuğrul Bey'e Türkmenler nedeniyle şikâyet etmişti ²²⁶. Böylece Dandanakan'dan sonra kurulan ilk temas Türkmenlerin taşkınlıkları dolayısıyla olumsuz bir şekilde sonuçlanmıştı.

Abbasi Halifesi el-Kâim Biemrillah'ın Arslan Besasirî adında bir gulâmı vardı. O, Halife'nin bir nevi sağ kolu idi ve Tuğrul Bey'in Bağdad'ı ilk defa ziyaret etmesinin nedeni bu kişi olmuştu. Halife, Arslan'ın her dediğini yapmaktaydı lakin maddi durumundan şikâyetçi olması ve Mısır Fatimî Halifesi ile irtibata geçmesi üzerine Tuğrul Bey'i Bağdad'a çağırarak zorunda kalmıştı. Nihayetinde 446/1055 yılında Tuğrul Bey'in Bağdad'a gelmesi; Besasirî'nin Bağdad'dan kaçmasına neden olmuştu. Tuğrul Bey'in Bağdad'a geldiğinde beraberinde bulunan askerler şehrin dışında ordugâh kurmuşlardı ancak ihtiyaçlarını almak için halkın pazarından alışveriş yapmaktaydılar. Alışveriş esnasında halk ile askerlerin arasında meydana gelen şehirde olayların büyümesine neden olurken pek çok kişinin ölmesi üzerine bir kısım asker Tuğrul Bey'e götürülmüş; bir kısım Deylemli askerde Besasirî'ye katılarak onun güçlenmesine neden olmuşlardı²²⁷. Olayların yaşanmasına neden olduğunu düşündüğü Büveyhi hükümdarı Melikü'r-Rahim'in yakalanmasının ardında Büveyhi Devleti'ne son veren Tuğrul Bey, Abbasi Halifesi'ne sadece dinî işleri bırakarak İslamiyetin dünyevi hizmetlerini ise kendi bünyesi altında toplamıştı.

Arslan Besasirî ise, Fatimî Halifesi'nin desteği ile Büyük Selçuklulara karşı gelirken; Tuğrul Bey, Kutalmış ve Musul Emîri Kureyş'i onun üzerine memur etmişti. Ancak başarısız olan bu ikili arasından Kureyş, Besasirî tarafından desteklenince onun yanında yer almıştı. Kutalmış'ın başarısız olması üzerine bizzat sefere çıkmaya hazırlanan Tuğrul Bey, Cizre'yi aldıktan sonra Sincar'ı ele geçirmişti. Tuğrul Bey'in Şîîler karşısında bu başarılı seferleri sonunda Bağdad'a gelmesi Halife nezdinde iyi sonuçlar doğurmuştu.

Bağdad'a geldikten kısa bir süre sonra Tuğrul Bey, kardeşi İbrahim Yınal'ın isyanı ile karşılaşmıştı. Aynı zamanda Besasirî ve Mısır Halifesi'nin İbrahim Yınal'ı desteklemesi olayların karışmasına neden olmuştu. Tuğrul Bey'in Hemedân'a hareket

²²⁶ Sevim-Merçil, *a.g.e.*, ss.32-33.

²²⁷ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, ss.19-21; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, ss.60-62; Turan, 2014, *a.g.e.*, s.133.

etmesini fırsat bilen Besasirî, Bağdad'a girmiş ve Kureyş ile birlikte Halife'yi sarayından çıkartıp hapsettikten sonra Bağdad'da Şîi hutbesi okutmaya başlatmışlardı (447/1055-56)²²⁸. Bütün bunlar meydana gelirken Tuğrul Bey tarafından ötelenmiş ve kırılgan olan Türkmenlere ıktâ ve adalet vaat eden Besasirî, onları kendi yanına çekmeye çalışıyordu²²⁹. Tuğrul Bey, İbrahim Yinal'ın isyanını bastırdıktan sonra tekrar Bağdad'a dönmüş ve Besasirî üzerine gönderdiği askerlerin onu mağlup etmesi ile 1 Zilhicce 451/8 Ocak 1060 yılında bu tehlikeyi ortadan kaldırılmıştı.

Tuğrul Bey'in Bağdad'a gelişi Halife ile aralarında sorunların giderilmesini sağlarken aynı zamanda Bağdad halkı ile yaşanan sıkıntıların artmasına neden olmuştu. Kargaşa çıkaran askerlerin evlerinin ve ıktâlarının ellerinden alınması; sosyal sorunlara neden olduğu gibi ekonomik anlamda da halk zor zamanlar yaşamıştı. Benzer bir olay Tuğrul Bey'in Halife'nin kızı Seyyide Hatun ile evlenmesi sırasında da meydana gelmiş ve Bağdad'ın batı yakasında konaklayan Büyük Selçuklu askerleri halka eziyet etmeye devam etmişlerdi.

Tuğrul Bey ile Halife arasında dikkate şayan iki olay daha yaşanmıştı. Bunlardan ilki, 449/1057-58 yılında isyan eden Resültegin'in yakalandıktan sonra Bağdad'a gönderilmesi ve oradan Halife'nin sarayına kaçan Resültegin'in Sultan tarafından saraydan alınmasıydı²³⁰. Halife bu duruma oldukça bozulmuştu. Çünkü esir ya da misafir fark etmeksizin Halife'nin sarayında bulunan herkes, onun boyunduruğu altında bulunmaktaydı. Bu durum Halife ile Tuğrul Bey'in arasının bozulmasına neden olmuş olabilir.

İkinci olay ise Sıbt'ın naklettiği Humartekin meselesiydi ²³¹. Humartekin, Tuğrul Bey'in gözde emîrlerinden biriydi ve başta Amüdül'mülk olmak üzere devlet erkânı ve askerler tarafından kışkırtılmaktaydı. Bu nedenle Humartekin'e çeşitli iftiralar atarak onu saf dışı bırakmaya çalışmışlardı. Durumun farkına varan Humartekin, Tuğrul Bey'e olayları anlatmış ve Tuğrul Bey onun ıktâlarını arttırarak değerini bir kere daha göstermişti. Bir gün vezir ile Humartekin aynı zamanda Bağdad'da bulunduğu sırada vezir, Sultan'ın yalnız kalmasından endişe edip onu, Sultan'ın yanına gitmesi için teşvik etmişti.

²²⁸ Azîmî, *a.g.e.*, s.13.

²²⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, ss.20-21.

²³⁰ Müneccimbaşı, *a.g.e.*, s.64.

²³¹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, ss.99-100.

Yalnız kalan Amüdü'l-mülk'e Humartekin ile Halife'nin yakın adamı arasında mektuplaşmalar olduğu haberi ulaşmış, vezir ise bu durumu Sultan'a bildirmişti. Vaziyet bu hale gelince Kutalmış üzerine gönderilen Humartekin, kuşatmayı kaldırarak kaçmıştı. Humartekin'in isyan halinde olduğuna kanaat getiren Sultan, Reisü'l Irakeyn'e bir mektup yazarak yaşananların Halife'nin yüzünden kaynaklandığına dair şikâyetlerini dile getirmişti. Ayrıca kendisinin ve yakın adamlarının ıktâlarına da el konulmasının istendiğini öğrenen Halife, *"Haslarımız, yakın adamlarımız ve güven duyduğumuz kimselerin bizden istenmesi, yerine getiremeyeceğimiz şeylerdendir."* diyerek Humartekin'i teslim etmeyi reddetmişti. Bu iki durumdan da aynı sonuç çıkartılabilir, Halife sarayına ya da çevresine yapılan kat'ı müdahaleleri kabul etmemekte ve bunları onur kırıcı bulmaktaydı. Halifelik sarayına yapılan tecavüzler, Halife için kabul edilemez durumları.

Büyük Selçuklu Devleti'nde, Sultan'ın temsilcisi olarak Bağdad'da şahnelar bulunmaktaydı. Şahne, askeri vali, garnizon komutanı ve şehrin yönetiminden sorumlu kimse idi. Şahne, soylu insanların, imam, ulema ve kadıların menfaatlerini korumak zorundaydı. Zaman geçtikçe emniyeti sağlamakla yükümlü şahnelar yetkilerini kötüye kullanıp, halkı soymaya başlamışlardı²³². Tuğrul Bey, Bağdad'da askerleri ve yerel halkın yaşadığı sorunu hallettikten sonra Aytekin'i; Besasirî isyanı tamamen halledildikten sonra ise Emîr Porsuk'u şahne yapmıştı.

Büveyhilerin yıkılmasından sonra Büyük Selçuklu Devleti'nin bünyesine geçen Sadüddeve Gevherayın, Alp Arslan'ın bütün seferlerinde bulunmuş bir Bağdad şahnesiydi. Sultan ölmeden kısa bir süre önce 464/ 1071-72 yılında Aytekin üs Süleyman'ı şahne olarak atamış ancak oğlunun saray gulâmlarından birini öldürdüğü gerekçesi ile Halife el-Kâim Biemrillah tarafından kabul edilmemiş ve Gevherayın görevine iade edilmişti²³³.

Melikşah saltanata çıktığında Kavurd ile yaşadığı taht mücadelesi sonunda saltanatı elde etmiş ve Halife'nin onayının alınması için Gevherayın'ı görevlendirmişti. Gevherayın, daha sonra Nizâm'ül-mülk tarafından Bağdad'da yaşanan mezhep problemlerini çözüme kavuşturmak amacıyla şahne olarak atanmıştı. Şahneların, kapılarında namaz vakitlerinde nevbet çaldırma hakları yoktu ancak o, Halife'den böyle bir talepte bulunmuş ve kabul

²³² G. M. Kurpalidis, *Büyük Selçuklu Devleti'nin İdarî, Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, (Çev. İlyas Kamalov), Ötüken, İstanbul 2011, ss.125-28

²³³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s.475; Bundari, *a.g.e.*, s.41.

edilmemişti. Halife ile arasında küçük bir sorun yaşanması Sultan'dan da protesto eder gibi bir mektup almasına neden olmuşsa da bu sorun halledilmişti²³⁴.

Sultan Melikşah, üç kere Bağdad'ı ziyaret etmişti. İkinci gelişinde kızı Mahmelek Hatun ile Halife Muktedi 1 Safer 480/8 Mayıs 1087 yılında evlenmişlerdi. Daha önce Sultanların Bağdad'a orduları ile gelişleri halkta korkuya neden oluyor, pahalılık meydana geliyordu. Ancak Sultan Melikşah şehre girdiği zaman Nizâm'ül-mülk'ün de şehrin dışında ordugâhta ikamet etmesi askerlerin şehre girmesine olanak sağlamıyordu.

Melikşah'ın Bağdad'a üçüncü ve son seferi, Halife ile evli olan kızı Mahmelek Hatun'un ölmesi ve Halife'nin torunu Cafer'i Halifelik veliahdı yapmaması nedeniyle gerçekleşmişti. Yolda Nihavend yakınlarında Nizâm'ül-mülk'ün öldürülmesi seferin aksamasına neden olmamış 25 Ramazan 485/29 Ekim 1092 yılında Bağdad'a gelen Melikşah, Halife'ye derhal şehri boşaltmasını söylemişti. Halife'nin şehri boşatmak için istediği süre zarfında Melikşah ava gitmiş ve avda yediği etten humma hastalığına yakalanması yapılan bütün işlemlere rağmen Sultan için faydalı olmamış ve nihayetinde 15 Şevval 484/18-19 Kasım 1092' de vefat etmişti²³⁵.

Melikşah'ın ölmesi ile ülkede yaşanan taht kavgalarında Abbasi Halife'si güçlü kim ise onun tarafında bulunmuş ve hutbeyi o yönde okutmuştu. Ayrıca bu kargaşadan yararlanarak kaybettikleri siyasî bağımsızlıklarını da geri kazanmaya çalışmışlardı. Berkyaruk'un ekonomik anlamda sorunlar yaşaması ve Halife'den zorla para istemesi, onun Berkyaruk'a karşı savaşa bile sürüklemişti.

Berkyaruk'un, Terken Hatun, amcaları Tutuş ve Arslan Argun ile 484/1092 yılından beri mücadele etmesi onu maddi yönden çok etkilemişti. Bu sebeple Muhammed Tapar ile mücadeleleri esnasında ekonomik anlamda zorluk çekmekteydi. Çünkü uzun yıllardır süren savaşlar nedeniyle vergiler zamanında toplanamıyor ve askerler de devamlı maaşlarına zam istemekteydiler. Berkyaruk, sorunlarının önüne geçemediği gibi daha da arttırmak istemiyordu. Emîr Ayaz'ın da kendine katılması ile Bağdad'a giden Berkyaruk, hem Halife'den kendi adına hutbe okumasını hem de maddi yardımda bulunmasını talep etmişti. İbnü'l-Esîr'in naklettiğine göre Halife elli bin dinar para yardımında bulunmuştu.

²³⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, ss.106-108.

²³⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s.181.

Ancak buna rağmen askerlerin halka zarar vermeleri önlenememişti²³⁶ . Berkyaruk ile ordusunun içinde bulunduğu bu durum, taht mücadeleleri esnasında askerlerin ne kadar zor şartlarda olduğunun en basit örneğidir.

Berkyaruk'un Bağdad'da olduğu 494/1100-1101 yılında Muhammed Tapar ile kardeşi Sencer'de Bağdad'a hareket etmişlerdi. Ancak Berkyaruk'un hasta olması olayların seyrini biraz değiştirmiş ve Berkyaruk'un, Bağdad'ın öbür yakası olan Vasıt'a geçmesine neden olmuştu. Askerler zor durumda oldukları için burada da halkı yağmalamaktan kaçınmamışlardı. Aynı zamanda Halife'ye ait olan Vasıt'ta ki özel mülkün de yağmalanması Halife'nin Berkyaruk'a karşı kinlenmesine ve ona karşı savaş girişiminde bulunmasına bile neden olmuştu. Olaya müdahale eden kişi ise Muhammed Tapar olmuş ve Halife'yi saf dışı bırakarak Berkyaruk ile kendisi savaşa girişmişti.

496/1102-1103 yılına gelindiği zaman Berkyaruk-Muhammed Tapar mücadelesinde Abbasi Halifesi'nin okuttuğu hutbede hangi Sultan'ın geçeceği çok önemli bir hale gelmişti. Bu durumla bizzat Bağdad şahneleri ilgilenmekteydiler. Berkyaruk'un şahnesi Gümüştekin el-Kayseri; Muhammed Tapar'ın şahnesi ise İlgazi idi. İlgazi, kardeşi Sökmen'den yardım istemesinin dışında Sadaka'dan da zorla para talep etmesi aralarının açılmasına neden olmuştu. Bu grup karşısında başarılı olamaya Gümüştekin nedeniyle Berkyaruk adına okunan hutbe kesilmiş ancak bir süre hiçbir Sultan adına okunmamıştı²³⁷ . Böylece Büyük Selçuklu Sultanlarını aradan çıkartmaya çalışan Halife, kendi siyasi sahasını genişletmeye çalışmaktaydı. Fakat bunun için henüz askeri bir kuvvete sahip değildi. Askerî açıdan kuvvetlenmesi ise Irak Selçukluları ve meliklerinin taht mücadelesi yaptıkları zamana denk gelmekteydi. Büyük Selçuklu Devleti'nde Halife-Sultan Mücadelesi olarak adlandırılan safhanın başrolünde Irak Selçuklu Devleti Sultanları ve melikleri varmış gibi gözüksede aslında metbu hükümdar Sencer tarafından yönlendirilmekteydiler. Yaşanan bütün olayların neticesinde Sencer'in istediği oluyordu. Fakat olayların yaşanmasının müsebbibi ise başta Hille Emîri Dübeys ile çeşitli emîr ve komutanlardı. En son safhada ise bizzat Zengi'nin yönlendirmeleri ile hareket eden bir Halife profili karşımıza çıkmaktaydı. Bunun nedeni ise Sultanların, Büyük Selçuklu Devleti'ne tabii olan Atabeylere, emîrlere ve Meliklere artık yeterince söz geçiremiyor olmalarıydı. Onlar kendi hâkimiyet bölgelerinde halk tarafından gördükleri ilgi ve

²³⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s.253.

²³⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, ss. 289-290.

askerlerin bağılılığı ile Büyük Selçuklu hâkimiyetinde değil sanki kendi ülkelerinin başındaydılar. Sencer'in ölmesi ile özellikle ortaya çıkan Atabeylikler bu devirde güçlenmeye başlamışlardı. Çünkü özellikle Irak'a hâkim olan Selçuklu Sultanları onlar ile ilgilenememişlerdi. Atabeyler ve çeşitli Türkmen Beyleri, Büyük Selçuklu iç işlerine karışmak yerine Haçlılar ile mücadele ediyor ve konumlarını güçlendiriyorlardı. Aynı zamanda yaşanan taht kavgaları ve siyasî problemlerde de baş göstererek, Büyük Selçukluların güçlenmesine engel olmak için çalışmaktaydılar.

Amcası Sencer ile Sâve'de yapılan savaş sonunda Irak Selçuklu Sultanı olan Mahmud, Safer 515/ Nisan-Mayıs 1121'de Halife tarafından Sultan olarak kabul edilmiş ve adına hutbe okunmuştu. Sencer ile aynı zamanda isyan eden kardeşi Tuğrul'u isyan etmeye sevk eden kişi Hille Emîri Dübeyş idi. Bu kişi, Sultan Mahmud'un içinde bulunduğu kargaşadan yararlanarak Bağdad'a gitmiş, Büyük Selçuklu mallarını yağmaladıktan sonra bizzat Bağdad'ı muhasara etmesi üzerine Halife Müsterşid, Mahmud'un Bağdad'a gelmesini istemişti. Ancak Sultan'ın gelmesinden çekinen Dübeyş, kuşatmayı kaldırarak Hille'ye geri dönmüştü.

Bağdad'a verdiği zarar nedeniyle Halife, Sultan'dan Dübeyş'in uzaklaştırılmasını talep etmiş ve bunun içinde İlgazi'yi görevlendirmek istemiştir. Ancak İlgazi ve Dübeyş akrabaydılar. Böylece istediği ihtilafa kavuşan Dübeyş, Halife Müsterşid ile irtibata geçerek gizli bir anlaşma yapma imkânına sahip olmuştu²³⁸. Ancak şehirde yaptığı katliam nedeniyle aralarındaki anlaşma bozulmuştu.

Büyük Selçuklu hanedanı ile iş yapmanın daha yararlı olduğunu anlayan Halife, Dübeyş için Mahmud'dan tekrar yardım istemişti. Mahmud, Hille'ye Barankuş Zeveki isimli bir komutan göndermişti. Barankuş kendi inisiyatifini kullanarak savaş yapmadan Dübeyş ile anlaşma yoluna gitmiş böylece Dübeyş, isyan etmeyecek ve kardeşi Mansur'u rehin verecekti. Zor durumda kalan Dübeyş, Barankuş'un teklifini kabul etmişti (11 Muharrem 516/22 Mart 1122)²³⁹. Bağdad'da işi kalmayan Sultan, Hemedân'a dönmek için hazırlıklara başladığı sırada Halife, Dübeyş sorunu henüz halledilmediği için korkmaktaydı. Bu sebeple Mahmud'dan geride Aksungur Porsuki'yi bırakmasını istemişti.

²³⁸ İbnü'l-Adîm, 1989, *a.g.e.*, s.148.

²³⁹ M.A. Köymen, 2011, *a.g.e.*, II, s.52; Hüseyin Kayhan, *Irak Selçukluları*, Çizgi Kitabevi, Konya 2001, s.51.

Aksungur'un geride kalmasıyla Büyük Selçuklu Emîrleri Bağdad'ın güvenliğini ellerine almışlardı.

Sultan'ın Bağdad'dan ayrılmasından sonra Halife, Aksungur'u Dübeyş üzerine göndermişti. Hille'ye hareket eden Aksungur ile Dübeyş arasından yapılan savaş, ordusunun dağılması neticesi Aksungur kaybetmişti; fırsattan yararlanmaya çalışan Dübeyş ise Halife ile tekrar iletişime geçerek af dileyerek yeniden anlaşma yapmak istemiştir. Yapılan anlaşmaya göre,

1. Halife'nin veziri İbn Sadaka azl edilecek,
2. Selçuklu hanedanı yerine Mezyedoğulları vesayeti altına girilecek²⁴⁰.

Halife'nin tabii olduğu Selçuklu Devleti hükümdarı Sultan Mahmud'a haber vermeden böyle bir anlaşmayı kabul etmesi, Selçuklu hanedanına bakış açısını görmemizi sağlamıştır. Tuğrul Bey zamanından beri siyasî hüviyeti elinden alınmış Abbasi Devleti, Selçuklu hanedanı boyunduruğu altından çıkarak resmen bir devlet reisi gibi davranmaya başlamıştır. Öte taraftan Mahmud ise, rehinesi Dübeyş'in kardeşi Mansur'u gözlerine mil çekmek suretiyle öldürmüştü.

Mansur'un öldürülmesi, Dübeyş'i harekete geçirmiş ve Bağdad'da çeşitli yağmalar yapmasına sebep olmuştu. Anlaşmaları olduğu halde Dübeyş'in bu şekilde davranması Halife'nin bir ordu reisi gibi davranmasına neden olmuş ve Selçuklu Sultanı'na haber verilmeden savaş hazırlıklarına başlanılmıştı. Böylece Abbasi Halifesi, asker toplamaya başlamış, ordusunu savaş nizamına sokmuş ve ordunun başına geçmişti. Halife, Dübeyş'e karşı savaş hazırlığı yaparken aynı zamanda Bağdad şahnesi Aksungur'dan da yardım istemişti. Bu durum Halife'nin Selçuklu hanedanından çok Selçuklu Emîrlerine güvendiğini gösterir. Halife'nin ordusu ve Aksungur, 4 Muharrem 517/4 Mart 1123'te el- Nil'e gelmişler ve Aksungur ile Zengi sayesinde savaşta üstünlük Halife'nin ordusunda idi. Dübeyş'in ordusu dağılmış ve çoğu esir edilmişti²⁴¹. Böylece dinin yanı sıra siyasî kimliği ile de ortaya çıkan Halife ilk askeri başarısını Selçuklu emîrleri sayesinde kazanmıştı.

Başarısız olan Dübeyş, tekrar taht kavgalarından yararlanmak maksadıyla Melik Tuğrul'un himayesi altına girmiş ve Mahmud adına okutulan hutbeyi kesmeyi amaçlamıştı.

²⁴⁰ M.A. Köymen, 2011, *a.g.e.*, II, s.58.

²⁴¹ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, ss.480-482; Kayhan, *a.g.e.*, ss.55-56.

Dübeys'in kışkırtmaları ile Bağdad'a hareket eden Tuğrul, Halife karşısında başarılı olamayacağı düşüncesi ile doğuya gitmişti. Tuğrul ile istediğini elde edemeyen Dübeys, Halife ile irtibata geçerek özür dilemişti ancak vezir İbn Sadaka tarafından engellenmişti. Daha sonra tekrar Tuğrul'la birleşen Dübeys, bu sefer Tuğrul'la birlikte Sencer'in yanına gitmişti. Sencer, Halife ile olan sorunların baş sorumlusu olarak gördüğü Dübeys'i hapsedmişti. Amacı, ülke içerisindeki huzuru sağlamaktı²⁴².

Halife ile Dübeys arasında bunlar yaşanırken, Bağdad şahnesi Barankuş Zeveki, Sultan Mahmud'a giderek, ona Halife'yi şikâyet etmekteydi. Halifenin artık dinî değil dünyevi bir hükümdar olarak saltanat istediğinden ve bu amacı gerçekleştirmek için veziri İbn Sadaka'nın çeşitli devletlere mektuplar yazıp, Halife etrafında topladığından bahsettikten sonra bir an önce Bağdad'a gelmesini aksi takdirde Halife'nin gittikçe güçleneceğini belirtmişti²⁴³.

Dübeys ile ittifak halinde olan Tuğrul'un, Sultan Sencer'e katılması ve Sencer'in de onları himaye etmesi, Mahmud'un Halife ile arasında yaşanan gerginliklerin son bulmasını sağlamıştı. Çünkü Mahmud'un amacı Büyük Sultan olmaktı ve bu amacı gerçekleştirmek için Halife ile amcasına karşı bir ittifak oluşturmak doğru bir adımdı. Ancak amcasının uyarıları neticesinde Barankuş'un dediğini kavrayan Mahmud, Bağdad üzerine sefere hazırlanmaya başlamıştı.

Barankuş'un Recep 520/Temmuz-Ağustos 1126 yılında Sultan Mahmud'a verdiği haberler neticesinde *Sultan-Halife* mücadelesi adının verildiği safhaların ilki başlamış bulunmaktaydı. Bir Arap emîrin kışkırtması ile başlayan mücadeleler şimdi de bir Selçuklu emîrinin söylemleri ile devam etmekteydi. Mahmud'un, Bağdad'a gelmesini istemeyen Halife'nin tutumu ise onun daha hızlı hareketlerle Bağdad'a girmesine neden olmuştu.

Mahmud'un geldiğini haber alan Halife, Zilkade 520-Zilhicce 521 /Aralık 1126-Ocak 1127 yılında Bağdad'ın öte yakasına geçmiş ve savaş hazırlıklarına başlamıştı. Bir yandan da halkın kötü durumda olduğunu, eğer Sultan geri dönmezse yaşanacak kıtlığın sebebinin o olduğunu dile getirmiş ve bu durumu görmemek için Irak'tan ayrılacağını söylemişti. Sultan'ın daha da yaklaşması üzerine Hadım Afif'i Vasıt'a göndererek uzaklaşmalarını sağlamaya çalışmıştı. Sultan ise karşı saldırıya geçmesi için Zengi b.

²⁴² İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, ss.364-65; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, ss.495-97.

²⁴³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s.502; Kayhan, *a.g.e.*, ss.56-57.

Aksungur'u, Afif üzerine göndermişti. Zengi ile Afif arasında yapılan savaşta, Halife'nin orduları bozguna uğrarken; Mahmud da 18 Zilhicce 520/4 Ocak 1126'da Bağdad'a girmişti²⁴⁴. Askerlerinin taşkınlıklarının önüne geçmek için, halkın evine girmesini yasaklayan Mahmud, Bağdad'da sadece evi olanların kalmasına izin vermiştir. Ancak askerlerin bir kısmının Halifelik sarayını yağmalaması, Halife kadar halkı da kötü etkilemişti. Böylece Halife'nin destekçileri artmaya başlamıştı.

Halife'nin ordusu gittikçe güçlenirken 7 Muharrem 521/25 Ocak 1127'de adı bilinmeyen bir emîrin Selçukluların tarafına geçmesi savaşın seyrini değiştirmişti. Güç kaybeden Halife, barış yapmak zorunda kalmıştı. Ayrıca yaşanan açlık ve Selçuklu ordusu içerisindeki sıkıntılar nedeniyle Sultan şartları her şekilde kabul ediyordu. Ancak Halife'nin siyasî kimliğinden rahatsız olan başta Barankuş olmak üzere diğer komutanlar Sultan'a karşı çıkmışlardı. Fakat Sultan antlaşmayı kabul etmiş ve 28 Rûbiülahir 521/12 Nisan 1127'e kadar Bağdad'da kalmıştı. Bağdad'dan ayrılmadan önce çeşitli düzenlemeler yapan Sultan, olayların bu raddeye gelmesine neden olan Barankuş Zeveki'yi şahnelikten azl ederek yerine Zengi'yi şahne tayin etmişti. Mahmud'un amacı huzuru bozan kişiyi Bağdad'dan uzaklaştırmak olmasına rağmen, Müsterşid'in ölmesinin ardından Halife Raşid'in intikam peşindeyken en büyük destekçisi Zengi olacaktı. Sultan'ın Bağdad'da olduğu sırada Dübeys ve Tuğrul da Sencer'in yanındaydılar. Onu, Irak'a yürümeye teşvik ediyorlardı. Israrlarına dayanamayan Sencer, Rey'e gitmiş; Mahmud ise Hemedân'a dönmüş idi. Sencer, yeğenini yanına çağırarak ona bağlı mı yoksa karşı mı olduğunu öğrenmek istiyordu. Amcasının teklifini hemen kabul edip gelince, tabii olduğunu düşünen Sencer, Mahmud'a Dübeys'i teslim etmiş ve Bağdad'a giderken yanında götürmesini, Zengi'yi azl edip Dübeys'i şahne yapmasını istemişti (522/1128)²⁴⁵ Bağdad'a vardığı zaman Dübeys, Halife ve halk tarafından iyi karşılanmamıştı ve şahnelik görevi ise Zengi'de kalmıştı. Böylece Rey'de Sencer ile anlaşmasına rağmen Mahmud kendi istek ve görüşleri doğrultusunda hareket etmişti.

Sultan Mahmud'un 526/1132 yılında ölmesi ile tahta kardeşi Mesud geçmiş ve Bağdad'da adına hutbe okutmuştu. Aynı zamanda amcası Sencer'e karşı emîrlere ve Halife'nin de içinde bulunduğu bir ittifak kurulmuş ve Sencer adına okunan hutbe kesilmişti. Yaşanan bu gelişmeler nedeniyle Sencer de Hemedân'ı işgal ederek Irak

²⁴⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s.503.

²⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s.515; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, s.142.

Selçuklu Devleti'ne son vermek istemişti. Sencer ile Mesud arasında yapılan Dinever savaşını, Mesud kaybetmiş ve önemli adamlarından Karaca es-Saki esir düşmüştü (8 Receb 526/26 Mayıs 1132). Esir düşen Karaca, Sultan'a, seni öldürerek yerine tahakküm edeceğim birini Sultan yapmak niyetindeydim diyerek Irak Selçuklu Sultanlığı ve Büyük Selçuklu Sultanlığı arasında ki düşmanlığı özetlemişti. Sadece Sultanlar arasında değil, emîrlar arasında da Sencer'e karşı bir nefret mevcuttu.

Sencer, Karaca'yı öldürmesine rağmen, Mesud'a ıktâlarını geri vermiş fakat saltanat tahtına Tuğrul'u oturmıştu²⁴⁶. Burada Karaca'nın *tahakküm edeceği birini* Sultan yapmak istemesi, artık emîrların kendi istediklerini yapacakları, üstünlük sağlayabilecekleri kişileri saltanatta görmek istedikleri ile ilgilidir. Bunu gerçekleştirirken de Halife'nin dinî ve siyasî hüviyetini de rahatlıkla kullanabilir hale gelmişlerdi. İlk zamanlarda taht için mücadele eden melikler kendilerine destek sağlamak için ya kendi askerlerini çağırıyor ya da Türkmen obalarına giderek çeşitli vaatlerle kendilerine katılmalarını istiyorlardı. Ancak Mahmud'un ölümü ile iyice dağılan Selçuklu birliğinde söz sahibi olmaya çalışan çeşitli emîrlar vasıtasıyla Büyük Sultan Sencer'in karşısına çıkmaktan çekinmiyorlardı.

Yeğeni ile arasının bozulmasının ardından hutbeden adını kaldıran Halife'ye karşı hareket eden Sencer, Zengi ve Dübey's'i görevlendirmişti. 27 Receb 526/14 Haziran 1132 yılında bizzat Halife'nin başında bulunan orduyu görünce savaşmadan geri çekilmek zorunda kalmışlardı. Zengi, Halife'ye elçi göndererek af talebinde bulunmuş ancak Halife kabul etmemişti. Böylece Halife'nin ilk defa başında bulunduğu ordu başarılı olmuştu²⁴⁷. Siyasî lider olarak aldığı ilk zafer, daha da güçlenmesine neden olurken ordusuna katılan kişilerin sayısı da artmaya başlamıştı.

Halife, Zengi'nin Bağdad'ı muhasara etmesinin intikamını almak ve ettiği hakaretler nedeniyle Musul'a hareket edeceğini Sultan Mesud'a bildirmiş ve bizzat 15 Şaban 527/21 Haziran'da Bağdad'dan ayrılmıştı. Yaklaşık üç ay süren muhasarada netice elde edemeyen Halife, Mesud'un Dübey's'e hil'at vermesi nedeniyle muhasarayı

²⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, ss.533-34; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, s.143; M.A. Köymen, 2011, *a.g.e.*, II, ss.192-197.

²⁴⁷ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s.378.

kaldırırken aynı zamanda Zengi ile arasını düzeltmişti ²⁴⁸. Halife'nin yaptığı bu sefer; Bağdad dışında kendi istek ve menfaatleri doğrultusunda yaptığı ilk seferdi.

3 Muharrem 529/24 Ekim 1134 tarihinde Sultan Tuğrul'un vefat etmesi üzerine Mesud'un Sultanlığını kabul etmeyen Barankuş, Bazdar, Kızıl, Ahur Abdurrahman b. Toganyürek ve Dübeyş gibi emîrlar Halife'ye başvurmuşlardı. Ancak Dübeyş'in içerisinde olan bu gruba güvenmeyen Halife onları kabul etmemişti. Ancak daha sonra Porsukoğlu Porsuk'un başkanlığında hareket etmeleri Halife'nin ilgisini çekmiş ve Nisan/Mayıs 1135 yılında Bağdad'a varan emîrlar iyi karşılanmışlardı²⁴⁹. Ancak Dübeyş, Halife tarafından hala kabul görmeyince Sultan Mesud'a sığınmış ve ona karşı kurulan ittifaktan bahsetmişti. Selçuklu emîrlarının mevcut Sultan'ı tanımayıp, Halife'ye sığınmaları, Selçuklu içtimâî hayatında meydana gelen bozulmanın göstergesiydi. Aynı zamanda başarılı olmak adına Halife'nin dinî kullanabilmesi etrafındakilerin sayısının artmasına neden olabilir düşüncesi Selçuklu emîrlarinde hâkimdi.

Halife'nin savaş hazırlıklarına başlamasının ardından, Dübeyş'in Mesud'a sığınması ile o da karşı taarruza geçmek için hazırlıklara başlamıştır. Böylece iki tarafın öncü birlikleri 20 Receb/6 Mayıs'ta Hulvan yakınlarında karşılaşmışlardı. Mesud'un öncü birliklerinin komutanı Dübeyş başarılı olmuş ve Halife'nin ordusu dağılmıştı. Ordunun bozulması haberi geldiği zaman Bağdad'da Mesud adına okunan hutbe kesilerek sadece Davud ve Sencer adına okunmuştu. Bozgunun ardından Halife, geri çekilme düşüncesindeyken, Selçuklu emîrlari onu kışkırtmaktaydılar. Nihayetinde 8 Şaban 539/24 Mayıs 1135'te Halife de harekete geçmiş yoldayken Porsukoğlu Porsuk'un da ona katılımıyla Halife'nin ordusu oldukça güç kazanmıştı. Ancak ordunun yavaş hareket etmesi Sultan Mesud'un Selçuklu emîrlari ile irtibata geçmesine neden oluyordu. Halife'nin ordusunda bulunan emîrlere mektup göndermesi, ıktâlarının ve haklarının arttıracağını söylemesi, emîrlarin Selçuklu ordusuna katılmasına neden olmuştu. Tıpkı Muhammed Tapar-Berkyaruk mücadelesinde olduğu gibi burada da Selçuklu emîrlarının hepsi kendi çıkarlarına hangi taraf uygunsa oraya yönelmişlerdi. Böylece Halife'nin ordusundaki asker sayısı epey azalmıştı.

²⁴⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s.17; Kayhan, *a.g.e.*, ss.143-44.

²⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, ss.32-33; İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, ss.49-50.

İki ordu 10 Ramazan 529/24 Haziran 1135 yılında karşılaşmışlardı. Halife'nin ordusunda Barankuş, Kızıl ve Çavlı ön saflarda yer alırken; kendi nedimleri İkbâl ve Nazar ise gerideydiler. Bu durum savaşın bizzat Selçuklu emîrlerinin teşviki ile yapıldığının da bir göstergesiydi. Ancak Halife'nin ordusundaki askerlerin karşı tarafa geçmesi, fazla güç kaybetmesine neden olmuştu. Böylece yapılan savaşı Halife ve ordusu kaybederek esir edilmişti²⁵⁰.

Aynı zamanda İbnü'l-Esîr'in naklettiğine göre savaşta hiç kimse de ölmemişti²⁵¹. Selçuklu tarihinde ilk defa bir Halife'nin, Selçuklular tarafından esir edilmesini görmekteyiz. Daha önce Tuğrul Bey zamanında, Besasirî tarafından esir edilen el- Kâim bi-Emillah kurtarılmışken; 529/1135 yılına gelindiğinde Halife el-Muktefî, bizzat Selçuklu Sultanı tarafından esir edilmişti.

Halife bu savaşı bile bile kaybetmiş gibiydi. Çünkü Mesud'un kendisine saldırmayacağı düşüncesine hâkim iken onun hareket etmesi planlarına uymamıştı. Savaşa karşı çekinceleri olduğu için geri çekilmeyi tasarmış ancak Selçuklu emîrlerinin teşvikleri Halife'nin savaşa devam edip, esir düşmesine neden olmuştu.

Esir edilen Halife, şartlar ne olursa olsun anlaşmayı kabul etmişti. Çünkü ordusu dağılmış ve askerlerin çoğu esir edilmişti. Yapılan anlaşmaya göre, Halife siyasî kimliğinden vazgeçip tekrar dinî bir karaktere bürünecekti. Böylece bir daha asker toplamaması ve Mesud'a muhalefet etmemesi kararlaştırılmıştı²⁵². Amaç tekrardan Irak hâkimiyetini ele geçirmek ve Abbasi Halifeliği'ni Bağdad ile sınırlandırmaktı.

Anlaşmanın sağlanmasının ardından Halife'nin dönüş hazırlıklarına girdiği sırada Sencer'den bir elçilik heyeti Hemedân'a gelmişti. İlginç bir şekilde Sultan Mesud ve bütün maiyeti bu heyeti karşılamak için toplandıkları sırada Halife tek başına çadırda kalmış ve bu boşluktan yararlanmak isteyen bir Bâtını grubu ise Halife Müsterşid'in çadırına girerek onu öldürmüşlerdi (17 zilkade /29 Ağustos 1135)²⁵³. Bundari'ye göre Halife'nin

²⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s.33-34.

²⁵¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.y.*, XI; M.A. Köymen'nin söylediğine göre ise beş kişi ölmüştür. M.A. Köymen, 2011, *a.g.e.*, II, s.269.

²⁵² Ahmed b. Mahmud, *a.g.e.*, ss.215-216.

²⁵³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s.35; Azîmî, *a.g.e.*, s.59.

öldürülmesinden Sencer sorumluydu ²⁵⁴ . Halife'nin öldürülmesinden kısa bir süre sonra, olayların bu hale gelmesine sebep olduğuna inandıkları Dübey's'te öldürülmüştü.

Halife'nin ölüm haberi Bağdad'a geldiği zaman halk oldukça üzülmeye rağmen galeyana gelmemiş ve Bağdad'da Selçuklu hâkimiyeti devam etmişti. Aynı zamanda Halife'nin veliahdı olan er-Raşid'e biat etmişlerdi. Ancak Selçuklu içerisinde Halifelik meselesi gün yüzündeydi. Çünkü Mesud, güçlü, askerî harekâta meyilli bir kişiyi Halife olarak istememekteydi. O, sadece dinî kimliğe sahip bir kişiyi karşısında görmek istiyordu. Sultan Mesud, Halifelik heyetinde bulunan Sadü'd-devle İbnü'l Enbarî'ye göre, Hilafet veliaht er-Raşid'e aitti. Çünkü halk ona biat etmekteydi. Ancak Sultan, dinî işlerin dışında hiçbir şeye karışmayan, asker bulundurmamayan ve toplamayan, kendisine ailesine karşı çıkmayan birisini istemekteydi. Bu şartlar altında uygun aday ise, Harun b. el Muktedî idi²⁵⁵ Ancak yine de halkın biat ettiği Halife'ye biat eden Mesud, 29 Zilkade 529/10 Eylül 1135 yılında Bağdad şahnesi Bey-aba ile itaatini bildirmişti.

Müktefî'nin dağılan ordusu, yeni Halife'nin etrafında toplanmaya başlayınca Raşid intikam almak istemeye başlamıştı. Aynı zamanda Müsterşid ile Mesud arasında imzalanan anlaşmaya göre, ödenmesi gereken paranın tahsilini yapmak için Barankuş'un Bağdad'a gelmesi olayların kızışmasına neden olmuştu. Çünkü Halife, bütün paranın yağmalandığı gerekçesi ile parayı vermemişti. Halife'nin parayı vermemesi üzerine yağma yapılacağı haberinin dolaşması Halife'nin karşı saldırıya geçmek amacıyla Kic-aba'yı ordunun başına getirmesine ve surları tamir ettirmeye başlamasına neden olmuştu. Aynı zamanda Selçuklu Bağdad şahnesi Bey-aba'yı da kendi tarafına çekmek suretiyle Barankuş ile birleşmesine engel olmuştur (Muharrem 529/Ekim-Kasım 1135)²⁵⁶. Böylece resmen anlaşmayı tanımayan Halife, çeşitli ittifaklar ve önlemlerle savaş hazırlıklarına başlamıştı. Halife'nin, intikam için savaş hazırlığı halktan da destek almasını sağlamıştı²⁵⁷.

Barankuş ve Bey-aba karşısında başarılı olan Halife, olası bir savaş için kendini hazırlamaya başlamıştı. İlk önce şehrin surlarını onarmış daha sonra Zengi'ye haber göndererek yardım talebinde bulunmuştu. Sultanlık davasında bulunan Melik Davud da Bağdad'a, Mesud'a karşı kurulacak ittifaka dâhil olmak için gelmişti. Daha sonra Kazvîn

²⁵⁴ Bundari, *a.g.e.*, s.162.

²⁵⁵ İbnü'l-Ezrak, *a.g.e.*, s.53.

²⁵⁶ İbnü'l-Esr, *a.g.e.*, XI, s.41.

²⁵⁷ İbnü'l-Esr, *a.g.y.*, XI.

hâkimi Barankuş, Isfahan hâkimi Alpkuş el-Kebîr ve Hille hâkimi Sadaka b. Dübeys'de gelmişlerdi²⁵⁸. Böylece Sultan Mesud'a karşı tıpkı Müsterşîd zamanında olduğu gibi bir ittifak kurulmuştur. Aynı zamanda Mesud adına okunan hutbe, Davud adına okunmaya başlamıştı.

Halife'nin, emîrlerin Bağdad'da toplanmalarının ardından kendisine ihanet ettiğini düşündüğü adamı İkbâl'i tutuklatması, ona karşı olan bakışın değişmesine neden olmuş ve bu duruma ilk karşı çıkan kişi ise Zengi'ydi. Hâkimiyet alanlarının daralacağı düşüncesi ile galeyana gelen Türk emîrleri ve Araplar şehirde kargaşaya neden oldukları için Halife, İkbâl'i serbest bırakmak zorunda kalmıştı²⁵⁹.

Öte taraftan Sultan Mesud, Melik ve emîrlerin kendisine isyan etmek maksadıyla Bağdad'da toplandıklarını ve hutbenin kardeşi Sultan Mahmud'un oğlu Melik Davud adına okunduğunu öğrenince harekete geçmişti. Mesud, daha önce yaptığı gibi Halife'nin ordusunda bulunan askerlere mektuplar yazmış ve ıktâlarını arttırmak karşılığında kendisine katılmalarını teklif etmişti. Ancak Zengi'nin buna mani olması nedeniyle istediği gerçekleşmemişti.

Mesud, anlaşmada başarı gösterememişti ancak şehir içinde yaşanan yağmalara askerlerinde katılması Bağdad'da ciddi sorunlara neden olmaktaydı. Yaşanan bu otorite boşluğundan yararlanan Mesud, askerlerle tekrar mektup göndermiş ve nihayet başarılı olmuştu. Daha sonra Zengi'nin kendi hakkında öğrendikleri ve Mesud karşısında başarılı olamayacağı düşüncesi nedeniyle ittifaktan ayrılarak Musul'a gitmesi, Melik Davud'un ise Zengi ile yaşadığı sıkıntılar dolayısıyla daha önceden Bağdad'ı terk etmesi ve Azerbaycan'a gitmesiyle; Halife de Zengi'nin teklifini kabul ederek Musul'a gitmişti. Üçlü ittifakın dağılmasıyla birlikte hiçbir zorluk yaşamayan Sultan Mesud, Bağdad'a girmiş ve yağmayı engellemiştir (15 Zilkade 529/15 Ağustos 1135)²⁶⁰. Halife'nin şehri terk etmesi halk arasında sevinçle karşılanmıştı. Çünkü Bağdad uzun zamandır bu kadar zor günler geçirmemiş ve Selçuklu askerlerinin şehre gelişi coşku ile karşılanmıştı.

er-Raşid'in Bağdad'dan ayrılması üzerine yeniden Halife tayini meselesi ortaya çıkmıştı. Sultan Mesud, amcasının isteği doğrultusunda bazı kişilerle istişare ettikten sonra

²⁵⁸ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, ss.41-42.

²⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, ss.41-42; M.A. Köymen, 2011, *a.g.e.*, II, s.292; Kayhan, *a.g.e.*, s.155.

²⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s.46; Bundari, *a.g.e.*, s.164.

el-Muktefi'yi 18 Zilkade 530/18 Ağustos 1136'da Halife ilan etmişti²⁶¹. Böylece Sultan Sencer ile Mesud'un istediği tarza sahip bir kişi Halife olmuştu. er-Raşid ise Bağdad'dan kaçtıktan sonra Musul'a gitmiş ancak Zengi'nin Mesud'a tabiliğini bildirmesi üzerine yanında barınamamış ve Melik Davud'un yanına Azerbaycan'a gitmişti. Burada Mengüpars, Bozaba ve Davud'un içinde bulunduğu ittifakta yer almasına rağmen ittifakın dağılmasıyla İsfahan'a gitmiş, İsfahan'da askerlerinin saldırısı sonucunda da ölmüştü (25 Ramazan 532/ 7 Haziran 1138).

Sencer, tahta geçtiği andan beri yönünü doğuya çevirdiği için Abbasi Halifeleri ile Irak Selçukluları ilgilenmekteydi. er-Raşid'in ölümünün ardından konumuzla ilgili olan Abbasi-Selçuklu ilişkisi nihayete ermiş ve Sencer tekrardan doğu siyaseti ile ilgilenmeye başlamıştı.

Büyük Selçuklu Devleti ilk kurulduğu andan yıkılışına kadar Abbasi Halifelerine bağlılıklarını devam ettirmişlerdi. Çünkü Büyük Selçuklular Sünni İslam'ın savunucusuydular. Tuğrul Bey'den itibaren iyi şekilde devam eden ilişkiler Berkyaruk ve Muhammed Tapar arasında yaşanan mücadeleler sırasında sarsıntıya uğramıştı. Abbasi Halifeleri yaşanan bu sıkıntılı dönemi değerlendirerek kendilerine siyasî bir kimlik arayışı içerisine girmişlerdi. Bu nedenle Büyük Selçuklu emîr ve komutanlarını güç için kullanmışlardı. Aslında sadece Halifeler değil, son zamanlarda artık emîrlerinde Halifeleri kullandıkları görülmekteydi. Büyük Selçuklu Devleti'nin yaşadığı bu çözülmeden yararlanmak, kendi ıktâ sahalarını korumak ve genişletmek amacıyla harekete geçmişler ve siyasî buhrana neden olmuşlardı. Yaşanan son sorunlar tamamen emîrlerin çıkarları nedeniyle yaşanmıştı. Tıpkı taht kavgalarında olduğu gibi Abbasi Halifelerini de kendilerine uygun olmayan Sultana karşı kışkırtmışlar ve bu doğrultuda Halifeleri savaşa itmişlerdi. Ancak istedikleri sonuçları elde edemeyen emîrlerin bir kısmı öldürülürken bir kısmı ise ıktâ sahalarını korumak amacıyla Büyük Selçuklu hâkimiyetine girmeye mecbur kalmışlardı.

2.3. Fatimî Politikasında Komutanların Rolü

Mısır Fatimî Halifeliği, Şia'nın İsmâiliyye tarikatına mensuptu. Merkezi Kahire olan devlet, Abbasi karşıtı politika izleyerek varlıklarını sürdürmekteydi. Büyük Selçuklu

²⁶¹ İbnü'l Ezrak, *a.g.e.*, s.55; Râvendî, *a.g.e.*, I, ss.219-20; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, ss.47-48.

Devleti kurulduğu zamanlarda Mısır'da tahta çıkan Müstansır Billâh, Fatimîlerin en uzun soluklu Halifesi olmuştu. 427-487/1036-1094 yılları arasında tahta bulunan Halife zamanında; Fatimîler hem en parlak hem de en kötü zamanlarını yaşamışlardı. Büyük Selçuklu Sultanlarının Abbasi-Sünni siyaseti izlemesi, Fatimî Halifeleri ile genellikle çarpışma halinde olmalarına neden olmuştu. Çünkü kendilerinin Sünni İslamiyet'in savunucuları olduklarını düşünen Sultanlar, daima İslam'ın bozulan taraflarını onarmaya ve onlarla mücadele etmeye çalışmışlardı.

Büyük Selçuklu Devleti ile Fatimî Halifeliği ilk defa, Besasirî isyanı sırasında karşı karşıya gelmişlerdi. Selçuklular için oldukça önemli olan bu isyan hareketi hem iç hem de dış mesele maiyeti taşır. Çünkü Abbasi Halifesi Tuğrul Bey'e, Besasirî karşısında yardım çağrısında bulunmuş ve Besasirî ise bu esnada Fatimî Halifesi ile ortaklaşa Tuğrul Bey'in kardeşi İbrahim Yinal'ı isyana kışkırtmıştı. Böylece Tuğrul Bey, hem Besasirî hem de İbrahim Yinal isyanı ile uğraşmak zorunda kalmıştı.

Tuğrul Bey, İslamiyetin temsilciliğini yaptığı gerekçesiyle Abbasi Halifesi el- Kâim Bi Emrillah'ın teklifini kabul ederek 447/1055 tarihinde Bağdad'a ayak basmıştı. Böylece hem Irak ve Suriye tarafında genişlemek için uygun fırsatı bulmuş hem de Besasirî tehlikesini ortadan kaldırmayı amaçlamıştı. Tuğrul Bey, Besasirî'ye karşı savaş hazırlıklarına girerken aynı zamanda başka ülkelerden de destek almak istemişti. Bu amaçla, Bizans'a müracaat ederek 447/1055 yılında İstanbul'da bulunan camiide Fatimî Halifesi adına okunan hutbeyi, Abbasiler adına okutulmasını talep etmiş ve bu isteği kabul edilmişti.

Tuğrul Bey'in Bağdad'a gelmesi üzerine, Rahbe'ye çekilen Besasirî'ye Bağdad'lı Türklerden katılım olmuştu. Besasirî, kuvvetlenmesiyle birlikte Mısır Fatimî Halifesi'ne mektup yazarak, kendisine bağlı olduğunu bildirmişti²⁶². Fatimîlerden her türlü desteği gören Besasirî ve bölge güçlerinden oluşan ittifak ordusu, Kutalmış komutasındaki Büyük Selçuklu ordusunu Sincar'da yenmişlerdi. Bu başarı sayesinde bölgedeki emîrler ve liderler, Fatimî yardımlarıyla yeniden Büyük Selçuklu karşıtı olan bu ittifaka dâhil olmuşlardı²⁶³. Sincar yenilgisinin üstüne bizzat Tuğrul Bey'in başında bulunduğu Büyük Selçuklu ordusu 448 sonları ve 449 başlarında / Ocak- Şubat 1057'de Musul, Diyarbakır,

²⁶² İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s.18.

²⁶³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, ss.25-26.

Sincar, Tekrit ve Hille civarını kapsayan bir sefere çıkmıştı. Amaç, Besasirî'ye karşı kaybedilen bölgeleri tekrar Abbasi-Büyük Selçuklu egemenliğine katmaktır. Ancak İbrahim Yınal'ın Büyük Selçuklu ordusuna katılmasında gösterdiği yavaşlık iki kardeş arasında yaşanacak sıkıntıların ilk göstergesi olmuştu. Bu tarz gerginlikler neticesiyle bir kaç isyan girişiminde bulunmuş ve affedilmişti.

Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin naklettiğine göre; Besasirî, İbrahim Yınal ile gizlice mektuplaşarak onu Sultan'a karşı isyan etmesi için kışkırtmaktaydı. Ancak Besasirî ve Fatimî Halifesi'nin gönderdiği bu mektupları getiren casusun Halife'nin veziri İbnü'l Müslime tarafından yakalanması sonucunda bu gizli girişim ortaya çıkmıştı²⁶⁴.

İbrahim Yınal ile Fatimîlerin işbirliği ortaya çıkınca Tuğrul Bey, Musul'a oradan da Hemedân'a gitmişti. Türkmenlerin İbrahim Yınal'ın tarafında olması Tuğrul Bey için kötü sonuçlar doğurmuş ve Hemedân kapısında yapılan savaşta mağlup olarak kaleye sığınmak zorunda kalmıştı. Tuğrul Bey'in durumu Bağdad'a ulaştığı zaman halk arasında korku meydana gelmiş, Altuncan Hatun'un ve emrindeki askerlerin Sultanı kurtarmak amacıyla Bağdad'ı boşaltması; Besasirî ve müttetiklerinin şehre girmesine neden olmuştu (Zilhicce 449 /Ocak 1058). Halifelik sarayı yağmalanmış ve 13 Zilkade 450/1 Ocak 1059 Bağdad'a Abbasiler adına okunan hutbe kaldırılarak, Mısır Fatimî Halifesi el-Mustansir adına okunmaya başlamıştı²⁶⁵.

Büyük Selçuklu Devleti'nin kargaşasından yararlanan Besasirî, şehre girerek yağmalarda bulunmuştu. Ancak bütün başarılarına rağmen Fatimî Halifesi'nden beklediği yardımı elde edememişti. Çünkü Besasirî, Halife'den izin almaksızın bağımsız bir şekilde hareket etmekteydi. Bu konuyla ilgili Sıbt İbnü'l-Cevzî, Fatimî Halifesi'nin veziri Ebû'l Ferec'in Besasirî'ye gönderdiği mektubu nakletmektedir. Vezir mektubunda, "*Bağdad'ı işgaliyle kendisine herhangi bir hürmet ve saygı duyulmamaktadır.*" demekteydi²⁶⁶. Aynı zamanda Halife, Bağdad'ın ele geçirilmesine rağmen bunu bizzat Besasirî tarafından öğrenmediği için oldukça kızgın bir vaziyete girmiş, askerlerin ve halkın şikâyetleri de

²⁶⁴ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s.48; İbnü'l-Adîm, 1989, *a.g.e.*, s.4

²⁶⁵ İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, ss.34-37.

²⁶⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s.63.

Halife'nin sinirlenmesine neden olurken birde Abbasi Halifesi'nin esir edilmesi; Fatimîler tarafından kabul edilmemişti²⁶⁷.

Besasirî cephesinde bunlar olurken Tuğrul Bey de İbrahim Yınal tehlikesini atlattıktan sonra Bağdad'a yönelmişti. Besasirî'nin müttefiki, Kureyş ile irtibata geçerek Halife'nin serbest bırakılmasını istemişti. Besasirî'nin, Fatimî Halifesi tarafından yarı yolda bırakılması Kureyş'in de pişman olmasına sebebiyet vermiş tam bir yıl sonra 24-25 Zilhicce/31 Ocak-1 Şubat 1060 yılında Halife Bağdad'a geri dönmüştü²⁶⁸.

Halife'nin Bağdad'a gelmesi üzerine Sultan, Halife'den izin alarak Besasirî üzerine gitmişti. Bağdad'dan ayrılmak zorunda kalan Besasirî Dübeys'e sığınmasına rağmen 451/1060 yılında öldürülmüştü²⁶⁹. Böylece Fatimî Halifesi ile Abbasiler arasında sıkıntılara yol açan Besasirî ortadan kaldırılmıştı.

Besasirî, Abbasi Halifesi el-Kâim'in en sevdiği ve güvendiği adamlarından biriydi. Ancak gittikçe güçlenmesi, Fatimî Halifesi'ne tabii olması; Abbasi Halifesi'nin Tuğrul Bey'den yardım istemesine neden olmuştu. Besasirî aynı zamanda Büyük Selçuklu Devleti'nin iç işlerini karıştırmak için Fatimî Halifesi ile ortaklaşa İbrahim Yınal'ı kışkırtarak isyana davet etmişti. Nihayetinde iki isyan da sona erdirilmiş ve Abbasiler ile diğer devletlerin nazarında Büyük Selçuklu Sultanı'nın maiyeti artmıştı. Fakat bu zamanda askerler ile Sultan'ın arasında soğukluk meydana gelmişti. Uzun süren Irak seferi sebebiyle askerler evlerinden oldukça uzak kaldıkları için geri dönmek istemekteydiler. Buna karşı çıkan Sultan ise askerleri içerisinden bazılarını dövmüştü²⁷⁰. Bu durumda Sultan ile araları iyice bozulmuştu. Yaşanan olumsuz durumlara rağmen Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk baştan beri savundukları Sünni siyaseti istedikleri yere gelmişti. Ancak Fatimîler ile yaşanan bu gerginlik devletin sonuna kadar devam etmişti.

Tuğrul Bey'den sonra tahta geçen Alp Arslan yönünü genellikle Bizans'a çevirdiği için Fatimîlerle bizzat ilgilenmemişti. Yalnız 462/1070 yılında Nasıruddevle Hasan, Alp Arslan'ı Mısır'ı ele geçirmesi için davet etmesine rağmen Sultan, Bizans üzerine

²⁶⁷ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s.67.

²⁶⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s.76; Azîmî, *a.g.e.*, s.15.

²⁶⁹ Azîmî, *a.g.e.*, s.15; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s. 83.

²⁷⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s.18.

yönelmişti²⁷¹. Alp Arslan zamanında Fatimîlerle genellikle emîr ve komutanlar ilgilenmekteydiler.

Alp Arslan'ın eniştesi olan Erbasan'ın önemli komutanlarından biri olan Uvakoğlu Atsız, Erbasan'ın ihaneti üzerine beraberindeki Navekkiye Türkmenleri, Şöklü ve Kurlu gibi önemli komutanlarla birlikte Filistin'e girmişti. Böylece Fatimîlere karşı bağımsız harekâtlarda bulunan Türkmenlerin Filistin'e ilk akınları başlamıştı. Kurlu Bey'in emri altındaki Türkmenler, Remle'ye gelerek burada Büyük Selçuklulara bağlı bir Türkmen Beyliği kurmuşlardı ²⁷². Remle'nin ele geçirilmesinden sonra Atsız ve beraberindekiler Kudüs'e hareket ederek Fatimîlere ait olan Kudüs'ü fethedildikten sonra Askalan hariç bölgedeki şehirler ele geçirilmiş ve Dımaşk'ta kuşatılmıştı. Ancak halkın direnişiyle karşılaşan Atsız, Dımaşk'ı ele geçirmemesine rağmen çevreyi tahrip edilmeye devam etmişti²⁷³.

Kurlu Bey'in önderliğinde kurulan Türkmen Beyliği ile Fatimîler arasındaki ilk temas, Akka valisi Bedrülcemalî'nin, göçebe Arapların saldırıları nedeniyle zor durumda kalıp Kurlu Bey'den yardım istemesi neticesinde kurulmuştu. Kurlu Bey, yaptığı yardımın karşılığını alamadığı için Bedrülcemalî'ye ait olan bazı topraklara girerek yağmada bulunmuş bu nedenle Kurlu için Araplardan yardım istemek zorunda kalmıştı. Ancak başarı elde edemeyen Araplar çekilmek zorunda kalırken; Kurlu Bey, Fatimîlere ait olan topraklarda genişlemişti.

463/1071 yılına gelindiğinde, Kurlu Bey Fatimî yönetimindeki Dımaşk'ı kuşatmıştı. Daha önce Atsız tarafından muhasara edilen bu şehrin valisi, Kurlu Bey karşısında başarı sağlayamayacağını anlayınca anlaşma yapmak zorunda kalırken; Fatimîler için önemli bir şehir daha zor durumda bırakılmıştı. Kurlu ve Atsız'ın yanı sıra Suriye'ye ilk Türkmen akınları Hanoğlu Harun tarafından gerçekleştirilmişti. Hanoğlu Harun tarafından Suriye'ye ilk Türk girişi sağlanmıştı²⁷⁴.

Büyük Selçuklu komutanlarının Suriye ve Filistin'de yaptıkları başarılı seferler neticesinde bölgedeki Fatimî hâkimiyeti kırılmaya çalışılmış aynı zamanda yaptıkları iyi siyaset sebebiyle bölgede Fatimîlere bağlı olan yerel devletlerin de Büyük Selçuklu Devleti

²⁷¹ Aydın Çelik, *Fatimîler Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 2018, s.325.

²⁷² Ali Sevim, 1989, *a.g.e.*, ss.24-25.

²⁷³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, ss.73-74.

²⁷⁴ İbnü'l-Adîm, 2014, *a.g.e.*, s.94.

tabiliğine girmesine vesile olmuşlardı (Haleb Mirdasoğulları Beyliği/ Ramazan 462/Temmuz 1070)²⁷⁵.

Malazgirt Savaşı'ndan sonra bizzat Sultan tarafından Emîr Mahmud, Aytekin es-Süleymani ve Kilaboğullarına bağlı askerler, Fatimîlere bağlı Dımaşk'a hareket etmişlerdi (Şaban 464/ Nisan-Mayıs 1072). Bölgenin Fatimî valisi İbn Münzev, Fatimîlerden yardım alamayınca Bizans'tan yardım istemek zorunda kalmışlardı. Böylece Bizans-Dımaşk ittifakına karşı Mahmud ve beraberindekiler Suriye ve Filistin'de bulunan Atsız, Kurlu ve Hanoğlu Harun'dan yardım talep etmişlerdi. Bu güçlü ittifak karşısında başarılı olamayacağını anlayan Atiyye ve Bizans birlikleri dağılmışlardı²⁷⁶.

Kurlu Bey'in ölümünden sonra Filistin'deki Türklerin başına geçen Atsız Bey, Türkmen Beyliğini genişleterek, Büyük Selçukluya bağlı bir Selçuklu Melikliği haline getirerek Kudüs'ü de başkent yapmıştı. Böylece Kudüs'te Fatimî hâkimiyeti sona ermiş ve Abbasi politikası yaygınlık kazanmıştı. Atsız Bey, yaptığı başarılı seferler ve genişleme siyaseti sonunda kendisine *Melikü'l-muazzam (Büyük Melik)* lakabını vermişti²⁷⁷. Ancak Atsız Bey Türkmen Beyi olmasına rağmen “*Melik*” unvanına sahip olamazdı. Çünkü melik, Selçuklu ailesinde bulunan erkek çocuklara verilen bir unvandı. Bu durum kendisinin bölgede güçlenmesinin yanı sıra, bağımsız bir şekilde hareket etme isteğini arttırıyordu. İleride Melikşah tarafından gönderilen Tutuş'un, Atsız'ın daha fazla güçlenmesini önlemek için onu ve kardeşi Çavlı'yı öldürmesi bu durumun sonucu olabilir.

Melikşah zamanında Fatimîlerle genellikle Suriye ve Filistin'e hâkim olan Türk emîrleri mücadele halindeydiler. Atsız Bey, Kudüs'ü başkent yaptıktan sonra o ve emrindeki herkes seferlerine devam etmişlerdi. Aynı zamanlarda Fatimî Devleti'nin iç dinamiklerinde de sıkıntılar başlamıştı. Halife el-Müstaşid, vezir olarak kendisine Akka valisi Bedrülcemalî'yi tayin etmiş ve Fatimî Devleti'nde “*Vezirler Dönemi*” olarak adlandırılan devir başlamıştı. Böylece Halife sadece dinî işlerden sorumluyken; vezirler ise tamamen siyasetle ilgilenmekteydiler²⁷⁸. Bu durum tıpkı Selçuklu-Abbasi ilişkisinin ilk yılına benzemektedir. Farkı ise, Selçuklular farklı bir devlet olarak Abbasilerin siyaseti ile

²⁷⁵ İbnü'l-Adîm, 2014, *a.g.e.*, ss.20-21.

²⁷⁶ İbnü'l-Adîm, 2014, *a.g.e.*, ss.31-32.

²⁷⁷ İbnü'l-Adîm, 2014, *a.g.e.*, s.32.

²⁷⁸ Aydın Çelik, *a.g.e.*, s.317.

ilgilenirken; Bedrülcemalî ve ardından gelen vezirler kendilerini bir devlet olarak görerek Halife'yi saf dışı bırakmayı amaçlamışlardı.

Bedrülcemalî'nin vezirliğe tayin edilmesinin ardından Akka'ya İbn Sukha isimli vezir tayin edilmişti. Ancak vezir ile arasının kötü olması sebebiyle o, burayı Atsız'ın emîrlerinden Şöklü Bey'e bırakmıştı. Şehre hâkim olan Şöklü, şehir hazinelerini ve vezirin ailesini de ele geçirmişti. Şöklü'nün amacı, Akka'da bağımsız bir beylik kurmak olduğu için Atsız'ın emirlerine karşı gelerek isyan girişiminde bulunmuştu. Aynı zamanda Dımaşk Fatimî valisi ile ittifaka girerek Atsız'a karşı güçlü bir konuma gelmeye çalışmıştı. Ancak istediği desteği elde edemedi Atsız'ın saldırısı sonucunda başarı elde edememişti²⁷⁹.

Atsız ile Şöklü arasında yaşanan sorunlar sona ermemişti. Çünkü Şöklü, Anadolu'da fetihlerde bulunan Kutalmışoğullarından birine; Atsız'ın hâkimiyeti altında bulunmak istemediğini dile getiren bir mektup göndererek onu, Suriye topraklarına davet etmişti. Ancak mektubun önemli kısmı ise Atsız'ın elinden alınan topraklarda Abbasi Halifesi yerine Fatimî Halifesi'ne bağlı olacaklarıydı. Şöklü'nün teklifini kabul eden Kutalmışoğlu, Taberiyye'ye gelerek Mısır Fatimî Halifesi'ne bağlılığını bildirmişti²⁸⁰. Bu durum Selçuklu tarihinde bir ilkti. İlk defa bir Selçuklu meliki ve emîri, Abbasi Halifesi yerine Mısır Fatimî Halifesi'ne bağlılığını bildirmişti. Kendisine karşı kurulan ittifakı haber alan Atsız, Kudüs'ten çıkarak Taberiyye'ye hareket etmişti. Yapılan savaşta Şöklü ve oğlu öldürülmüş; Kutalmışoğulları ise tutsak alınarak Melikşah'a haber verilmişti (487/1075)²⁸¹.

Şöklü'yü mağlup eden Atsız, Fatimî toprakları üzerinde akınlara devam etmiş ve önemli liman şehirlerini ele geçirmişti. Özellikle Sur'un ele geçirilmesi sahillerde stratejik açıdan oldukça önemli olmuştu. Ancak bu şehri ele geçirmesine rağmen Şîh Fatimî Halifesi adına okunan hutbeyi kaldırmamıştı. Bu durum Atsız'ın bölgede hâkimiyetini sağlamlaştırırken yerel halkın da isteklerini ön planda tuttuğunu göstermektedir.

Atsız'ın Suriye-Filistin Selçuklu Melikliği'ni gittikçe güçlendirmesi, bağımsız hareketler yapması Melikşah'ın dikkatini çekmiş ve yerine kardeşi Tutuş'u atamıştı. Atsız ise Büyük Selçuklu Sultanlığına bağlı olduğunu ileri sürerek Melikşah'a bir mektup

²⁷⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, ss.197-200.

²⁸⁰ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s.201; Ali Sevim, 2011, *a.g.e.*, s.37.

²⁸¹ Ali Sevim, *Makaleler I*, "Suriye Selçuklu Melikliği", (Yay. Haz. E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek) Berikan Yayınları, Ankara 2005, ss.84-85.

göndererek yapılan atamaya karşı sitemini göstermişti. Mektubun etkisi ve Nizâm'ül-mülk'ün Tutuş'un, Suriye'ye gönderilmesini doğru bulmaması neticesinde Sultan, Atsız'ı bölgesinde bırakmıştı.

Melikşah ile yaşadığı küçük sorun sırasında Atsız, fetihlerine devam etmekteydi. Atsız, 462/1070 yılından beri her yıl hasat zamanında Dimaşk'a bağlı yerlere hücum ederek mahsulü yağma ediyor, bu esnada kendisi ve askerleri ekonomik anlamda güçlenirken; Dimaşk halkı ve askerleri ise güç duruma düşüyordu. Ramazan 467/Nisan-Mayıs 1075'te yeniden Dimaşk üzerine yürümüş ve şehri kuşatmıştı. Şehrin yeni valisi Rezinüddeve İntisar'ın kötü savunma taktiği neticesinde halk yiyecek sıkıntısı yaşamaya başlamıştı. Recep 468/Mart-Nisan 1076 yılında zor durumda kalan şehri kan dökülmeden almak isteyen Atsız, vali ile irtibata geçerek şehrin teslimini istemişti. Böylece Zilhicce 468/Haziran-Temmuz 1076 yılında şehir Atsız'a teslim edilmiş ve Suriye-Filistin Selçuklu Melikliği'nin başkenti Kudüs'ten Dimaşk'a taşınmıştı²⁸². Dimaşk'ın ele geçirilmesiyle birlikte 25 Zilkade 468/ 30 Haziran 1076'da Abbasi Halifesi adına hutbe okutulmuştu. Fatimîlere ait bu önemli şehrin Büyük Selçuklu hâkimiyetine girmesiyle Dimaşk'ta bir daha Fatimî Halifesi adına hutbe okutulmamıştı. Atsız Bey'in uzun yıllar devam edilen yıpratma taktiği işe yaramış ve Fatimîler bir kez daha güç kaybetmişlerdi.

Atsız'ın yıllardır devam eden mücadelesinin amacı, Mısır üzerine giderek Fatimî hâkimiyetine son vermek idi. Bu amaçla kendisine katılan İldeniz isimli Türk emîri ile birlikte 468/1076 yılında Mısır seferine çıkmıştı. Atsız'ın yavaş hareket etmesi, Fatimî veziri Bedrülcemalî'nin de kuvvet toplamasına neden olurken; Taberiyye savaşı sırasında Şöklü'nün kaçan bir oğlu, Kelboğulları reisi Bedr savaşta Fatimî ordusunda yer almışlardı. Atsız emrindeki birliklerle Kahire yakınlarına gelmiş ve karargâhını buraya kurmuştu (469/1077).

Fatimî ordusu öncü birliklerinin başarısız bir saldırı girişiminde bulunmaları halk ve Halife nazarında paniğe sebebiyet vermişti. Atsız sayı bakımından üstün olan Fatimî ordusuna karşı harekete girişmişti ancak çarpışma esnasında küçük bir savaş taktiği uygulanarak Şöklü'nün ailesi ortaya çıkmış ve Atsız emrinde bulunan Türklerin bir kısmı

²⁸² Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s.206.

Fatimî ordusuna dâhil olmuştu. Kısa sürede bozulan Atsız ve ordusu güçlkle Dımaşk'a çekilmek zorunda kalmışlardı²⁸³.

Mısır seferinin bu kadar kötü sonuçlanması Suriye ve Filistin'deki Selçuklu varlığının sarsılmasına neden olmuştu. Çünkü yerel beyler derhal Fatimî Halifesi'ne bağlılığını bildirerek, Atsız'a isyan girişiminde bulunmuşlardı. Dımaşk'ın ardından Kudüs'e hareket eden Atsız, Sultan'ın gönderdiği birliklerle birlikte şehre yaklaştığında halk kendisine karşı savunmaya geçmiş, yapılan savaştan sonra beldeyi zorla ele geçiren Atsız, pek çok kişiyi öldürmüştü²⁸⁴.

Atsız'ın yaşadığı bu kötü olaylar neticesinde Sultan, onun öldüğünü düşünerek yerine tekrar Tutuş'u atamıştı. Ancak Atsız'dan gelen mektup ile sağ olduğunu öğrendiği zaman Tutuş'u, Atsız'ın topraklarına girmemesi konusunda uyarmış ve Haleb yörelerine seferler yapmasını istemişti. Öte taraftan kaybettikleri toprakları geri isteyen Fatimî Halifesi ve veziri, Fahrüddeve emrinde bir ordu hazırlayarak 469-470/1077-78'de Dımaşk'ı muhasara etmişse de başarılı olamamışlardı. Ancak ısrar eden vezir, bu sefer 471/1079'da Filistin'i işgal etmiş ve ardından Dımaşk'ı tekrar muhasara etmişti. Bedrülcemalî karşısında başarı elde edemeyeceğini anlayan Atsız, Haleb'te bulunan Tutuş'tan; şehri ona teslim etmek karşılığında yardım talep etmişti. Atsız'ın çağrısını kabul eden Tutuş'un harekete geçtiğini haber alan Fatimî ordusu geri çekilmişti. Ancak Tutuş, şehre girmiş ve teslimini istemişti. Fakat şehri teslim etmek istemeyen Atsız'ın düşüncesinin farkına varan Tutuş, Atsız ve oğlu Çavlı'yı öldürmüştü²⁸⁵. Böylece Suriye ve Filistin bölgesinde Selçuklu hâkimiyetini sağlama alan bir emîr, bir Selçuklu melikin hırsı sebebiyle öldürülmüştü. Tutuş'un bu davranışı sebebiyle Afşin gibi pek çok önemli Türkmen Beyi, ondan ayrılarak Anadolu'ya yönelmişlerdi.

Tutuş, Melikşah tarafından Halep ve yöreleri üzerine memur edilince, emrinde pek çok Türkmen beyi katılmıştı. Onların yanı sıra Musul Emîri Şerefeddevle Müslim de Tutuş'un hizmetine girmişti. Ancak Müslim, mücadelede bulundukları Arap ırkdaşlarına karşı gerekli mukavemeti göstermediği hatta Tutuş'a karşı ittifak girişiminde bulunduğu için hizmetten kovularak isyankâr bir duruma düşmüştü²⁸⁶. Müslim'in ihaneti nedeniyle

²⁸³ Ali Sevim, 1989, *a.g.e.*, ss.40-42; İbnü'l-Esr, *a.g.e.*, X, s.101.

²⁸⁴ İbnü'l-Esr, *a.g.e.*, X, s.101.

²⁸⁵ İbnü'l-Esr, *a.g.e.*, X, ss.107-108.

²⁸⁶ İbnü'l-Adîm, 2014, *a.g.e.*, ss.38-39.

Musul üzerinde başarı sağlayamamış ve Diyarbakır tarafına yönelmek zorunda kalmıştı. Tutuş'un ikinci defa Musul üzerine yönelmesi de başarısızlıkla sonuçlanınca Atsız'ın yardımına gitmiş ve Musul muhasarasını bırakmak zorunda kalmıştı.

Tutuş'un, Atsız'ın yanına gitmesi üzerine Haleb halkı Müslim'e haber gönderip şehri kendisine teslim etmek için davet etmişlerdi. Müslim, 473/1080-1081 yılında Haleb'e girerek iç kaleyi muhasara altına almış ve Mahmud b. Mirdas'ın iki oğlu Sabık ile Vessab'ın kaleden inmelerini istemişti. Şehre hâkim olunca, Sultan Melikşah'a Haleb'i ele geçirdiğini bildirerek, Haleb Mirdasoğulları Emîrliği'ne son vermişti²⁸⁷.

Müslim'in Haleb'ten sonra harekâtına devam ederek topraklarını genişletmesi ve ele geçirdiği yerdeki yöneticileri baskı altına alması tepkilere neden olmuştu. Bu sebeple Vessab, Şebib, Halef, Munkiz ve Mansur gibi Arap emîrleri Tutuş'a başvurarak, Müslim'e karşı onun hizmetine girmeyi teklif edip Suriye'ye hâkim olması hususunda onu teşvik etmişlerdi²⁸⁸. Teklifleri kabul eden Tutuş, Artuk Bey'in de yardımı ile bölgede güçlü savunma yapan Selçuklu birlikleri, Müslim'in kuvvetlerini bozguna uğratarak geri çekilmeye mecbur etmişlerdi. Mağlup olan Müslim, Tutuş'a karşı harekâta geçerek Suriye-Filistin Selçuklu Devleti'nin başkenti Dimaşk'a saldırı hazırlığında bulunmuş ve Büyük Selçuklu tabiisi olmasına rağmen Fatimî Halifesi'nden yardım talep etmişti. Ancak İbnü'l-Adîm'in *Zubde*'sinde bahsettiğine göre, Fatimî veziri, Müslim'e göndereceği Arap askerlerinin kendi aleyhine onunla işbirliği yapacağı korkusuyla yardım konusunda aceleci davranmamıştı²⁸⁹. Müslim, Dimaşk kapısına gelmiş ve Muharrem 476/Haziran 1083'te şehri kuşatmaya başlamıştı. Fakat Fatimîlerden beklediği yardımı göremediği gibi Tutuş'ta savunmaya geçmişti. Çatışma sırasında ağır kayıplar vererek muhasarayı kaldırmak zorunda kalan Müslim yerel isyanları bastırmak için bölgeden uzaklaşmıştı.

Suriye üzerinde yaşanan bu sancılı dönemde Anadolu Selçuklu Sultanı Süleyman Şah, Fatimî sınırı olan Antakya'ya yönelmişti. 10 Şaban 477/12 Aralık 1084 yılında şehri ele geçiren Süleyman Şah, halka dokunmamıştı. Şehrin ele geçirilmesinden sonra tabii olduğu Büyük Selçuklu Sultanına da elçi göndermişti. Süleyman Şah'ın İznik'ten bu kadar uzak bir yere gelmesinin sebebi, Antakya hâkimi Philaretos şehirden ayrılıp Anadolu'ya gitmesinin ardından buraya tayin edilen yeni vali ve Philaretos'un oğlu, onun halka ve

²⁸⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s.110.

²⁸⁸ İbnü'l-Adîm, 2014, *a.g.e.*, s.47.

²⁸⁹ İbnü'l-Adîm, 2014, *a.g.e.*, s.48

askerlere çok kötü davranmasını daha fazla tahammül edemeyecekleri için şehri Süleyman Şah'a teslim etmek üzere anlaşmışlardı²⁹⁰.

Süleyman Şah'ın, Antakya'yı ele geçirdikten sonra çevredeki kale ve kentleri de kendi hâkimiyetine alması Büyük Selçuklu tabiisi Musul Emîri Müslim'i harekete geçirmişti. Çünkü o başta Antakya olmak üzere Süleyman Şah'ın elindeki her yere sahip olmak istemekteydi. Bu amaçla, Antakya'nın eski valisi Philaretos'un ödemek zorunda olduğu vergiyi talep etmiş ve ödemezse Sultan'a karşı geldiğini söylemişti. Süleyman Şah ise gönderdiği mektupta Müslim'e, Melikşah'a bağlı olduğunu ve daha önceki valinin kâfir olduğunu dile getirerek haraç vermeyi reddetmişti²⁹¹.

Aralarında yaşanan bu gerginlik neticesinde iki taraf Amik ovasında, 24 Safer 478/21 Haziran 1085'de savaşa tutuşmuştu. Kısa sürede dağılan Müslim'in ordusundaki askerler İbnü'l-Adîm'e göre yeteri kadar iyi savaşmamışlardı²⁹². Savaş sırasında Müslim'in ölmesi ile Süleyman Şah önemli bir düşmanı da bertaraf etmişti.

Müslim'in ölmesiyle emellerine biraz daha yaklaşan Süleyman Şah, Kuzey Suriye'nin en önemli şehirlerinden biri olan Haleb'e hâkim olmak istiyordu. Bu amaçla Haleb reisi Hasan'dan kaleyi teslim etmesini istemişti. Ancak kale reisi, Melikşah'tan beklediği haber gelmeyince, Tutuş'a başvurmuş ve kaleyi ona teslim etmek istediğini söylemişti. Süleyman Şah, Tutuş'un geleceğini öğrenmesi üzerine savaş hazırlıklarına başlamış ve Tutuş'ta Süleyman Şah'a karşı ünlü Selçuklu Emîri Artuk Bey'den yardım istemişti. İki ordu Aynu eylem yakınlarında 18 Safer 479/4 Haziran 1086 yılında karşılaşmışlardı. Artuk Bey sayesinde başarılı olan Tutuş karşısında Süleyman Şah mağlup olmuş ve ölmüştü²⁹³.

Süleyman Şah'ın ölmesi üzerine bizzat Sultan Melikşah, Porsuk, Bozan, Aksungur ve Yağısıyan'ın içinde bulunduğu birlikle beraber Haleb'e hareket etmişti. Sultan'ın kendisine karşı değiştiğini düşünen Artuk Bey, daha önce onun emrinden çıkarak Suriye'ye gelmiş ve Tutuş ile birlikte Süleyman Şah'a karşı başarılı olmuştu²⁹⁴. İşte bu kırgınlık nedeniyle Melikşah'ın yaklaşmakta olduğunu haber alan Artuk Bey, Tutuş'u,

²⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s.128.

²⁹¹ İbnü'l-Adîm, 2014, *a.g.e.*, s.55; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s.129.

²⁹² İbnü'l-Adîm, 2014, *a.g.e.*, s.56.

²⁹³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, ss.134-35; İbnü'l-Adîm, 2014, *a.g.e.*, ss.57-60.

²⁹⁴ Abû'l-Farac, *a.g.e.*, I, ss.332-333.

Melikşah'a karşı isyana davet etmişti. Ancak Tutuş, vassalı olduğu kardeşine karşı böyle bir saygısızlık yapmamış ve Haleb kuşatmasını kaldırarak, Melikşah'ı karşılamıştı. Melikşah sorunları giderdikten sonra Haleb'e Aksungur'u vali olarak atamıştı.

Suriye'de Selçuklu Meliklerinin iktidar savaşına girdiği esnada Fatimî Halifesi, toprakları üzerinde yaşanan çarpışmalardan yararlanmaya çalışmamıştı. Ancak Tutuş'un Melikşah'ın Suriye'den ayrılmasından sonra önemli Akdeniz şehirlerinden Sayda ve Beyrut gibi şehirleri ele geçirmesi, Fatimîlere vurulan büyük bir darbe olmuştu. Nihayet 482/1089 yılında kaybettikleri toprakları geri almak için bir girişimde bulunan Fatimî ordusu önemli kıyı kentlerine saldırmış ve işgal ederek bölgeye kendi valilerini atamışlardı. Tutuş, Fatimîlerin bu ani baskısı nedeniyle Melikşah'tan yardım talep etmek zorunda kalmıştı. 483/1090 yılında Aksungur, Bozan ve Yağısıyan'ın birlikleri ile beraber Fatimî tabiilerine saldıran bu Selçuklu ittifakı Humus, Irka ve Efâmîye gibi önemli şehirleri ele geçirmişlerdi. İstilaya devam eden Selçuklu birliği Trablusşam'ı da kuşatmış ancak burasının hâkimi Büyük Selçukluya tabi olduğunu bildirince Tutuş ile komutanlar arasında anlaşmazlık meydana gelmiş, Tutuş, Aksungur'dan duyduğu şikâyeti Melikşah'a bildirmişti²⁹⁵.

Kurlu, Hanoğlu ve Atsız Bey ile başlayan akınlar Tutuş Bey'in resmen Suriye ve Filistin'de kurduğu Selçuklu Devleti ile doruk noktasına ulaşmış ve bölgede Fatimî hâkimiyeti yok olmaya yüz tutmuştu. Bizzat Sultanların muhatap olmadığı Fatimîler, Büyük Selçuklu emîr ve beylerine karşı etkili olamadıkları gibi bölge halkı da Fatimî yönetiminden şikâyetçi olduğu için Selçukluları tercih etmekteydiler. Büyük Selçuklu Devleti'nde Melikşah'ın ölmesinin ardında yaşanan otorite boşluğunda Fatimî Halifesi'nin mezhebi olan İsmâîliyye üyeleri Büyük Selçuklu içinde iyice yayılırken çeşitli suikastlar ile önemli devlet adamları ve askerlerin öldürülmelerini sağlamışlardı.

Tutuş'un, Melikşah'ın oğlu Berkyaruk ile girdiği taht mücadelesinde ölmesi üzerine Suriye-Filistin Selçuklu Devleti'nin başına oğulları Dukak ve Rıdvan geçmişti. Ancak biri Dımaşk'ta; diğeri Haleb'de bulunduğu için bu devlet resmen iki kola ayrılmıştı. Tıpkı Büyük Selçuklu Devleti'nde olduğu gibi bu iki kardeş arasında da hâkimiyet mücadelesi meydana gelmiş ve bu mücadeleden yararlanmak isteyen Fatimîler, Artuk Bey'in oğulları Sökmen ve İlğazi'nin elinde bulunan Kudüs'e saldırmışlardı.

²⁹⁵ Ali Sevim, 1989, *a.g.e.*, ss.66-67

Rıdvan, Dukak ve diğer Selçuklu emîrlerinden bekledikleri yardımı göremeyen Artukoğulları, Kudüs'ü Şaban 491/Ağustos 1098 yılında Efdal komutasındaki Fatimî ordusuna teslim etmek zorunda kalmışlardı²⁹⁶.

Büyük Selçuklular Suriye ve Filistin'de yaptıkları bütün mücadelelerde tek bir amaca sahiptiler. O da, Fatimî Halifeliğini ortadan kaldırmak ve hutbeyi Abbasi Halifesi adına okutmaktı. Ancak Tutuş'un oğlu Rıdvan bunun tam tersine hareket ederek yanında Şîh sempatisi olan “*el-Hâkim Es'ad*” adında bir müneccimi bulunduruyordu. Ona sempati beslerdi, bu sebeple de babalığı olan Cenahüddvele gittikten sonra onu önemli mevkilere getirmekten çekinmemişti. O da onu Mısırlı Şîhlerin mezheplerine girmeye teşvik ediyordu. Mısır'dan gelen elçiler de Rıdvan'ı Fatimî Halifelerine itaat etmeye çağırdılar, ona pek çok mal vadettiler ve Dımaşk'ı ele geçirmesi için kendisine asker göndermeye söz vermişlerdi. Bunun üzerine Rıdvan da, Mısır Fatimî Halifeleri adına hutbe okutmaya başlamıştı (490/1096-97) ²⁹⁷. Ancak Yağısıyan ve Sökmen tarafından yadırganınca tekrar Abbasi Halifesi adına hutbeyi okutmaya devam etmişti.

Büyük Selçuklu-Abbasi-Fatimîler arasında yaşanan hâkimiyet yarışlarının yanı sıra İslam dünyasını etkileyecek en önemli şey, Haçlı Seferleridir. Haçlı Seferlerinin amacı görünüşte Müslümanları ve Türkleri Anadolu'dan sürmek ve kutsal toprakları ele geçirmek; asıl amaç ise ganimet elde ederek başarı sağlamaktır. İşte bu amaçlarla Bizans'ın teşvik ve gayreti ile Papa II. Urbanus, 27 Zilkade 488/28 Kasım 1095'te “*bu kutsal yolculuğa*” çıkılması için hazırlıklara girişmişti. Büyük Selçukluların taht kavgalarının yaşandığı bu zamanda önlerinde duracak kimselerin olmaması Haçlı birliklerinin amaçlarına ulaşmasını sağlamıştı. Anadolu'da I.Kılıç Arslan'ı geçmeyi başaran Haçlılar, Urfa'da Tankred tarafından ilk Haçlı Kontluğu'nu 3 Rabiulahir 491/10 Mart 1098'de kurmuşlardı. Yağısıyan'ın yönetimindeki Antakya'nın alınması ile Bohemund önderliğinde ikinci Haçlı devleti Antakya Prensliği; 23 Şaban 492/15 Temmuz 1099'da da Kudüs'te ilk Latin Krallığı kurulmuştu.

Haçlı seferleri ile Büyük Selçuklu Devleti'nin iç karışıklıklarından yararlanmak isteyen Fatimîler, Suriye de ki topraklarını tekrar ele geçirmeye çalışmışlardı. Bu amaçla

²⁹⁶ Ali Sevim, *Makeleler I*, “Artukoğlu Sökmen'in Siyasî Faaliyetleri”, (Yay. Haz. E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek), Berikan Yayınları, Ankara 2005, ss.166-67.

²⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s.225; Ali Sevim, 2005c, a.g.m., ss.167-169.

öncelikle Kudüs'e hareket eden Fatimî ordusu önderliğindeki Efdal, İlgazi ve Sökmen'in istediği yardımı elde edememesi neticesinde 491/1098 yılında Kudüs'ü tekrar ele geçirmişlerdi. Ancak Haçlıların gün geçtikçe ilerlemeleri nedeniyle Fatimîler, onlarla ittifak kurmaya çalışmışlarsada başarılı olamamışlardı.

Haçlıların ilerleyişinin devam etmesi, Fatimîlerin ittifak arayışına girmesine neden olmuştu. Ancak istedikleri yardımı elde edememişler ve önemli şehirleri Akka, Kaysariyye, Arsuf ve Remle'den sonra Kudüs de Haçlılar tarafından işgal edilmişti. Kudüs'ün kaybedilmesi Fatimî yöneticilerini harekete geçirirken Suriye Selçuklu Meliki Dukak ile Dımaşk valisi Şemsülmülk'ten yardım talebinde bulunmalarına neden olmuştu. Fakat Dukak'tan istediği yardımı görememesi Efdal'in başarı elde etmesine tekrar engel olmuştu (495/1102).

Efdal, Haçlılara karşı koymak için bu sefer Selçuklu Dımaşk hâkimi Tuğtekin'den yardım istemişti (498/1105). Tuğtekin'in katılımı ile büyük bir İslam ordusu meydana getiren Efdal sayesinde ilk defa Haçlılara karşı birlikte hareket edilmeye başlanmıştı. Askalan-Yafa arasında meydana gelen savaşta Müslümanlar bozguna uğrayarak dağılmak zorunda kalmışlardı ²⁹⁸. Müslümanlar karşısında savaşan Haçlılar arasında Müslüman bir grup bulunmaktaydı, başlarında da Bektaş b. Tutuş vardı. Tuğtekin'in, Dukak'ın küçük yaştaki oğlunu melik ilân edince Bektaş da buna öfkelenip Haçlıların yanına gitmiş ve Müslümanlara karşı Haçlılarla işbirliği içerisine girmişti²⁹⁹

501/1108 yılında Haçlıların, Trablus üzerine hareket etmesi, Trablus hâkimi Fahrûlmülk'ün Sökmen'den yardım talep etmesine neden olmuş ancak Sökmen'in yolda ölmesi üzerine Abbasilerden ve Muhammed Tapar'dan yardım istemek üzere şehri boşaltması halkı harekete geçirmiş ve Trablus halkı, Fatimîlerden yardım istemişlerdi. Böylece Trablus hâkimiyeti Fatimîlere geçerken şehre Şerefüddeve vali olarak atanmıştı. Fakat Fatimî yardımı ulaşmadığı için Şerefüddeve şehri, Haçlılara teslim etmek zorunda kalmıştı. Böylece önemli bir kıyı kenti de Haçlılar eline geçmişti. Anonim Haçlı kaynağına göre, Trablus'a gelen Haçlılar ile şehrin valisi aralarında bir anlaşma imzalamışlardı. Anlaşmaya göre,

²⁹⁸ *Anonim Haçlı Tarihi*, ss.159-161.

²⁹⁹ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, s.319.

1. Trablus Emîri elindeki Haçlıları serbest bırakacak, 1.500 Bizans altını ve 15 at karşılığında Efdal'ın Haçlılara karşı hazırladığı orduyu yenecekti.
2. Trablus Emîri vaftiz olacak ve ülkesini Haçlılara teslim edecekti³⁰⁰. Ancak Hıristiyanlığı kabul etmemesi nedeniyle anlaşma kabul edilmemişti.

Müslümanların Haçlılar karşısında tekrar bir araya gelmesi önemli kıyı kenti Sayda için olmuştu. Birkaç kez Haçlı istilasına maruz kalmasına rağmen ele geçirilemeyen Sayda üzerine bu kez Baudoin, yeni bir birlikle hareket etmişti. Şehrin hâkiminin Tuğtekin'den yardım istemesi; Fatimîlerin de deniz üstünlüğü sayesinde, Haçlılar 501/1108'de hezime uğratılmışlardı³⁰¹. Kıyı kentleri ulaşım ve askeri açıdan oldukça önemli olduğu için Haçlılar, Sur'a yönelmişlerdi. Fatimîlere bağlı olmasına rağmen, ülke içerisinde yaşanan dinî ve idarî sorunlar nedeniyle Tuğtekin'den yardım istemek zorunda kalan şehrin Fatimî valisi İzzül-mülk, Tuğtekin'den beklediği yardımı görmüştü. Tuğtekin'in, Sur'u iyi koruması neticesinde muhasarayı kaldıran Haçlılar bölgeden uzaklaşmak zorunda kalmışlardı (505/1112). Şehrin ileri gelenleri ve valinin ortak kararı ile Sur, Tuğtekin'e teslim edilmişti. Ancak Tuğtekin, şehri teslim almasına rağmen hutbe de veya yönetimde bir değişiklik yapmamıştı. Hutbe aynı şekilde Fatimîler adına okunmaya devam etmişti³⁰².

Ülke içerisinde Haçlı ve Selçuklu mücadelesi devam ederken, Fatimî Hilafeti'nde önemli bir değişiklik meydana gelmiş; Efdal 516/1122 yılında bir suikast ile öldürülünce vezirliğe Me'mun el-Bataihi getirilmişti. Tuğtekin hâkimiyetindeki Sur'u tekrar Fatimî yönetimine katmak isteyen Me'mun, şehir valisi Şerefüddeve'yi azl ettirmişti. Yaşanan bu boşluk Haçlılar için beklenmedik bir fırsat olmuş ve Rebiülevvel 518/ Nisan 1124'te şehri muhasara altına almışlardı. Tuğtekin'in Fatimîlerden yardım istemesine rağmen istediği yardımı alamaması onun şehri terk ederek Dimaşk'a dönmesine neden olmuştu. Ancak halkın direnci ve tekrar Tuğtekin'i yardıma çağırması üzerine, Sur'a gelmesi hiçbir şeyi değiştirmemiş ve yöre halkı 23 Cemaziyelahir 518/7 Ağustos 1124 yılında Sur'u aman şartı ile Haçlılara teslim etmek zorunda kalmıştı³⁰³. Sur'un ele geçirilmesi kıyıda önemli bir kenti kaybetmelerine neden olmuştu. Ancak Haçlılar istediklerini tam olarak elde

³⁰⁰ *Anonim Haçlı Tarihi*, s.149.

³⁰¹ İbnü'l-Esr, *a.g.e.*, X, ss.364-65.

³⁰² İbnü'l-Esr, *a.g.e.*, X, ss.390-392; Aydın Çelik, *a.g.e.*, ss.408-410.

³⁰³ İbnü'l-Esr, *a.g.e.*, X, ss.489-491.

edememişlerdi. Geçte olsa Askala'nın 549/1154 yılında ele geçirilmesi kıyıya tamamen hâkim olmalarını sağlamıştı.

Askala'nın ele geçirilmesi Mısır'ın açık bir kapı haline gelmesine neden olurken ayrıca Mısır'ı da yeni hedefleri haline getirmişti. Haçlıların saldırısı ve Zengilerin idareyi ele geçirmesi sonucunda Şîh Fatimî Devleti, Muharrem 567/Eylül 1171 yılında Abbasi Halifesi adına okunan hutbe ile tamamen ortadan kalkmıştı.

Büyük Selçuklular ile Fatimîler arasında devam eden daimi kavganın en belirgin nedeni mezhep farklılığı idi. Büyük Selçukluların Abbasilere biat etmesi; Fatimîlere düşman olmasına sebebiyet vermişti. Siyasî anlamda yapılan savaşların yanı sıra özellikle Nizâm'ül-mülk zamanında kurulan Nizamiye Medreseleri ile kültürel anlamda da devam etmişti. Alp Arslan'ın yönünü Fatimîlere çevirmesine rağmen Anadolu topraklarında yaşanan sorunlar nedeniyle planları yarıda kalmıştı. Ancak özellikle Büyük Selçuklu emîrlerinin ve Melik Tutuş'un Suriye ve Filistin bölgelerinde yaptıkları başarılı seferleri sayesinde Sultan Melikşah'ın Fatimîlerle birebir ilgilenmesini gerektirecek bir durum meydana gelmemişti. Atsız Bey'in bölgede kuvvetlenmesi nedeniyle meydana gelebilecek sorunları ortadan kaldıran Melik Tutuş, kendi Selçuklu Devleti'ni kurarak hâkimiyeti eline geçirmişti. Ancak taht kavgalarında etkili olması ve nihayetinde ölmesi bölgede siyasî bir boşluğun oluşmasına neden olmuş ve Fatimîler kaybettikleri toprakları ele geçirmek üzere harekete geçmişlerdi. İşte bu sırada Aksungur, Bozan ve Yağısıyan gibi önemli Büyük Selçuklu emîrleri Fatimîler karşısında oldukça başarılı mücadeleler vermişlerdi. Büyük Selçuklu Devleti'nin içerisinde bulunan idarî sorunlar, emîrleri bölgede söz sahibi haline getirmişti. Tıpkı Fatimîlere karşı olduğu gibi Haçlılara karşı da mücadeleler bu emîrlere kalmıştı. Ancak onlar da Haçlı yayılmasını engelleyememiş ve Fatimî Devleti ile işbirliği içerisine girmek zorunda kalmışlardı. Böylece Haçlılara karşı kurulan Müslümanl ordusu belli başarılar elde etmiş olsada yine de Haçlılar yayılmaya devam etmişlerdi.

2.4. Anadolu ve Kafkasya Politikasında Komutanların Etkisi

2.4.1. Malazgirt Savaşı'ndan Önce Bizans'ın Durumu ve Büyük Selçuklu Akımları Karşısında Aldığı Önlemler

Selçuklu Türkmenlerinin Cend'den indikleri sırada Bizans İmparatorluğunda içte ve dışta çözümler yaşanmaktaydı. En parlak dönemlerini yaşadıkları zamanlar sona ermiş

ve II. Basileios'ın ölümü ile bir dönüm noktasına girmişlerdi. Köylü ve askerin çöküşü başlamış, devletin savunma kuvvetleri ve vergi sistemlerinde geriye gidilmişti.

II. Basileios, hayattayken, kendi hazinesini güçlendirmek amacıyla halkı zarara sokmuş aynı zamanda Gürcistan ve Suriye'deki bütün hazinelere de el koymuştu³⁰⁴. Halkın içerisinde bulunduğu bu müşkül durumda tahta çıkan VIII. Konstantinos, devlet işleri ile ilgilenmemiş, kendisini tiyatro ve at yarışlarına vermişti³⁰⁵. Bizans'ın yaşadığı bu iç sorunlara aynı zamanda birde kuzeyde Peçenekler; doğuda Büyük Selçuklu Türkmenlerinin saldırısı eklenmişti. IX. Konstantinos zamanında Ermenistan'ın ilhakı ile Büyük Selçuklulara yeni bir alan açılmış ve devletin yaşadığı sorunlar sayesinde hızlı bir şekilde Bizans topraklarına yayılmışlardı³⁰⁶.

Büyük Selçuklu Türkmenleri, Dandanakan savaşından önce ilk defa Çağrı Bey'in önderliğinde Anadolu ve Kafkasya topraklarına girmişlerdi. Ali Tegin ve Buğra Han'ın sıkıştırması sonucu Tuğrul Bey çöllere çekilirken; Çağrı Bey, beraberinde ki atlı Türkmenlerle ilk önce Arslan Cazip hâkimiyetinde ki Gazne topraklarından geçmiş daha sonra Ermenistan'ın Vaspurakan şehrine girmişti. Urfalı Mateos, keşif amaçlı yola çıkan Çağrı Bey ve askerlerini acayip şekilli, yaylı ve kadın gibi uzun saçlı olarak tasvir etmişti³⁰⁷.

Horasan ve Maverâünnehr'de yaşadıkları zor günlerden sonra Çağrı Bey Anadolu seferinden dönmüş ve Bizans'ın aslında Türkmenler karşısında duramayacağını anlayarak Anadolu'ya yol almanın gerektiğini vurgulamıştı. Selçuklu Türkmenlerinin bu ilk Anadolu seferinden sonra Anadolu'ya ayak basmaları Arslan Yabgu'nun esir edilmesinin ardından başıboş kalan Türkmenlerin önce Mahmud'un hizmetine girmeleri daha sonra ise ondan kaçarak Azerbaycan'a yönelmeleri sonucunda olmuştu (428/1037).

Dandanakan'dan sonra Horasan'a hâkim olan Büyük Selçuklulara akın akın Türkistan'dan Türkmenler katılmaktaydı. Bu katılımlar nihayetinde ülke içerisindeki huzuru sağlamak amacıyla başta Tuğrul Bey olmak üzere ondan sonra gelen bütün Büyük Selçuklu Sultanları bir politika üstünde yoğunlaşmışlardı. O da, "*Türkmen atlılarını Anadolu ve Azerbaycan akınlarına memur etmek*". Böylece aslında Türkmenlere yapılan

³⁰⁴ Mikhail Psellos, a.g.e., s.20.

³⁰⁵ Mikhail Psellos, a.g.e., s.30.

³⁰⁶ Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), TTK, Ankara 2015, ss.317-318.

³⁰⁷ Urfalı Mateos, a.g.e., s. 48.

siyaset ve Anadolu politikası ortaya çıkarken; ülke içerisindeki huzur da korunmaya çalışılmıştı. Çünkü yapı itibarıyla atlı-göçebe hayata alışkın olan Türkmenler ile yerel halk arasında sorunlar yaşanmaya başlamıştı. Bütün sorunların önüne geçmek amacıyla Türkmenler genellikle Bizans'a karşı kullanılmıştı. Sadece yerel sorunları çözmek değildi amaç aynı zamanda Türk-İslam Devleti olan Büyük Selçuklu'nun asıl gayesi İslamiyet'i yaymak ve bunun için cihad yapmaktır. Türkmenlerin Anadolu'ya göçmeleri de bu cihadi gerçekleştirmek için kullanılan en büyük araçtı³⁰⁸.

Kuruluştan kısa bir süre sonra 434/1042 yılında Büyük Selçuklu hâkimiyetine girmek istemeyen Göktaş ve Boğa gibi öncü Türkmen Beyleri, Tuğrul Bey'e isyan ederek Zencan yöresinde konaklamışlardı³⁰⁹. Türkmenlerin isyankâr tavırlarına rağmen batı yönünde genişleme siyasetine devam eden Tuğrul Bey, Azerbaycan ve Irak-ı Acem'in fethine İbrahim Yınal'ı memur etmiş daha sonra Büyük Selçuklulara katılmaya devam eden Türkmen kabileleri İbrahim Yınal'ın Rey'e gelmesi nedeniyle Azerbaycan'a giderek ondan kaçmışlardı. Türkmenlerin giderek yayılmaları bölge hâkimlerini endişelendirirken bir müddette Musul'a hâkim olmaları üzerine Tuğrul Bey'e şikâyetler gelmeye başlamıştı. Ancak Türkmenler Bizans'a bağlı Ermeni topraklarına girerek buradaki şehir ve köylere akınlara devam etmişlerdi³¹⁰. Bölgeye verdikleri zarar nedeniyle Vaspurakan Valisi Stepronos onlara geçiş izni vermemiş ve aralarında 436/1045 yılında savaş meydana gelmişti. Ancak başarılı olamayan vali Türkmenlere esir olmuştu. Urfalı Meteos'un bildirdiğine göre valinin ölüsü akrabaları tarafından 10.000 dehakana satın alınmıştı³¹¹.

Sultan Tuğrul Bey, ülkesini batı yönünde genişletmek için başkentini Rey'e nakletmişti. Amacı Anadolu ve Kafkasya akınlarını daha iyi yönetmek olan Sultan, Kutalmış ve Resültegin'i Hazar Bölgesine; Hasan'ı ise Azerbaycan'a yönlendirmişti. Böylece ülke içerisindeki akınlar sistemli hale getirilmişti. Böylece Gazne ve Karahanlılarla meşgul olan Çağrı Bey ve oğullarına nazaran; Tuğrul Bey, Anadolu akınlarıyla ilgilenmekteydi. Türkmenlerin yaptıkları bu akınlar kalıcı olmasa bile sürekli ve yıpratıcı olması başta Ermeniler olmak üzere Bizans'ı oldukça etkilemeye başlamıştı.

³⁰⁸ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken, İstanbul 2004, s.47.

³⁰⁹ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, IX, s. 388.

³¹⁰ Süryani Mihael, *a.g.e.*, s.21.

³¹¹ Urfalı Meteos, *a.g.e.*, ss. 82-84.

Melik Hasan'ın, Grek Vaspurakan'da Gürcü ve Bizans kuvvetleri karşısında yenilip, şehit edilmesi üzerine İbrahim Yınal ve Kutalmış, büyük bir orduyla Ermenistan'a hücum etmişlerdi. Aslen melik Hasan'ın intikamını almak amacıyla yapılan bu sefer Urfalı Mateos'a göre, Ermenistan'ın Bizanslılar tarafından başsız ve müdafaasız bırakıldığıının Türkler tarafından bilindiği için yapılmıştı³¹². Ermenistan'ın, Bizans İmparatoru Monomah tarafından ele geçirilmesinden sonra bölgede önemli bir kuvvetin kalmaması, Ermenistan ve civar bölgelerin Türkler için rahatça istila edilebilecek hale gelmesini sağlamıştı³¹³. Bölge Bizans valisi Liparit ile yapılan mücadele de başarı sağlayan Türkler ayrıca Liparit'i de esir almışlardı (440/1049). Zor durumda kalan İmparator barış yapmak zorunda kalmış ve yapılan antlaşmaya göre, Liparit serbest bırakılacak ve bunun karşılığında İstanbul'da bulunan camii onarıldıktan sonra Tuğrul ve Abbasi Halifesi adına hutbe okutulacaktı³¹⁴. Böylece Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasî varlığı Bizans tarafından resmen kabul edilmişti.

Ermenilerin yaşam alanlarının kısıtlanması ve mezhep farklılığı nedeniyle yaşadıkları zor günler, onların Bizans'a karşı olan nefretinin artmasına neden oluyordu. Türkmen akınlarından faydalanan bazı Ermeniler, İmparatora karşı isyan etmişlerdi. Süryani Mihael, isyana katılanları; *"Hristiyanlıkla övünen bu adamların hepsi müfşid, saldırgan kurtlara benzeyen kan akıtıcı adamlardı"* olarak tasvir etmekteydi³¹⁵. Daha Büyük Selçuklu Devleti'nin ilk kurulduğu esnada Bizans ile Ermenilerin arasında yaşanan bu sıkıntılar, Türkler açısından uygun fırsatlar sağlamıştı. Ermeniler ise Türkleri, Bizans nazarında kurtarıcı olarak görmüşler hatta II. Basileios zamanında Çukurova'ya sürülmüş Ermeniler, özellikle Malazgirt sonrasında Anadolu'daki Bizans hâkimiyetinin çökmesini fırsata çevirerek kendi Ermeni Prensliklerini kurmaya başlamışlardı³¹⁶. Urfalı Mateos, Türkmen akınları karşısında başarı sağlayamayan Bizans kuvvetlerini Ermeniler karşısında takındıkları tavır dolayısıyla eleştirerek, Hristiyanlara yaptıkları eziyetleri sıkça dile getirmekteydi³¹⁷. Yaşanan bu mezhep ayrılığı nedeniyle Selçuklu Türkmenleri rahatça yayılırken, yerel halk ise kendi hâkimiyet alanlarını oluşturmak için fırsat yakalamışlardı.

³¹² Urfalı Mateos, *a.g.e.*, ss.85-86.

³¹³ Aristakes Lastivertc'i', *History*, (İngilizceye Çeviren Robert Bedrosian), New York 1985, part.11.

³¹⁴ İbn Kesir, *a.g.e.*, XII, s.156; *Anonim Gürcü Vekayinamesi*, ss.283-85.

³¹⁵ Süryani Mihael, *a.g.e.*, s. 19.

³¹⁶ Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, TTK, Ankara 2014, s. 91.

³¹⁷ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s.112.

Tuğrul Bey zamanında Anadolu'nun fethi ile genellikle Büyük Selçuklu melikleri ve Türkmen Beyleri ilgilenmişti. Özellikle Yakuti'nin emri altındaki Saltuk Bey, Anadolu'nun içlerine kadar akınlarına devam etmiş; 456/1064 yılında Malatya bölgesine kadar sokulan Türkmenler, hiçbir mukavemetle karşılaşmamışlardı³¹⁸. Çünkü Bizanslı yöneticiler birbirleri ile mücadele halindeydiler ve Türklerin karşısında durabilecek kimse yoktu. Ayrıca Bizans ordusunun yeterince silahı bulunmamaktaydı, askerlerin maaşlarını ödeyemedikleri için onlar da savaşlarda gönülsüzlerdi³¹⁹. Özellikle elde edilen ganimetler ve esirler Türkmenlerin, Anadolu'yu tercih etmelerinin bir nedeniydi. Ancak Büyük Selçuklu Devleti içerisinde yaşanan taht kavgaları Sultan'ın bizzat Anadolu ile ilgilenememesi, akınları kalıcı kılmamıştı.

Tuğrul Bey'in ölümünün ardından tahta çıkan Alp Arslan'ın komutanları Anadolu istilasına devam etmekteydiler. Özellikle Afşin Bey'in İstanbul önlerine kadar yayılması Bizans'ın yaşadığı zor günlerde başarılı olmasını sağlamıştı. Alp Arslan'ın öncelikli amacı Mısır Fatimîlerine karşı olan siyasetini uygulamak daha sonra ise Bizans'ın tabii ve müttefiki olan Gürcistan ve Abhazya Krallığı'nı ortadan kaldırıp Anadolu'ya girmekti³²⁰. Ancak bu sırada Türkmenlerin akın akın topraklarına girmesi, aile ve çadırlarının artması Anadolu'ya yapılan göçlerin her sene artmasında etkili olmuştu.

Bizans'ta ise 5 Recep 459/22 Mayıs 1067'de İmparator X. Konstantinos ölmüş ve tahtı karısı Eudokia'ya emanet etmişti. Eşinin ölümünden sonra bütün idare Eudokia, Psellos ve imparatorun kardeşi Ioannes Dukas'a geçmişti. İmparatorun geride bıraktığı çocuklarından Konstantios, daha küçük ve politikadan anlayacak yaşta değildi; Mikhail ise çocukluk yaşını çoktan geçmiş biriydi. Psellos'un naklettiğine göre Mikhail, her meseleyi ele alabilecek kabiliyette olmasına rağmen imparatorlukla ilgili işlere pek karışmamaktaydı³²¹. Eudokia İmparatoriçe olarak tahta çıktığı esnada Büyük Selçuklu akınları oldukça yayılmış ve Anadolu istila halindeydi. Bu durumda ülke içerisinde yaşanan sorunları çözmek adına ikinci bir evlilik yapmak zorunda kalmıştı.

Saray erkânı tarafından sayılan bir kişi olan Psellos, Eudokia'nın yaptığı bu evliliği pek onaylamamıştı. Çünkü evlendiği kişi Romanos, askeri bir kişilikti ve bu nedenle askerî

³¹⁸ Süryani Mihael, *a.g.e.*, s.22.

³¹⁹ Mikhael Attaleiates, *a.g.e.*, s.88.

³²⁰ Mükrimin Halil Yınanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I*, Ekol Yayın, Ankara 2009, s.63.

³²¹ Mikhail Psellos, *a.g.e.*, s.255.

kadro ülke içerisinde daha etkili hale gelecekti. Romanos'un yaptığı bazı şeylere karşı çıkan Psellos'un da artık eski gücü kalmamıştı. Özellikle Büyük Selçuklulara karşı yapacağı harekât için çok düşünmesini, askerî kuvvetlerin hesaplanması gerektiğini vurgulaması, çeşitli yardım ve hazırlıkların tamamlanmasından sonra Türkler üzerine yürümesini tavsiye etmesine rağmen söyledikleri dikkate alınmamıştı ³²². Fakat Psellos haklı idi, Bizans ordusunda pek çok ücretli asker vardı ve Romanos tahta çıktığında ekonomik anlamda bitmiş bir ülkenin başına geçmişti. Bu durum askerlerin ihtiyaçlarını karşılamasında ve ordu teçhizatlarının temin edilmesinde zorluklar yaşamasına neden olacaktı.

İstanbul'da yaşanan sıkıntılı durumlardan uzaklaşmak ve Anadolu'da yayılan Büyük Selçuklu tehlikesini önlemek amacıyla ilk seferine Rebiulahir 460/Mart 1068'da çıkmıştı. Pek yararlı olmasada Menbiç ele geçirilmiş ve aldığı bazı küçük başarılar sonunda İstanbul'a geri dönmüştü ³²³. Ancak sarayda yaşanan entrikalar Romanos'un tekrar Anadolu üzerine gitmesine neden olmuş bu sefer yanında saray entrikalarında başrolü oynayan Psellos'u da götürmüştü. Büyük Selçukluların Anadolu üssü olan Ahlât üzerine gitmesine rağmen burayı elde edemeyen Romanos, Türklerin Konya'ya kadar ilerlemesine mani olamadan İstanbul'a geri dönmek zorunda kalmıştı.

Büyük Selçuklular ise bu sırada sadece Anadolu'da değil, Ermenistan ve Gürcistan'da da başarılar elde ederek Bizans'a ait önemli kale ve şehirleri ele geçirmekteydiler. Hristiyanlar için önemli ve kutsal sayılan Meryemnişin ve Doğu Anadolu'nun en önemli kalesi Ani ele geçirilmiş³²⁴, Urfa kuşatma altına alınmış³²⁵, Afşin ve Gümüştekin'in emri altındaki pek çok Türkmen ile Adıyaman'a kadar olan bölgeler işgal edilmişti aynı zamanda da Adıyaman da bir Bizans komutanı esir edilmişti.

Akınlarını tamamlayarak Anadolu seferleri için üst olarak belirlenen Ahlât'a dönen Türkmenler arasında, ganimet yüzünden bir tartışma meydana gelmiş ve Anadolu'nun istilasında önemli yere sahip olan Gümüştekin, Afşin tarafından öldürülmüştü. Yaşanan bu olay sonunda Sultan Alp Arslan'ın gazabından korkan Afşin Bey, beraberindeki atlı

³²² Mikhail Psellos, *a.g.e.*, s.262.

³²³ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s.137.

³²⁴ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, ss.118-12; *Anonim Gürcü Vekayinamesi*, *a.g.e.*, ss.287-288.

³²⁵ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, ss.125-127.

Türkmenlerle birlikte Anadolu'nun içlerine kadar yayılmıştı. Nihayetinde elde ettiği başarılar ile Sultan'ın affına nail olan Afşin Bey, akınlara devam etmişti.

Özellikle Afşin Bey'in ilerleyişi Bizans'ın artık ciddi önlemler almasını zorunlu kılmıştı. İmparator'un yapmış olduğu iki başarısız Anadolu seferinden sonra Büyük Selçuklular üzerine doğu orduları komutanı olarak Manuel Komnenos görevlendirilmişti. Manuel'in Anadolu üzerine görevlendirildiği sırada, Büyük Selçuklu'da bir iç karışıklık meydana gelmiş ve Sultan'ın eniştesi olan Erbasan, beraberinde bulunan Navekkiye Türkmenleri ile isyan girişiminde bulunmuştu³²⁶. Erbasan'ın isyanı, Sultan'ı harekete geçirmiş ve onu yakalaması için Afşin Bey'i görevlendirilmişti. Bu sırada Manuel ile Sivas yörelerinde çarpışan Erbasan, onları yenerek esir etmişti ancak Afşin Bey'in yaklaşmakta olduğu haberi üzerine Manuel'in, elindeki asker gücünün azlığını vurgulaması ve eğer Büyük Selçukluların başına geçmek isteği var ise İmparator'un yanına sığınmasını tavsiye etmesi sonucunda İstanbul'a iltica etmişti³²⁷. Bir hükümdar gibi karşılanan Erbasan, İmparator tarafından *Preoedros*(*Başkan*) unvanını almıştı³²⁸.

İleride bir kaç kere daha göreceğimiz bu olay Erbasan ile başlamış, böylece Bizans'a sığınan ilk Selçuklu ailesi mensubu o olmuştu. Manuel ile İstanbul'a giden Erbasan'ın peşinde bulunan Afşin Bey, İstanbul kıyılarına kadar ilerlemiş ve Erbasan'ın teslimini istemişti. Ancak İmparatorun kabul etmemesi üzerine tahribata devam eden Afşin Bey, Marmara kıyılarına ulaşan ilk Büyük Selçuklu Türkmen'i olmuştu. Abû'l-Farac, Afşin Bey'in faaliyetlerinden bahsederken onun Sultan'a gönderdiği mektuplarına da değinmiş ve Afşin de tıpkı Çağrı Bey gibi Anadolu'da kendilerine karşı çıkacak bir birlik göremediğini söylemişti ³²⁹.

Erbasan'ın Bizans'a iltica etmesinden kısa bir süre sonra Anadolu'da ki durum iyice kötüleşmiş ve Romanos'un bir kere daha sefere çıkmasına neden olmuştu. Zonaras'a göre sefere çıkmasının iki tane nedeni vardı. Bunlar;

1. Barbarların akınlarını durdurarak devleti onlardan kurtarmak.

³²⁶Urfalı Mateos, eserinde bu durumu görülmemiş bir işti diye anlatırken, Erbasan'dan da Emîr Gıdric olarak bahsetmektedir. Urfalı Mateos, *a.g.e.*, ss.137-138.

³²⁷ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, ss.166-169; Nikephoros Bryennios, *a.g.e.*, ss.45-46.

³²⁸ Mikhael Attaleiates, *a.g.e.*, s.148.

³²⁹ Abû'l-Farac, *a.g.e.*, I, s.320.

2. Kendisine şan kazandıracak bir zafer elde ettikten sonra İmparatoriçe karşısında yetkiyi eline almak³³⁰.

Alp Arslan'ın Mısır'da yaşanan karışıklıklar nedeniyle yola çıktığı esnada gelen Bizans elçisinin, Menbiç, Malazgirt ve Ahlât'ın boşaltılması talebi Alp Arslan'ı Anadolu'ya geri dönmeye mecbur etmişti³³¹. Ancak Mısır üzerine Aytekin ve Mahmud isimli iki emîri memur etmesi yanındaki askerlerin azalmasına neden olmuştu. Sultan'ın Ahlât'a geldiği zaman İmparator ise Büyük Selçukluların ele geçirdiği Malazgirt üzerine gitmiş ve şehri teslim almıştı.

Alp Arslan savaş niyetinde değildi ve bu sebeple İmparator'a barış teklifinde bulunmuş olsada emrindeki askerlerin çokluğuna güvenen Diogenes kabul etmemişti. Ancak tahta geçtiğinden beri İmparatora karşı olan Psellos ve adamlarının oluşturduğu bir grup henüz savaş başlamadan imparatorun yanından ayrılarak ona ihanet etmişlerdi. Muharebe kızıştığı anda ise ücretli Uz (Oğuz) birliklerinden bir kısmı kendi soydaşlarına katılarak imparatoru yüz üstü bırakmışlar bu durum geride kalanlara da şüphe ile bakılmasına neden olmuştu³³². Aslında İmparator savaşı kendi tarafında çekmek için bir hileye başvurmuş ve ganimeti Türkmenlerin üzerinde kullanmak istemişti. Türklerin dikkatini çekmek amacıyla ellerinde bulunan bütün malları ordugâha dağıttırmıştı. Türkler yağma ile meşgul olurken, İmparator ise kendini biraz toplayacaktı³³³. Ancak umduğu olmamış ve ücretli askerlerin hepsi onları yağma ederek karşıya geçmişlerdi.

Malazgirt Savaşı ile ilgili farklı bir durum Süryani Patrik Mihael tarafından anlatılmaktadır. Ona göre, savaş başlamaya yakın Sultanın kuzeni (Süleyman Şah), muharebenin kendi idaresi altına verilmesini istemişti³³⁴. Ancak böyle bir rivayete başka bir kaynakta rastlamadım.

Sultan ile İmparator arasında Malazgirt yakınlarında 27 Zilkade 463/26 Ağustos 1071'de meydana gelen savaş Büyük Selçuklu üstünlüğü ile sonra ermiş ve İmparator esir edilmişti. İmparator'u esir eden kişi Gevherayin'in Sadi isimli bir gulâmı idi. Hatta savaş öncesinde geçen bir konuşmaya göre, gulâmın küçük olmasından dolayı orduda geri plana

³³⁰ Ioannes Zonaras, *a.g.e.*, s.125.

³³¹ Osman Turan, 2004, *a.g.e.*, s.53.

³³² Urfalı Mateos, *a.g.e.*, ss.141-142; Zonaras, *a.g.e.*, s.134.

³³³ Semavi Eyice, *Malazgirt Savaşını Kaybeden IV. Romanos Diogenes*, TTK, Ankara 1971, s.49.

³³⁴ Süryani Mihael, *a.g.e.*, s.26.

atılması gündeme gelmişken, Nizâm'ül-mülk tarafından kalması istenmiş ve belki İmparator'u esir eder diye aralarında bir konuşma geçmişti. Gerçekten de Nizâm'ül-mülk'ün dediği gibi olmuş, İmparator Sadi'ye esir düşmüştü. Alp Arslan, yaptığı bu hizmet dolayısıyla ona Gazne'yi iktâ etmişti³³⁵. Böylece aslında basit bir gulâm iken, savaşta gösterdiği yarar dolayısıyla ödüllendirilmiş ve yüksek bir mevkiye çıkartılmıştı. Burada gulâmların aslında ne kadar kolay yer değiştirip, rütbe sahibi olabildiğini açıkça görmekteyiz.

2.4.2. Malazgirt Savaşı'ndan Sonra Bizans'ın Durumu ve Anadolu'nun Türk Yurdu Haline Gelmesi

İmparator'un esir edildiği haberi İstanbul'a ulaştığı zaman bir kargaşa yaşanmış ve bazı toplantılar yapılmıştı. Psellos'un aktardığına göre yapılan toplantıda Romanos hesaba katılmayacak Eudoika ve oğulları idareyi eline alacaktı. Ancak bazı kişiler idarenin bizzat Mihail'e verilmesini istemişlerdi. Psellos'a göre, oğul annesine saygı göstermeli idi ve Mihail de onunla aynı fikirdeydi. Ancak mesele çözüme ulaşmadığı için Ioannes Dukas, Eudokia tarafından İstanbul'a çağırılmıştı³³⁶.

Romanos'un henüz akıbeti tam olarak bilinmeden yapılan bu toplantı kurulu, esir edilmesinin ardından bir kere daha toplanmış ve Romanos'un İmparatorluğu'nun artık kabul edilemez olduğu kararı alınmıştır. Ancak yanında hala belli bir kuvvetin oluşu Mihail'i endişelendirmekteydi. Bu nedenle önce kendi canını korumak için Andronikos Dukas ve Konstantinos Dukas'ın tavsiyeleri ile saray muhafızlarını yanına çekmiş, Psellos'u karar merci yapmış ve Eudokia'nın ise şehirden ayrılmasına karar verilmişti³³⁷.

Romanos ile Sultan arasında imzalanan antlaşma sonunda tahtına sahip çıkmak ve Sultan'a vaat ettiği haracı vermek amacıyla yola çıkan İmparator, karşısında Konstantinos Dukas'ı ve Bizans ordusunu görmüştü. Amasya yakınlarında yapılan bir çarpışmada büyük kayıp veren İmparator, Khatatoures isimli bir Ermeni tarafından korunmuştu³³⁸. Aslında Anadolu üzerine sefere çıktığı sırada Sivas'ta Ermenilere yönelik bir katliam yapmış ve

³³⁵ Bundari, *a.g.e.*, s.40; Hüseyinî, *a.g.e.*, s.36; Süryani Mihael, Vekayinamesi'nde bu olay farklı anlatılmaktadır. İmparatoru yakalayan kişinin Sultan'ın yanında duran yiğeni olduğunu söylemektedir. Bildirdiğine göre ismi belirtilmeyen bu yiğen, muharebe meydanında İmparatorla karşı karşıya gelmiş ve ona vurmuştur. Süryani Mihael, *a.g.e.*, s.26.

³³⁶ Mikhail Psellos, *a.g.e.*, s.267.

³³⁷ Mikhail Psellos, *a.g.e.*, ss.268-69.

³³⁸ Mikhail Psellos, *a.g.e.*, s.271.

Türklerin işini bitirdikten sonra dönüp Ermeniler üzerine harekete geçeceğini beyan etmişti. Ermeniler ise onun gittiği yerden dönmemesi için dualar etmekteydiler³³⁹. Romanos'un Ermenilere karşı yaptığı onca kıyıma rağmen kurtuluşu bir Ermeni tarafından olmuştu.

Ermeni ile Kilikya'ya giden Romanos'a, Mihail'den bir mektup gelmesine rağmen o, sert sözler ile cevap vermişti. Bunun üzerine yeni imparator Konstantinos'tan sonra Andronikos'u Romanos üzerine görevlendirmişti. Bu sefer Adana tarafında yapılan savaşı Romanos kaybetmiş ve müttefiki Ermeni ise esir edilmişti. Fakat Romanos'un hala Sultan Alp Arslan'dan yardım beklentisi ve teslim olmayışı askerlerinin karşı taraf ile işbirliği yapmasına neden olmuştu³⁴⁰. Böylece askerlerinin ihaneti ile sonuçlanan bu olay sonunda Aristakes'te hiçbir şekilde iyi hatırlanmaya layık olmayan İmparator olarak bahsedilen³⁴¹. Romanos, keşiş olmaya zorlansa bile daha sonra gözleri kör edilerek Kınalı Ada'da ölüme mahkûm edilmişti. Psellos'a göre, Romanos'un kör edilmesi İmparator'un bilgisi dâhilinde değildi. Hatta bu durumu öğrenen Mihail, halktan çekindiği için açıkça ve uzun bir süre matem tutamamıştı³⁴².

Romanos'un ölümünü öğrenen Sultan Alp Arslan ve Türkmenler için artık yeni bir dönem başlamıştı. İmparator'un ölümüne sinirlenen Sultan askerlerine, bütün Hristiyanların esir edilmesini emrettikten başka Anadolu'ya girişi serbest bırakmıştı³⁴³.

Romanos'un ölümü aslında Büyük Seçuklular için gerçekten önemli bir olay olmuştu. Çünkü Mihail'in antlaşma şartlarını kabul etmemesi Türklere Anadolu'nun kapılarının gerçekten açılmasına vesile olmuştu. Böylece artık seferler akın ve ganimet amaçlı değil; yer ve yurt tutmak için gerçekleşecekti. Böylece emîrlar sahip oldukları topraklarda kökleşerek kendi hâkimiyet alanlarını kurdukları andan itibaren daha fazla toprak elde etmeye başlamışlardı.

Malazgirt Savaşı, Büyük Selçuklu akıncıları için ganimet açısından oldukça karlı olmuştu. Elde ettikleri ganimetlerin çokluğundan bahseden Bundari, askerlerin gözleri doyduğu için mallara kimsenin el uzatmadığına değinmiştir. Mevaşi [binek hayvanları],

³³⁹ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s.140.

³⁴⁰ Nikephoros Bryennios, *a.g.e.*, s.65.

³⁴¹ Aristakes Lastivertc'i', *a.g.e.*, part.8.

³⁴² Mikhail Psellos, *a.g.e.*, s.275.

³⁴³ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s.144.

silah ve meta [satılmak amacıyla üretilen mal] o kadar ucuzlamıştı ki on iki miğfer altıda bir dinara, üç zırh bir dinara satılmaktaydı³⁴⁴.

Savaşın ardından Sultan, Karahanlılar üzerine yola çıkmışken, Artuk Bey de Anadolu'nun fethine girişmişti. Bu andan itibaren Büyük Selçuklu akınlarına karşı duracak bir Bizans ordusunun bulunmayışı, Türkmen akınlarının artık kalıcı hale gelmesini sağlamıştı. Yaşanan bu sıkıntılı duruma son veremeyen İmparator Mihael, Papa VII. Gregoire başvurmuştur. Ancak Doğu ile Batı Roma arasında yaşanan mezhep mücadeleleri nedeniyle Papa, İmparator'a cevap vermemiştir.

2.4.3. Kutalmışoğulları ve Bizans İle ilişkilerde Komutanlar

Alp Arslan'ın Berzem Kalesi önünde Yusuf isimli bir kişi tarafından öldürülmesinin ardından tahta oğlu Melikşah geçmişti. Melikşah'ın amcası Kavurd ile mücadeleleri esnasında Anadolu'da Büyük Selçuklu yayılması devam etmekteydi. Özellikle Kutalmışoğulları olmak üzere; Artuk ve Tutak gibi önemli Büyük Selçuklu emîrleri aktif olarak faaliyetlerini sürdürmekteydiler.

Bizans-Büyük Selçuklu ilişkilerinde Malazgirt'ten sonra geri planda kalan Sultanlara nazaran Büyük Selçuklu komutanları etkili olurken; asıl mücadeleyi Türkiye Selçuklu Sultanları vermeye başlamışlardı. Büyük Selçuklu Sultanları Anadolu'dan uzaklaşırken Bizans'ta ise içte ve dışta çözümler meydana gelmekteydi. Özellikle Romanos'un dağılan askerlerinden sonra Bizans ordusunda toprağa bağlı askerlerde bozulmalar başlamıştı. Öte taraftan Anadolu dışında Avrupa'dan da sıkıştırılmış bir vaziyetteydiler ve Normanların saldırısı altında kalmışlardı. Bunun dışında kaybedilen topraklar nedeniyle vergiler toplanamaz hale gelmiş ve ülke içerisinde pahalılık had safhaya ulaşmıştı³⁴⁵.

Tahta çıkan Mihail, askerî işleri amcası Ceasar (Ioannes Dukas)'a bırakmıştı³⁴⁶. Büyük Selçuklu akınlarının gittikçe artması üzerine İmparator, Anadolu'ya bir ordu göndermeye karar vermişti. Başına Isaakios Komnenos ve kardeşi Aleksios'u geçirmiş onlara yardımcı olarak da Rouselios De Bailleul'u tayin etmişti. Ancak Roussel'in isyan

³⁴⁴ Bundari, *a.g.e.*, s.40.

³⁴⁵ Georg Ostrogorsky, *a.g.e.*, ss.319-320.

³⁴⁶ Mikhail Psellos, *a.g.e.*, s.281.

etmesi ve emrindeki Franklar ile ayrılarak kendi ile ilgili konularda bağımsız hareket etme isteği Bizans içerisinde yaşanacak olaylar silsilesinin başlangıcı olmuştu³⁴⁷. Tek başına kalan Komnenos ise Türkler karşısında tutunamayarak esir edilmişti. Bu sırada Aleksios ise kaçarak kardeşinin fidye parasını toplamaya çalışmıştı. Roussel'in, ilerlemesi ve Türk akınlarının devam etmesi İmparator Mihail'in Büyük Selçuklu Bey'i Artuk ile antlaşma yapmasına neden olmuştu. Artuk Bey, para karşılığında Bizans ordusu ile birlikte savaşmayı kabul etmiş ve Sapanca tarafında Roussel'i yakalamıştı. Aynı zamanda esir edilen Isaakios Komnenos da pek çok para karşılığında serbest bırakılmıştı³⁴⁸. Yaşanan bu durumlar sonucunda önünde hiçbir engel kalmayan Artuk Bey ve beraberindekiler Marmara sahillerine kadar ilerleme fırsatı bulmuşlardı.

Artuk Bey'in elde ettiği bütün bu başarılar, Melikşah'ın yaşadığı taht mücadelesi sonunda onu yanına çağırması ile sona ermiştir. Artuk'un Anadolu'dan uzaklaşması, Bizans içerisindeki mücadelelerin de alevlenmesine neden olmuştu çünkü Roussel, Artuk'un yokluğunu fırsat bilerek hâkimiyet alanlarını genişletmeye başlamıştı. İmparator Mihail ise onu durdurmak için Aleksios'u görevlendirmiş ancak Roussel'in Türkmen Bey'i Tutak ile antlaşma yapması onun yavaşlamasına neden olmuştu. Ancak Aleksios, Roussel'den önce davranarak Tutak Bey'e bir teklifte bulunmuştur. Roussel'i yakalaması karşılığında Rum İmparatoru'nun dostluğunu aynı zamanda pek çok para kazanacağını söyleyen Aleksios'un teklifi, Tutak'a daha cazip gelmişti³⁴⁹. Tutak'ın Roussel'i yakalamasına rağmen Aleksios'un teklif ettiği paraya sahip olmaması planlarını bozmak üzereyken Amasya halkına parayı ödemelerine ikna eden Aleksios, Rousseli esir bir şekilde eline geçirmişti.

Bizans İmparatorları ve ordu komutanlarının Selçuklu komutanları ile işbirliği yapması, artık Anadolu'da kimin hâkim olduğunu gösterir. Kendi içlerinde yaşanan sorunlara çözüm bulamayan Bizans yöneticileri, Selçuklu ordusunda ki kudretli komutanlara muhtaç hale gelirken, Anadolu'dan da vazgeçme niyetinde değillerdi. Çünkü tamamen çekilmemiş ve hala onlara karşı saldırı durumundaydılar.

³⁴⁷ Mikhael Attaleiates, *a.g.e.*, s.187.

³⁴⁸ Nikephoros Bryennios, *a.g.e.*, ss.95-97; Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (Çev. Yıldız Moran), E Yayınları, İstanbul 1994, s.88.

³⁴⁹ Anna Kommena, *a.g.e.*, ss.18-19; Nikephoros Bryennios, *a.g.e.*, ss.99-103.

Kutalmışoğulları ailesine gelince tarih sahnesine çıkışları Süryani Patrik Mihael Vekayinamesi'nde Malazgirt olarak belirtse bile aslen; Kutalmış ile giriştiği hâkimiyet mücadelesinden galip çıkan Alp Arslan amcasının çocuklarını Nizâm'ül- mülk'ün engellemesi ile öldürmemiş ve Anadolu'ya Diyarbakır-Urfa arasında bir bölgeye sürmüştü. Bir Türkmen Bey'i olan Atsız'ın hâkimiyetini tanımayan Şöklü Bey'in Kutalmışoğullarından birini Suriye'ye sahip olması için çağırana kadar onlardan bahsedilmemekteydi. Böylece adlarını ilk defa duyduğumuz Kutalmışoğulları, Atsız-Şöklü-Melikşah mücadelesinden yararlanarak kendilerine en uygun yer olan Anadolu'ya adım atmışlardı. Suriye'de yaşanan bu olaylar ve Anadolu içerisinde Bizans hâkimiyetinin zayıflığı neticesinde Süleyman Şah ve Mansur, Anadolu'da pek çok yere hâkim olduktan sonra Bizans sınırına gelerek önemli bir yer olan İznik'i de ele geçirip kendi hâkimiyet alanlarını kurmuşlardı (467/1075)³⁵⁰.

İmparator Mihail, Psellos'a göre iyi bir hükümdar olmasına rağmen aslında hâkimiyeti elde tutamıyordu. Bu sebeple yönetimden memnun olmayan Nikephoros Bryennios, Edirne'de kendi imparatorluğunu ilan ederek isyan girişiminde bulunmuştu. Bu sırada Anadolu'da bulunan Botaneiates ise Büyük Selçuklu Meliki Erbasan ile birlikte İzmit'e ilerlemişti. Ancak İznik'te bulunan Süleyman Şah'tan korkan Botaneiates, Erbasan aracılığı ile Süleyman Şah'a başvurmuş³⁵¹ ve Süleyman Şah'ın yardımı ile İmparatorluğunu ilan eden Botaneiates'le birlikte Bizans'ta üç tane İmparator olmuştur. Ancak Türklerin yardımı Botaneiates'in Bizans tahtına oturmasını sağlamıştı (470/1078). Öteden beri Büyük Selçuklu Sultanları tarafından dışlanan, sürekli akınlara ve uçlara tayin edilen Türkmenler, Süleyman Şah ve Mansur sayesinde Anadolu'ya daha rahat yayılarak yurt tutmaya başlamışlardı. Özellikle Azerbaycan ve Kafkasya'dan itilen Türkmen birlikleri artık Büyük Selçuklulara değil de, Süleyman Şah'ın önderliğinde Anadolu'ya girmeye başlamışlardı. Bizans'ın içerisinde bulunan sıkıntılı durumları da fırsata çeviren Süleyman Şah, İran'da Melikşah tarafından bir tehdit olarak görülmeye başlamıştı. Ayrıca Mihail'in de Süleyman karşısında tutunamaması, onun Melikşah ile işbirliği yapmasına neden olmuştu. Ancak yapılan antlaşma ile ilgili bir bilgi mevcut olmamakla birlikte Sultan, Kutalmışoğulları üzerine Porsuk'u göndermiştir. Kutalmışoğlu Mansur, bu esnada Botaneiates'in yanındaydı ve Porsuk'un Mansur'u teslimini istemesi üzerine,

³⁵⁰ Azîmî, *a.g.e.*, s.24.

³⁵¹ Ioannes Zonaras, *a.g.e.*, s.148; Nikephoros Bryennios, *a.g.e.*, s.147; Mükrimin Halil Yınanç, *a.g.e.*, s.93.

İmparator tıpkı Halife'nin Humartekin'in teslimi sırasında karşı çıktığı gibi Mansur'u teslim edilmesine karşı gelmişti³⁵². Ancak kendi isteği ile Porsuk'un karşısına çıkan Mansur, bir hile ile yakalanmış ve öldürülmüştür (470/1078). Anadolu'daki Selçuklu hâkimiyeti ise Mansur'un ölümü ile tamamen Süleyman Şah'a geçerken, Mansur'a bağlı Türkmenler de onun boyunduruğu altına girmişlerdi.

Melikşah karşısında destek arayan Kutalmışoğulları, yardımları sayesinde İmparator olan Botaneiates'e müracaat etmişlerdi. Attaleiates'in bildirdiğine göre, müttefikler İznik'te buluşmuşlar hatta İmparator'un karşısında şimdiye kadar Pers (Büyük Selçuklu) olsun, Rum olsun hiçbir hükümdarın yapmaya tenezzül etmediği bir şeyi yaptıklarını, diz çöküp ona sadık olduklarını dile getirmişlerdi ³⁵³. Selçuklu ordusu komutanlarının da İstanbul'a girdiğini söyleyen Attaleiates, Melikşah'a karşı kurulan ittifakı böyle anlatmıştı ³⁵⁴.

Anadolu'da Selçuklu hâkimiyetinin yayılmasının en büyük nedeni Bizans içerisinde yaşanan taht kavgaları olmuştur. Nitekim Selçuklu yardımı ile tahtı ele geçiren Botaneiates'in İmparatorluğu'nu reddeden Melissenos, Süleyman Şah ile ittifak yaparak Bizans'a ait olan şehirleri ona teslim etmeye başlamıştır. Böylece kısa süre de Phrygia ve Galatia şehirleri Türklerin eline geçmişti ³⁵⁵. Botaneiates dikkatini Melissenos ve Süleyman Şah'a verdiği sırada hâkimiyeti eline geçiren Aleksios, Bizans tahtına çıkararak diğerlerini saf dışı bırakmıştı.

Melissenos sayesinde elde edilen topraklara iyice yayılan Türkler, yeni İmparator Aleksios'u oldukça rahatsız ediyordu. Onun amacı, Süleyman Şah ile bir sınır antlaşması yaparak, Avrupa'da isyan halinde olan Robert ve oğlu Bohemond'un üzerine gitmekti. Bu amaçla 472/1080 yılında Süleyman Şah ile Dragos suyu yakınlarında yapılan antlaşmaya göre,

1. Türkler, İstanbul Boğazı'ndan geri çekilecekler,
2. Bizans, Süleyman Şah'a vergi verecekti ³⁵⁶.

³⁵² Abû'l-Farac, *a.g.e.*, I, ss.328-329.

³⁵³ Mikhael Attaleiates, *a.g.e.*, s.262

³⁵⁴ Mikhael Attaleiates, *a.g.e.*, s.273.

³⁵⁵ Nikephoros Bryennios, *a.g.e.*, s.173.

³⁵⁶ Anna Kommena, *a.g.e.*, s.193; Mükrimin Halil Yınanç, *a.g.e.*, s.103.

Dragos Çayı'nı kendilerine sınır olarak kabul ettikten sonra Avrupa'da elde ettiği başarı ile geri dönen İmparator, Süleyman Şah'ın Antakya'ya gittiği sırada yerine bıraktığı Ebû'l Kasım ile karşılaşmıştı. Ebû'l Kasım, antlaşma şartlarını yerine getirmediği gibi aynı zamanda hâkimiyet alanını genişleterek sınır ihlali de yapmıştı.

Süleyman Şah'ın Anadolu içlerinde elde ettiği başarılar Antakya sahibi Ermeni asıllı Philaretos'un dikkatini çekmekteydi. Ayrıca Türkmen saldırılarından yeterince zarar görmesi onu Süleyman Şah ile antlaşma yoluna gitmesine neden olmuştu. Böylece Antakya seferine çıkan Süleyman Şah, İznik'e Ebû'l Kasım'ı Nâib olarak atamıştı³⁵⁷. Kısa bir sürede Antakya'yı ele geçiren Süleyman Şah bölge üzerinde hâkimiyet kurmak istemekteydi³⁵⁸. Ancak karşısına ilk Müslim çıkmıştı. 26 Safer 478/23 Haziran 1085 yılında yapılan savaşta mağlup olan Müslim öldürülmüş ve Süleyman Şah, Haleb'e girmişti. Ancak Haleb hâkiminin şehri Süleyman Şah'a teslim etmemesi aynı zamanda Suriye Selçuklu Sultanı Tutuş ve Büyük Sultan Melikşah ile irtibata girmesi olayların karışmasına neden olmuştu. 19 Safer 479/5 Haziran 1086 yılında Tutuş ile girdiği mücadelede başarı sağlayamayan Süleyman Şah, savaş meydanında intihar etmişti³⁵⁹.

Böylece Kılıç Arslan'ın tahta geçeceği süre boyunca başsız kalan Türkiye Selçuklu Sultanlığı ile Ebû'l Kasım ilgilenmişti. Ancak o da Melikşah'ın korkusu ile Bizans ile işbirliği yapmak zorunda kalmıştı.

Süleyman Şah'ın Antakya üzerine gitmesini fırsat bilen Melikşah, Anadolu'da ki varlığını kırmak adına İmparator Alexios'a antlaşma yapmak için Siyavuş isimli bir gulâmını göndermişti. Yapılacak antlaşmaya göre; evlilik yolu ile dostluk kurulursa, Melikşah kıyı bölgelerinden Türklerin çekilmesini sağlayacaktı. Ancak Anna Komnena'nın bildirdiğine göre, İmparator antlaşmayı kabul etmeyerek Siyavuş ile münasebet kurmuş ve annesinin Gürcü asıllı olduğunu öğrenince onu Hristiyan olmaya davet etmiştir. Aynı zamanda Sultan'ın gönderdiği yazılı buyruğu kullanarak Türklerin ellerinde bulunan kıyı şehirlerini geri almayı planlayan İmparator'un amacı, Türkleri Anadolu'dan uzaklaştırmaktır. Siyavuş, Hristiyan olmasının ardından bu belge ile Sinop'a gitmiş ve Sinop'ta bulunan Büyük Selçuklu Emîri Karatekin'den şehri teslim aldıktan

³⁵⁷ Anna Komnena, *a.g.e.*, s.194.

³⁵⁸ Smbat Sparepet, *Vekayiname*, (İngilizceye Çeviren, R. Bedrosian), New Jersey 2005, s.44.

³⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, ss.134-135; Anna Komnena, *a.g.e.*, s.195; Azîmî, *a.g.e.*, s.30.

sonra Sultan'ın buyruğunu unutarak bölgeyi Bizans valilerine bırakıp İstanbul'a dönmüştü. Görevini tamamladığı için İmparator tarafından Bulgaristan'dan bir bölge Siyavuş'a verilmişti³⁶⁰. Melikşah'ın Süleyman Şah'ın bağımsızlığını kabul etmemesi ve ele geçirdiği yerleri kendi hâkimiyetine almak isteği böylece başarısızlık ile sonuçlanmıştı. Çünkü Bizans İmparator'u, Siyavuş'u kendine çekerek, Sultanın mektubunu çok iyi kullanmış ve kaybettiği toprakları geri kazanmıştı.

Melikşah'ın bu başarısız girişimine rağmen Süleyman Şah, 467-479/1075-1086 yılları arasında Anadolu'da Türkmenlerden ziyade Hristiyan ve Ermenileri de hâkimiyeti altına alan bir birlik kurmuştu. Nitekim Antakya'dan çağırılması da halkın birlik ve sulh içerisinde yaşama isteklerinden kaynaklı olabilir. Süleyman Şah sayesinde Türkmenler artık yurtsuz değillerdi ve köylere yerleşmeye başlamışlardı. Ayrıca uyguladığı siyaset sayesinde Anadolu'da Türklük kurulmaya başlamıştı.

Melikşah'ın saltanatta olduğu süre boyunca Anadolu'da etkili olan kişiler Kutalmışoğulları ve Türkmen Beyleri iken kendisi ise Kafkasya üzerinde yoğunlaşmıştır. Gürcülerin isyanları Melikşah'ın Kafkasya seferine çıkmasına neden olmuştu. Sultan, Gürcü şehirlerinde elde ettiği başarılarla İsfahan'a dönerken yerine Emîr Savtekin'i bırakmıştı. Ancak Emîr Savtekin, Gürcüler karşısında başarı elde edememiş ve geri plana çekilmişti³⁶¹.

Emîr Savtekin'in ardından bölgeye Emîr Ahmed gönderilmişti. Anonim Gürcü Vekayinamesi'nde, kuvvetli bir emîr ve korkunç bir cenkçi olarak anlatılan Ahmed, Gürcülere ani saldırılarda bulunarak Gürcü Kralı Giorgi'yi kaçmağa mecbur etmişti³⁶². Kral Giorgi'nin Ahmed'den kaçıp Aphazya'ya gitmesi ile Theodara isimli bir kişi Türklerin Gürcü memleketlerinden çıkmasını sağlamıştı.

Emîrlerin Gürcü memleketlerinde elde ettikleri ganimetlerin fazlalığı diğer emîrleri de bölgeye çekmişti. Hatta Anadolu üzerine giden yol üstündeki Türkmen birliklerine,

³⁶⁰ Anna Komnena, *a.g.e.*, ss.195-96; Osman Turan, 2004, *a.g.e.*, s.106.

³⁶¹ Anonim Gürcü Vekayinamesi, *a.g.e.*, ss.303-304; Anna Komnena, *a.g.e.*, ss.99-100.

³⁶² Anonim Gürcü Vekayinamesi, *a.g.e.*, s.306; Anna Komnena, *a.g.e.*, s.100.

“Bizans memleketine gitmeğe ne lüzum vardır? İşte ıssız ve hazine ile dolu Gürcistan buradadır.” diyerek Gürcistan içlerine yayılmasını sağlamıştı³⁶³.

Bizans birliklerinin bölgeden uzaklaşması ve Ermenilere yaptıkları gibi Gürcülere de uyguladıkları politika şehirlerin sahipsiz kalmasına neden olmuştu. Aynı zamanda Türklerin giderek güçlenmeleri Bizans’ın yardıma gelmemesi; Türklerin bölgede kalıcı olmasını sağlarken yerel halk ise sömürü altındaydı. Çünkü yapılan yağmalar, tahribatlar bitmemiş ve her sene tekrarlanmıştı. Türklerin Gürcistan’da yaşayış tarzları yerliler tarafından pek kıskanılmaktaydı. Çünkü ülkenin en güzel topraklarına yayılan Türkmenler, hayvanlarına buldukları otlakların yanı sıra ticaret, ganimet ve ele geçirdikleri esirler sayesinde zengin bir hayat sürmekteydiler³⁶⁴.

2.4.4. Süleyman Şah’ın Ölümünden Sonra Anadolu’da Bizans ve Kafkasya İle İlişkilerde Selçuklu Komutanlarının Etkisi

2.4.4.1. Büyük Selçuklu Komutanlarının Bizans ve Kafkasya İle İlişkileri

Süleyman Şah, Philaretos’un teklifi ile Antakya’ya gittiği zaman yerine nâib olarak Ebû’l Kasım’ı bırakmıştı. Ebû’l Kasım, bir hükümdar gibi davranarak, Süleyman Şah’ın İmparator Aleksios ile yaptığı antlaşmayı yoksaymış ve Marmara sahillerine kadar akınlarda bulunmuştu. İmparator, Normanlar karşısında başarı elde ettikten sonra İstanbul’a gelerek Ebû’l Kasım ile ilgilenmiş ve kurdukları tersaneyi yakmıştı.

İznik’in boş kalması, Bizans kuvvetlerinin güçsüzlüğü Melikşah’ın Porsuk’u tekrar görevlendirmesine neden olmuştu. Ebû’l Kasım’ın başarıları ve Porsuk’un ilerleyişi üzerine İmparator, Ebû’l Kasım’a barış teklifinde bulunarak onu İstanbul’a davet etmişti. Porsuk’un korkusuyla antlaşmayı kabul eden Ebû’l Kasım İstanbul’a gitmişti bu esnada İznik’e ulaşan Porsuk ise şehrin muhasarası ile ilgilenmekteydi. İmparator, iki tarafı birbirine düşürmek adına Ebû’l Kasım’ın birliklerine yardım göndermiş ve Porsuk da muhasaradan bir sonuç elde edemeyince dönmek zorunda kalmıştı. İmparatorun asıl amacı İzmit’e kadar yayılan Ebû’l Kasım ve Türkmenlere karşı bir kale yaptırmaktı. Bu amaçla Ebû’l Kasım’ı olabildiğince oyalamış bu esnada ise kıyıya yeni bir hisar yaptırmıştı³⁶⁵.

³⁶³ Anonim Gürcü Vekayinamesi, a.g.e., s.307; Anna Komnena’da, Emîrlerin isimleri Yakup ve İsa Börü olarak geçmektedir. Anna Komnena, a.g.e., s.101.

³⁶⁴ Anonim Gürcü Vekayinamesi, a.g.e., s.316.

³⁶⁵ Anna Komnena, a.g.e., s.200.

Porsuk'un Bizans ve Ebû'l Kasım karşısında başarısız olması, Siyavuş'un ihaneti gibi sebepler nedeniyle Porsuk geri çağırılırken bu sefer Bozan görevlendirilmişti³⁶⁶. Bozan'ın Anadolu üzerine görevlendirilmesinin bir diğer nedeni ise Savtekin'in ölümünden sonra Azerbaycan bölgesinin yönetimini alan Bozan'ın, bölgede gittikçe güçlenerek yerel bir beylik haline gelmesiydi. Melikşah, konum açısından oldukça önemli olan bu bölgede yerel bir güç oluşmasının önüne geçmek adına Bozan'ı oradan almış ve Siyavuş'la gönderdiği mektuba benzer bir mektup ile birlikte İstanbul'a yollamıştı. Melikşah'ın göndermiş olduğu bu ikinci mektupta da amacı belliydi. O, akrabalık yoluyla kurulacak bir ilişki ile Bizans ile arasının düzelmesini amaçlamaktaydı.

Melikşah'ın teklifine göre, bir emîrin teslim edilmesi; Anadolu'dan çekilmeye değerd. Aslen, Süleyman Şah ile başlayan Anadolu'da ki bağımsızlık Ebû'l Kasım ile had safhaya ulaşmış ve resmen Büyük Sultan'a başkaldırı olarak algılanmıştı. Büyük Selçuklu Sultanları'nın Anadolu da ki hâkimiyetlerini kaybetmeme istekleri, baş düşmanları Bizans ile işbirliği yapmalarına neden olmasına rağmen Bozan, Ebû'l Kasım ve Bizans karşısında başarılı olamamış ve muhasarayı kaldırmıştı. Ebû'l Kasım ise Emîrlik rütbesinden vazgeçmemek adına İsfahan'a Sultan'ın katına gitmiş ancak Melikşah'ın onu Bozan'a yönlendirmesiyle öldürülmüştü.

Berkyaruk zamanına kadar Anadolu ile işler bu şekilde devam ederken; Berkyaruk, Haçlılarla mücadele eden Kürboğa'yı Zilkade 495/Ağustos 1102'de Azerbaycan üzerine memur etmişti. Azerbaycan'ın içlerine kadar ilerleyen Kürboğa, büyük bir kısmını ele geçirerek geri dönmüştür³⁶⁷. Zengin topraklara sahip Azerbaycan'dan vazgeçmeyen Sultan sayesinde pek çok sefer tertiplenmekteydi.

514/1121 yılında ise Gürcistan gazasına devam eden Büyük Selçuklu Emîri Gazi, beraberinde bulunan 30.000 kadar Türk askeri ile Gürcü topraklarına girerek akın ve yağmada bulunmaktaydı. Ancak Gürcü Kralı David'in saldırısı, bir kısım Türk'ün Irak Selçuklu Sultanı Mahmud'dan yardım istemelerine neden olurken; bir kısmı ise Artuk oğlu İlgazi'ye sığınmıştı. İlgazi'nin emrine topladığı 150.000 asker ile Gürcü topraklarına hareket ettiği görülmüştür. Ancak David'in saldırısı, Türkleri kaçmağa mecbur ederken,

³⁶⁶ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s.178.

³⁶⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s.279.

İlgazi müşkül bir şekilde memleketine geri dönmek zorunda kalmış ve Gürcistan'ın önemli şehirlerinden biri olan Tiflis, David tarafından Türklerden alınmıştı³⁶⁸.

2.4.4.2. Kılıç Arslan Zamanında Komutanların Bizans ve Kafkasya İle İlişkileri

Antakya mücadelesinde ölen Süleyman Şah'ın oğulları, Sultan'ın emri altında İsfahan'a götürülmüş ve Melikşah'ın ölümünün ardından yaşanan otorite boşluğundan yararlanan Kılıç Arslan, başsız kalan Türkiye Selçuklu tahtına geçmek için İznik'e gitmişti. Bu esnada İznik'te ise Ebû'l Kasım'ın kardeşi Ebû'l Gazi bulunmaktaydı.

Tahta geçen Kılıç Arslan, akrabalık kurduğu Çaka Bey ile ittifak ederek Bizans'a karşı kıyı şehirlerini işgale başlamıştı. Çaka Bey, İzmir bölgesinde kurulan küçük bir deniz beyliği olmasına rağmen Bizans karşısında oldukça güçlü bir konuma gelmişti. Çaka Bey'in faaliyetlerinden bahseden Anna Komnena, Çaka'nın kendisine "Emîr "dedirttiğini aynı zamanda İmparatorlukta baş makama ulaşmak için İzmir'de bir donanma hazırladığını bildirmektedir³⁶⁹.

Çaka Bey, amacına ulaşmak için adalar üzerine de seferler düzenlemiş, Sakız Adası'nı işgal ettikten sonra Midilli, Sisam ve Rodos gibi pek çok adayı ele geçirmesine rağmen Rum donanması tarafından bertaraf edilerek çekilmek zorunda kalmıştı³⁷⁰. Ayrıca ele geçirdiği yerlerdeki yerel halk ile bir filo meydana getirerek Çanakkale Boğazı'na kadar yaklaşmıştı. Bunun yanı sıra Bizans'ın kuzeydeki en büyük düşmanı olan Peçeneklerle de antlaşma yoluna gitmişti. Bizans için ciddi bir tehlike olan Çaka Bey, Bizans'ın düşmanları ile ittifak yapmaktan da çekinmemektedir.

Yaptığı başarılı seferlere rağmen Çaka işgal ettikleri bölgelerde tahribata neden olmaktaydı. Anna Komnena, Çaka'dan önce Edremit'in oldukça kalabalık olduğuna değinirken; Çaka'nın İzmir bölgesini istila ettiği sırada Edremit'te büyük tahribatlara neden olduğunu ve şehri tamamen talan ettiğini söylemektedir³⁷¹. Ancak Çaka'nın güçlenmesi hem Bizans İmparatoru Aleksios'u hem de Kılıç Arslan'ı endişelendirmekteydi. İmparatorun teşvik ve kışkırtmasıyla Çaka'yı öldüren Kılıç Arslan

³⁶⁸ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, ss.268-270.

³⁶⁹ Anna Komnena, *a.g.e.*, s.265.

³⁷⁰ Ioannes Zonaras, *a.g.e.*, s.165.

³⁷¹ Anna Komnena, *a.g.e.*, s.440.

Anadolu içlerine ilerlemiş ve Ermenilerle muharebeye girişmişti. Ancak bu sırada İznik'te Haçlı tehlikesi ile karşılaşmıştı.

2.4.4.3. İzzettin Mesud Zamanında Komutanların Bizans İle İlişkileri

Kılıç Arslan, Musul'da ölmesinin ardından geride Arap, Şahinşah, Mesud ve Tuğrul Arslan isminde dört erkek çocuk bırakmıştı. Şahinşah, Muhammed Tapar'a götürülürken, kısa bir süre sonra serbest bırakılarak Sultan ilan edilmiş ve Bizans İmparatoru Aleksios ile görüşmek üzere İstanbul'a gitmişti. Bu esnada Şahinşah'ın askerlerinin isyan girişimi ve Mesud'un gelmesi ile yerine Mesud Sultan olarak tahta geçirilmişti³⁷².

Büyük Selçuklulardan sonra Anadolu'da yaşanan bu taht kavgaları Haçlıların ve Bizans kuvvetlerinin harekete geçmesine neden olmuştu. Bohemond, Elbistan ve Ceyhun tarafını istila ile meşgul olurken; Bizanslılar Türklerin ellerine geçen yerleri almaya çalışmışlardı. Bu esnada Büyük Selçuklu Emîri Hasan Bey ise Haçlılar karşısında mücadele halindeydi.

Sultan Mesud'un tahta geçmesinden kısa bir süre sonra Haçlılar ve Türkler karşısında uzun ve başarılı mücadeleler veren Aleksios ölmüş yerine II. Ioannes Komnenos geçmişti. Türklerin ellerine geçen yerleri geri kazanmak için uğraştığı 467-468/1120-1121 yıllarında Balkanlarda Peçeneklerin saldırıları Bizans'ın o tarafa yönelmesine neden olmuştu³⁷³. Böylece Türkler aradığı fırsatı tekrardan bulmuş ve Bizans topraklarına akınlara devam etmişlerdi.

Anadolu'da Sultan Mesud zamanında bir Danişmend hâkimiyeti söz konusuydu. İmparator Ioannes, Balkanlardaki mücadelesini tamamlayıp Anadolu'ya geldiği sırada en büyük tehlikeyi Danişmendlilerden görmüştü. Çünkü Kılıç Arslan'ın ölümü ile yaşanan taht mücadelelerinde Mesud'un yanında yer alan Emîr Gazi, Malatya'yı ele geçirmiş ve Selçuklu hâkimiyetine son vermişti³⁷⁴. Aynı zamanda Mesud ile kardeşi Arap arasında taht mücadeleleri yaşanmaktaydı. Mesud'un içerisinde bulunduğu bu sıkıntılı dönemde Anadolu'da etkili kişi ise Emîr Gazi olmuştu.

³⁷² Süryani Mihael, *a.g.e.*, ss.54-55.

³⁷³ Ioannes Kinnamos, *a.g.e.*, ss.10-11; Georg Ostrogorsky, *a.g.e.*, s.349.

³⁷⁴ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s.282.

Malatya'nın Emîr Gazi tarafından ele geçirilmesi, Melik Arap'ın hoşuna gitmemişti. Bu neden Arap, beraberinde topladığı ordu ile 513/1126 yılında kardeşi Mesud üzerine gitmiş ve Mesud mağlup olmuştu. Arap ile giriştiği mücadele esnasında Emîr Gazi'nin Artuklularla meşgul olması nedeniyle İmparator Ioannes'ten yardım istemek zorunda kalan Mesud'un başta çaresi yoktu. İmparator ise kardeşler arasında yaşanan ihtilaftan yararlanmak amacıyla Mesud'un yardım çağrısına olumlu yanıt vermişti³⁷⁵. Ancak Mesud'a yardım ederken Kastamonu'ya da saldırmayı ihmal etmeyen İmparator, Kastamonu'yu Türklerin elinden geri almıştı.

Anadolu'da üstünlüğü devam eden Emîr Gazi, Haçlılar karşısında oldukça başarı elde etmişti ve 524/1130'de Çukurova'da Bohemond ile yaptığı savaşı kazanan Gazi, önemli bir Haçlı kuvveti olan Bohemond'u ise öldürmüştü. Emîr Gazi ve Mesud, akraba olmaları yanı sıra bir amaca hizmet etmekteydiler. O da, Bizans ve Haçlıları Anadolu'dan kovmaktı. Bu amaçla Batı Anadolu üzerine seferlere giriştikleri esnada İmparator da Kastamonu'yu ele geçirmiş hatta burada bulunan bazı Türk beyleri, İmparator'a tabii olmak zorunda kalmışlardı (524/1130)³⁷⁶. Haberi alan Emîr Gazi, Kastamonu'yu Türklere tekrardan kazandırmış ve kısa bir süre sonra burada hayatını kaybetmişti. Yerine Mesud ile arası bozuk olan oğlu Muhammed geçmişti.

Ioannes Kinnamos'a göre İmparator, Mesud ile Muhammed'in arasının bozukluğundan yararlanarak Mesud'la antlaşma yoluna gitmişti. Yapılan antlaşma ile Çankırı yakınlarında birleşen müttefik ordusu, Muhammed ile savaş hazırlıklarına girişmişti. Ancak Muhammed'in, İmparator'a karşı gelebilecek gücünün olmaması Mesud ile yakınlaşmasına neden olmuştu³⁷⁷. Böylece Mesud'un ihaneti sonucunda İmparator çekilmek zorunda kalmıştı (529/1135).

Ioannes'in ölümünden sonra yerine Manuel Komnenos, İmparatorluk tahtına geçmişti. Mesud, Bizans tahtında yaşanan değişiklikten yararlanmak amacıyla Anadolu içlerine saldırmaya başlamıştı. Deniz kıyısına kadar yapılan tahribatı öğrenen İmparator Manuel, Sultan Mesud'a tehdit içerikli bir mektup göndermişti³⁷⁸. Ancak İmparator'un mektubunu önemsemyen Mesud'un birlikleri ve İmparator'un ordusu Afyon

³⁷⁵ Abû'l-Farac, *a.g.e.*, II, ss.359-361.

³⁷⁶ Ioannes Kinnamos, *a.g.e.*, s.11.

³⁷⁷ Ioannes Kinnamos, *a.g.e.*, s.13; Osman Turan, 2004, *a.g.e.*, ss.199-200.

³⁷⁸ Ioannes Kinnamos, *a.g.e.*, s.36.

yakınlarında karşılaşmışlarsada bir sonuç elde edemedi geri dönmüşlerdi. Ordusunun başarısızlığı Sultan'ı geri çekilmeye mecbur etmişti ancak Konya'da muhasara altında kalması savaşa girmesine neden olmuştu. Ancak Manuel şehrin girilmez olduğunu anlamış ve ayrılmıştı. Bu esnada ikinci bir Haçlı kabilesinin harekete geçmesi nedeniyle iki taraf antlaşma yapmak zorunda kalmışlardı (524/1146).

546/1152 yılına gelindiğinde Anadolu içlerinde yaşanan karışıklıktan yararlanan bir diğer grup ise Ermenilerdi. Ermeni Prensi Thoros, fırsat buldukça Bizans ve Türk topraklarına saldırılarda bulunmaktaydı. Yapılan bu akınlar Bizans İmparatoru'nu rahatsız edip Sultan Mesud ile ittifak içerisine girmesini sağlamıştı. Mesud da kendi sınırlarının tehlike altında olmasını istemediği için antlaşmayı kabul etmiş ve Danişmendli Yağıbasan ile birlikte Ermeniler üzerine harekete geçmişti. Ancak Ermenilerin bütün geçitleri tutması, Türklerin ilerlemesini zorlaştırmış ve bu esnada Sultan, Thoros'a bir elçi göndererek, ele geçirdiği toprakları İmparator'a teslim etmesini teklif etmişti. Thoros ise Ermenilerin Bizans baskısına dayanamadığından şikâyet ederek, Türklerle bir problemlerinin olmadığını dile getirmiş ancak İmparator'a toprakları iade etme hususunda ise kat'ı bir suretle karşı çıkmıştı³⁷⁹.

Elçilerin gidip gelmesinden kısa bir süre sonra Sultan Mesud, Ermeniler üzerine tekrar harekete geçmiş ve Çukurova'ya akınlar yapmıştı. Ancak bu esnada hayvanların arasında “*Dabak*” adı verilen vebanın yayılması, Türk askerlerini perişan etmiş ve çoğu asker yaya kalmıştı. Bölgeyi terk etmek zorunda kalan Türklerin geride bıraktıkları malzemeleri ele geçiren Ermeniler, akınlarına devam etmişlerdi³⁸⁰. Bir şey elde edemedi Konya'ya geri dönmek zorunda kalan Sultan Mesud, kısa bir süre sonra ölmüş ve ülkeyi Kılıç Arslan, Dolat ve Şahinşah isimli üç oğlu arasında bölüştürmüş, Kılıç Arslan'ı da Büyük Sultan olarak tahta oturtmuştu.

Ermeniler üzerinde yapılan bu tahribat, Bizans'ın Türkler üzerinde kurduğu etki ile yaşanmıştı. Henüz Büyük Selçukluların Anadolu'ya ilk girdikleri devirde Bizans tarafından dışlanıp, dinî sömürüye uğrayan bu millet, Anadolu topraklarında tutunmaya

³⁷⁹ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, ss.307-308.

³⁸⁰ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, ss.308-310.

çalışırken Büyük Selçuklu akınlarına maruz kalmıştı. Aralarında çeşitli savaşlar yaşanmasına rağmen bazı alanlarda birbirlerini kurtarıcı olarak görmüşlerdi.

XI. yüzyılla birlikte sosyal ve ekonomik alanda bir gerileme dönemine giren Bizans İmparatorluğu, içte ve dışta yaşanan tehlikelerle zor günler geçirmekteydi. İmparatorluk içerisindeki halkın özellikle Ermenilerin ikinci sınıf muamelesi görmesi, dinî açıdan yaşanan farklılıklar nedeniyle sürgün hayatı yaşamaları; Büyük Selçuklu akıncıları için bulunmaz bir fırsat olmuştu. Boş kalan topraklara yapılan baskınların çoğu ganimet açısından bol olması, Türkmenleri Anadolu ve Kafkasya topraklarına çeken en büyük etken olmuştu. Aynı zamanda uygulanan Türkmen politikası nedeniyle Anadolu istilaya açık, yeni bir yurt olarak görünmekteydi.

Çağrı Bey ile başlayan Büyük Selçuklu akınları, Malazgirt'ten sonra sistemli hale gelerek “*yurt bulma*” ihtiyacı doğrultusunda yapılmıştı. Romanos'un, Mihael tarafından öldürülmesi ile Büyük Selçuklu akıncılarını Anadolu topraklarına hızlı bir şekilde girip kalıcı hale gelmelerini sağlamıştı. Bu doğrultuda emîrlerini serbest bırakan Alp Arslan ile Anadolu Türk yurdu haline gelirken aynı zamanda Büyük Selçuklulara bağlı yerel beylikler kurulmaya başlamıştı. Bunlardan en önemlisi ise 467/1075 yılında İznik başkent olarak Süleyman Şah tarafından kurulan Türkiye Selçuklu Devleti olmuştu. Bu aşamadan sonra Büyük Selçuklu Sultanları geri planda kalmış Anadolu, Büyük Selçuklu emîrleri ve Türkiye Selçuklu Sultanlarının eline geçmiştir.

Bizans'ın iç karışıklıklarından yararlanarak hâkimiyetini güçlendiren Süleyman Şah, kısa bir sürede Melikşah'ın gözünde bir tehdit olarak algılanmasına rağmen o, Anadolu'da Türklüğün tesis edilmesinde önemli bir paya sahipti. Yaptığı fetihler ve barışçı siyaset ile yerel halkın sempatisini kazanan Süleyman Şah, Anadolu'da kalıcı temeller atılmasında oldukça etkili olmuştur.

Süleyman Şah'ın ölümü ile birlikte geçici olarak tahta geçen Ebû'l Kasım zamanında Bizans ile Melikşah'a karşı bir birlik kurulmuş ve çeşitli vaatlerle kandırılan Siyavuş isimli Büyük Selçuklu Emîri sayesinde Karadeniz'de kaybettiği toprakları ele geçiren Aleksios hâkimiyet alanını genişletmişti. Emîr Porsuk ve Bozan'a karşı çıkarak kısa bir süre de olsa Anadolu Selçuklu hâkimiyetinin sarsılması Bizans için oldukça önemli olmuştu.

Melikşah'ın ölümü ile birlikte serbest kalma fırsatı elde eden Kılıç Arslan, babasının mirasına sahip çıkmak amacıyla İznik'e gitmişti. Bizans'ın yanı sıra Anadolu hâkimiyetini ele geçirmek isteyen Danişmedli Beyliği ile de mücadele eden Kılıç Arslan zamanında Haçlı istilasını meydana gelirken başkent İznik kaybedilmişti. Tahtı ele geçirip, Haçlılarla mücadele ettikten sonra o da babası gibi Antakya üzerine sefere çıktığında Malatya gibi önemli bir şehri Danişmendlilere kaptırarak Büyük Selçuklu emîrleri ile girdiği mücadelesi sırasında Habur nehrinde boğularak ölmüştü.

Haçlılar karşısında oldukça başarılı olan Kılıç Arslan'ın ölümü ile bir kukla gibi görünen Sultan Mesud'un tahta geçmesi, Anadolu'da hâkimiyeti Danişmedlilerin eline bırakmıştı. Akrabalık bağı bulunan Danişmend Emîr Gazi, Mesud adına devleti yönetirken aynı zamanda Haçlılar, Bizans ve Mesud'un kardeşi ile mücadele halindeydi. Ancak bu devirde Sultanların hamiyetsizliği nedeniyle Haçlılar uzaklaştırılamamış aynı zamanda Bizans'ta Anadolu içlerinde yayılmasını sürdürmüştü.

2.4.5. Haçlılar Karşısında Selçuklu Komutanları

2.4.5.1. Haçlılar Karşısında Türkiye Selçuklu Devleti Komutanları

Tahta ilk çıktığı andan itibaren Anadolu ve Avrupa arasındaki sorunlarla boğuşmuş olan İmparator Aleksios, Norman tehlikesinin önüne geçmiş, Kılıç Arslan ile yaptığı antlaşma ile Çaka'yı ortadan kaldırmış ve Süleyman Şah'ın ölümünün ardından dağılan Türk birliği sayesinde Anadolu'yu tekrar ele geçireceği sırada Haçlıların harekete geçmesi, Aleksios'un dengesini bozmuştu.

Mezhep farklılığına rağmen Aleksios, Türkler karşısında etkili olamayınca Papa II. Urbain'den yardım istemek zorunda kalmıştı. Aynı zamanda Pierre isimli bir kişi kutsal yerleri ziyaret amacıyla çıktığı yolculukta yaşadığı sorunlar, Türklerin yaptığı yağma ve tahribatlar; ülkesine döndüğü zaman bütün bu olayları anlatan vaazının Latin ülkelerinde yayınlanması, Hristiyanların harekete geçmesini sağlamıştı. Süryani Mihail ise Haçlı birliklerinin yola çıkma nedenini, Türklerin Kudüs'e giden Hristiyanlara kötü davranmaları olarak açıklamaktadır ³⁸¹. Böylece dinî bir amaç uğruna yola çıkan Haçlı birlikleri, elde ettiği ganimetler ile kısa sürede amaçlarından sapmışlardı.

³⁸¹ Süryani Mihail, *a.g.e.*, s.39.

Yola çıkan ilk birliklerin başıboş olması, yağmacı kişilikleri İmparator Aleksios'u endişelendiriyordu. Aralarında Godefroï ve Bohemond gibi zengin ve soylu kişiler de vardı. Anna Komnena, Bohemond'un amacının kutsal yerleri ele geçirmek değil; İstanbul'u almak olduğunu söylemekteydi³⁸². Gerçekten de İmparator'un Türkler ile iş birliği yaptığını düşünen Bohemond, askerlerin kafasını karıştırmaktaydı.

489/1096'da İstanbul'a ulaşan Franklar, Aleksios tarafından Anadolu'ya geçirilmişlerdi. İmparator ile yapılan antlaşma gereği, Türklerden temizlenen yerler Bizans'a teslim edilecekti. Anadolu'ya ilk geçen birlik düzenden yoksun bir şekilde ilerlemekteydi ve Drakon deresi yakınlarında Türkler tarafından imha edilmişlerdi³⁸³.

Haçlıların yediği ilk darbe onları durdurmazken, Türkler'de gaflete neden olmuştu. Fakat asıl ordu arkadan gelmekteydi. Bizans ile yapılan antlaşma ile onların desteğini de alan Haçlı ordusu, İznik'i kuşatmıştı. Bu esnada Malatya kuşatmasında bulunan Kılıç Arslan ise günlerce savaştığı şehri ele geçiremeden payitahtı İznik'e dönmek zorunda kalmıştı³⁸⁴. Bütün gayretlere karşı Haçlılar karşısında muvaffak olamayan Kılıç Arslan Anadolu içlerine çekilirken, şehir halkı da İznik'i teslim etmek zorunda kalmıştı. İznik, Haçlıların ele geçirdiği ilk şehir olması açısından oldukça önemlidir.

İznik'i ele geçiren Haçlılar, antlaşma gereği şehri İmparator Aleksios'a teslim etmişlerdi (Cemazeyilahir 490/Haziran 1097) ³⁸⁵. Elde edilen bu başarı Haçlıların da şevklenmesini sağlamıştı. Kılıç Arslan'ın amacı Anadolu'ya çekilip Haçlı ordusunu sıkıştırmaktı. Bu amaçla Gümüştekin ve Kayseri Emîri Hasan Bey'i yardıma çağırmıştı. Birleşik Türk ordusunun karşısına Eskişehir'de çıkan Haçlı ordusunun çokluğu Kılıç Arslan'ı çekilmeye mecbur etmişti. Kılıç Arslan'ın Eskişehir'den çekilmesi Kayseri ve Kilikya civarının Türklerin elinden çıkmasına neden olmuştu. Gittikçe Orta Anadolu'ya çekilen Türklerle birlikte boş olan araziler ve Çaka'nın ölümü ile sahil şeritleri tekrar Bizans'ın eline geçmişti.

Kılıç Arslan'ın yanı sıra Haçlılar karşısında tek başına mücadele eden diğer bir kişi Sivas sahibi olan Danişmend Gümüştekin'di. O, Malatya civarına yürümüş ve Malatya komutanı Bohemond, şehri teslim edeceği sırada Türk askerlerinin saldırısına uğrayarak

³⁸² Anna Komnena, *a.g.e.*, s.305.

³⁸³ Anna Komnena, *a.g.e.*, s.307; Georg Ostrogorsky, *a.g.e.*, s.335.

³⁸⁴ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s.187; Süryani Mihael, *a.g.e.*, s.46.

³⁸⁵ Azîmî, *a.g.e.*, s.30; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s.190.

Richar ile esir düşmüştü ³⁸⁶ . Bohemond, Hırsız Vasil olarak anılan Ermeni prensin yardımıyla 100.000 dahekana Danişmend'in elinden satın alınmıştı³⁸⁷. 494/1101'de ilerleyen bu Haçlılar Kılıç Arslan ve Danişmend Ahmed Gazi tarafından Amasya yakınlarında tamamen imha edilmişlerdi ³⁸⁸. Bu başarı, Türklerin Anadolu'da yıkılmaz varlığını göstermişti. Haçlıların zayıflaması, Aleksios'un Kılıç Arslan ile antlaşma yapmasına olanak sağlamıştı. Antlaşma gereği sahil şeridi Türkler tarafından boşaltılacak diğer bölgeler ise Türklere bırakılacaktı.

Haçlıların tekrar bir sefere çıkmaları Kont Saint Gilles'in Trablus civarını ele geçirme isteği ile başlamıştı. İmparator Aleksios, Anadolu'ya geçmelerine müsaade ederken aynı zamanda Türkiye Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan ile de ittifak yapmıştı. Aynı zaman da geçilmesi zor yerlere yönlendirirken, susuz kalmalarını da sağlamıştı. Anadolu'ya ayak bastıkları anda Kılıç Arslan ile karşılaşan Haçlılar ağır kayıp vermiş, Kont ise Antakya'ya kaçmak zorunda kalmıştı (494-495/1101-1102)³⁸⁹.

Bohemond'un esir edilmesiyle Danişmend Ahmet Gazi'nin eline geçen Malatya'da Danişmend hâkimiyeti başlamış ve Kılıç Arslan bu sırada Antakya üzerine sefer hazırlıklarına girişmişti. Bohemond ise fidye karşılığında esaretten kurtuluşunun ardından Fransa'ya dönerek kendi seferini tamamlamıştı. Bohemond ile birlikte Danişmend'in eline esir düşen Richard ise Bizans İmparatoru Aleksios ile yapılan antlaşma gereği ona teslim edilmişti. Bütün bu olanlar Anadolu'da sadece Bizans ve Haçlı sorunları değil ayrıca Türkler arasında da sorunlar olduğunun göstergesidir. Kılıç Arslan, Danişmed Gazi ile arasında yaşanan gerginliği sona erdirmek için 496/1103'te Danişmed üzerine gitmiş ve onu bozguna uğratmıştı. Danişmend Gazi'nin ölümünden sonra (498/1105) ise şehri ele geçirmişti³⁹⁰.

Malatya'nın ele geçirilip, Danişmend Ahmed Gazi'nin ölümünün ardından Urfa üzerine yola çıkan Kılıç Arslan, 499/1106'da Urfa'yı kuşatmış ancak ele geçirilmesi zor

³⁸⁶ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, ss.204-205; Süryani Mihael, *a.g.e.*, s.46; İbnü'l-Adîm, 2014, *a.g.e.*, ss.98-100.

³⁸⁷ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s.221.

³⁸⁸ Danişmendnâme'de, Amasya'ya ilk defa ayak basan Danişmend Gazi'nin yanında Artuk Bey'in olduğundan bahsetmektedir. Artuk Bey ile Rum ordusuyla karşılaşan Danişmend Gazi beraberlerinde Efrumiyye isimli Amasya beyi Şattat'ın kızı olduğu halde daha sonra Sivas tarafına yürümüştür. *Danişmendnâme*, (Haz. Necati Demir), Gaziosmanpaşa Üniversitesi Matbaası, Tokat 1999, ss.60-66.

³⁸⁹ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, ss.214-216.

³⁹⁰ Süryani Mihael, *a.g.e.*, s.51; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, II, s.345.

bir şehir olan Urfa'nın savunulması nedeniyle muhasarayı kaldırmış ve bu esnada Çökürmüş'ün adamları Sultan'a Harran'ı kendisine teslim edeceğini bildirdiğinden o tarafa yönelmişti.

Musul Emîri Çökürmüş 498/1105 yılında Urfa üzerine yürüyerek tedbirsiz davranan Urfa Kontu Rişar sayesinde büyük bir zaferle memleketine dönmüştü. Ancak Çavlı'nın 499/1106 yılında Çökürmüş'ü öldürmesi ile yerine oğlu Zengi'yi geçiren Musul ileri gelenleri Kılıç Arslan'ı şehri ona teslim etmek için davet etmişlerdi. Aynı zamanda okunan hutbeden Muhammed Tapar'ı çıkartıp Kılıç Arslan adına okunması iki Selçuklu Sultanı'nı karşı karşıya getirmişti³⁹¹. Musul'un işgal edildiğini öğrenen Emîr Çavlı ise beraberinde İlğazi ve Melik Rıdvan ile birlikte harekete geçmiş ve Musul'a yürümüştü. İki taraf Habur yakınlarında karşı karşıya geldikleri esnada Kılıç Arslan'ın yanında bulunan kişilerin karşı tarafa geçmesiyle Sultan'ın ordusu bozulmuş ve Kılıç Arslan girdiği Habur nehrinde boğularak ölmüştü (20 Şevval 500/14 Haziran 1107). Çavlı, savaş esnasında Kılıç Arslan'ın yanında bulunan oğlu Şahinşah'ı yakalamış ve esir ederek Muhammed Tapar'ın yanına götürmüştü. Ancak Sultan daha sonra Şahinşah'ı serbest bırakarak Anadolu'ya göndermişti.

Kılıç Arslan'ın ölümü ile Boudoin, Çavlı'nın eline geçtikten sonra Joselin onu 30.000 dehakana satın almıştı. Boudoin, daha önce esir olarak satılmasına rağmen Vasil ile birlikte Çavlı'dan Tancred'e karşı savaşmak için yardım talep etmişti. Telbaşir yakınlarında olan savaşı kaybeden ittifak grubu ve Çavlı dağılmışlardı (497/1108)³⁹². Bizans İmparatoru ise Türklerin başının ölümünden yararlanmak istemiş ve Türklerin boşalttığı yerleri tekrar ele geçirerek, katliamlar yapmaktaydı.

Büyük Selçuklu Emîrleri arasında yaşanan yerel hâkimiyet mücadeleleri Anadolu'da Haçlılar karşısında önemli başarılar elde eden Kılıç Arslan'ın ölümü aynı zamanda Haçlı ilerlemesinin de devam etmesine neden olmuştu. Bunun yanı sıra Bizans'tan alınan toprakların tekrar Bizans hâkimiyetine geçmesi Anadolu'da Türk birliğinin sarsılması gibi kötü bir sonuç doğurmuştur.

³⁹¹ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, ss.227-231.

³⁹² Urfalı Mateos, *a.g.e.*, ss.234-235.

II. Haçlı Seferleri, 538/1144 yılında İmamettin Zengi'nin Urfa Haçlı kontluğunu ortadan kaldırmasından³⁹³ kısa bir süre sonra toplanmıştı. Ancak yürüyüşe hazırlanan Haçlı birliklerine Türklerle savaşıp, Filistin'deki kiliseyi tekrar ele geçirip kutsal yerleri kurtaracaklarını söylemişlerdi³⁹⁴. Bizans İmparatoru barbar reislerin yanına bir elçi göndermiş ve Bizans İmparatorluğu'na zarar verilmeyeceğine dair yemin istemişti. Aksi takdirde topraklarından geçiş izni vermeyeceğini dile getiren İmparator, Haçlı komutanlarına güven duymuyordu³⁹⁵. Haçlılar da, seferlerinin Filistin'i ve Anadolu'yu yağma eden Türklere karşı olduğunu söyleyerek yemin etmişlerdi.

Abû'l-Farac'a göre, İmparator Manuel Haçlılar ile antlaşma yapmasına rağmen, onlara ihanet etmiş ve Türkiye Selçuklu Sultanı Mesud ile de işbirliği yapmıştı. Bunu öğrenen Haçlı birlikleri ise İstanbul'u yağmaladıktan sonra Anadolu içlerine yayılmışlardı³⁹⁶.

Bizans ile mücadelenin ardından Alman çoğunlukta olan Haçlı ordusu dağınık bir şekilde Melangeia ve Dorylaion [Eskişehir] yakınlarında Türkler ile karşılaşmışlardı. İlk saldırıda dağılan Alman Haçlı ordusu ağır kayıplar vermişti (541/1147)³⁹⁷. Olayı öğrenen Fransız Kralı, Sultan Mesud'un topraklarından geçmenin zorluğunun farkına vararak seferini kıyı şeridinde dolanarak yapmaya çalışmış fakat yol boyunca Türklerin saldırılarından kaçamamışlardı.

Atabeg Nureddin, Sultan Mesud ve Artuklular, Haçlılara karşı taarruz halindeydiler. Nureddin, Urfa'yı 540/1146'da ikinci defa fethetmiş, Mesud da oğlu Kılıç Arslan ile birlikte 543/1149'da Maraş'ı almış ve 544/1150'de büyük bir ordu ile Antakya üzerine yürüyerek yolda Tel-başer'i muhasara etmişti. Ancak geri dönmek zorunda kalarak ele geçirilen yerleri oğlu Kılıç Arslan'a vermişti³⁹⁸.

³⁹³ Urfalı Mateos, Urfa'nın Zengi tarafından zaptedilişini anlatırken, şehrin yeminli teminat ile teslim edildiğini söyler ve Zengi'nin Hristiyanlara kötülük yapılmamasını emrettiğini vurgular. Bunu da askerlerinin kan ve ganimete doydukları gerekçesiyle yaptığını belirterek; Urfa'nın ele geçirilmesinden bir yıl sonra kendi muhafızları tarafından öldürüldüğünü de belirtmiştir. Urfalı Mateos, *a.g.e.*, ss.296-97; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, II, ss.378-380.

³⁹⁴ Ioannes Kinnamos, *a.g.e.*, s.55.

³⁹⁵ Ioannes Kinnamos, *a.g.e.*, s.56.

³⁹⁶ Abû'l-Farac, *a.g.e.*, II, s.384.

³⁹⁷ Ioannes Kinnamos, *a.g.e.*, s.64

³⁹⁸ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, ss.303-304.

2.4.5.2. Haçlılar Karşısında Büyük Selçuklu Devleti Komutanları

İlk Haçlı ordusu, İznik'i ele geçirdikten sonra Anadolu içlerinde ilerleyerek Antakya'ya, Urfa'ya ve nihayet Kudüs'e ulaşmıştı. Büyük Selçuklu emîrlerinden Yağıbasan'ın baskısına rağmen teslim edilmek zorunda kalan Antakya ve diğer şehirler için savaştacak bir Selçuklu birliğinden söz etmek mümkün değildi. Çünkü Melikşah'ın öldüğü buhranlı zamana denk gelen Haçlı istilasına karşısında belli başlı emîrler durmuş olsa bile düzenli bir askeri birlikten söz etmek mümkün değildi. Tutuş' un Suriye'yi terk ederek taht mücadelesine girmesi ardından ölümü Suriye-Filistin topraklarını boş bırakmıştı. Ölümünden sonra gerine geçen oğulları Rıdvan ve Dukak'ın hamiyetsizliği ve komutanların etkisinde kalmaları Haçlı ilerleyişini durduramamıştı. Fatimî Halifeliği'nde ise o sırada yaşanan mezhep kavgaları, komutanların ülke içerisinde etkili hale gelmesi de başarı elde etmelerine engel olmuştu. Bu sebeple yola çıkan ilk Haçlılar, devletlerini kurmayı başarmışlar. Amaçlarını gerçekleştirip Kudüs'ü Müslümanların ellerinden almalarına rağmen yeni Haçlı birlikleri yola çıkmıştı.

490/1097 yılında Haçlılar Yağısıyan'ın hâkimiyeti altındaki Antakya'ya gelmişlerdi. Yağısıyan, Musul Emîri Kürboğa'dan yardım talep etmiş, Kürboğa da beraberinde Sökmen ve Dukak ile birlikte yardıma gitmişti. Ancak muhasara altında kaldığı on ay boyunca emîrlerin de yardıma gelmesine rağmen Bohemond ve Saint-Gilles, emrinde bulunan 10.000 askerle Antakya'ya girmiş ve Müslümanları mağlup etmişti³⁹⁹. Antakya'nın ardından Urfa'ya hareket eden Bohemond'un karşısına öncelikle Emîr Buldacı çıkmış, yağma ile meşgul olan Haçlı ordusunu dağıtmasına rağmen kalanlar Bohemond ile birlikte Urfa'ya gitmişlerdi. Urfa'nın bazı ileri gelenleri şehrin Bizans valisi Thoros'u öldürmeye yeltendiği esnada Thoros'un şehri teslim etmesiyle Urfa da Haçlıların eline geçmişti (491/1098)⁴⁰⁰. Böylece birer yıl arayla iki önemli şehir Haçlıların eline geçmiş ve kendi devletlerini kurmaya başlamışlardı.

Büyük Selçuklu emîrleri, Haçlılar karşısında daima mücadele halindeydiler. Özellikle ellerinden çıkan şehirleri geri almak isteyen Emîr Kürboğa, öncelikle Urfa'ya hareket etmişti. Yanında Yağısıyan'ın oğlu Muhammed olduğu halde hücumla başlayan Kürboğa karşısında Haçlılar başarı sağlayamıyorlardı. Ancak Müslüman ordusunun

³⁹⁹ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, ss.191-92; *Anonim Haçlı Tarihi*, ss.129-133.

⁴⁰⁰ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, ss.194-95.

dağılması, Haçlıları savaşa mecbur etmiş ve Türklerden 300.000 kişi öldürülmüştü. Haçlılar, bol ganimet ile Antakya'ya dönmüşlerdi⁴⁰¹.

Bu esnaya kadar daima mücadele ve taarruz halinde olan Büyük Selçuklu emîrleri kaybettikleri şehirleri ele geçirememiş olmalarına rağmen bir kuvvet olarak karşılarında durmuşlardı. Hatta Haçlıların birbirlerine karşı mücadeleye başladıkları zaman yardım için başvurdıkları ilk adresler genellikle Büyük Selçuklu emîrleri olmuştu. Örneğin, 503/1110 yılında Urfa kontunun Tancred'e karşı harekete geçmesini haber alan Baudoin ve Josselin, Musul Emîri Mevdud'dan yardım istemişlerdi. Mevdud, Muhammed Tapar'ın emri gereğince harekete geçmiş ve Urfa kontunun yanına gitmişti. Ancak Urfa kontunun yanına gelmemesi, kandırıldığını düşünmesine neden olmuş ve Urfa üzerine yönelmişti. Mevdud'un karşısında yalnız kalan Boudoin, Kudüs Kralından yardım talep etmiş ancak Beyrut muhasarasıyla ilgilendikleri için yardım çağrısına olumlu yanıt vermemişlerdi. Bu sırada Mevdud, Urfa'yı muhasaraya başlamıştı. İşlerini hallettikten sonra Boudoin'in yardımına giden Kudüs Kralı, Urfa'ya varmasına rağmen aralarında bir savaş olmamıştı. Çünkü Mevdud, Urfa'dan Fırat'a kadar olan yerlerin tamamını istila ettikten sonra memleketine geri dönmüştü⁴⁰². Böylece yardım sayesinde Urfa'ya giren Mevdud, Haçlılar arasında yaşanan ayrılıktan yararlanarak bolca ganimet elde etmişti.

Haçlılar karşısında Urfa'da başarılı olan Emîr Mevdud, 504/1111 yılında bir kere daha Anadolu topraklarına girmeye karar vermiş ve Tılguran kalesine yaptığı şiddetli hücum neticesinde kale ona teslim edilmiş o da, emrine katılan Ahmedîl, Sökmen ve Porsuk oğlu ile birlikte Urfa'ya hareket etmişti⁴⁰³. Telbaşir önünde Müslüman ordusu ile karşılaşan Josselin, muharebenin şiddetlendiği bir sırada Büyük Selçuklu Emîri Ahmedîl'e çeşitli hediyeler göndererek ondan Türkleri terk etmesini istemişti. Ahmedîl'in hediyelerle birlikte alandan ayrılması bazı Selçuklu Emîrlерinin de uzaklaşmasına neden olurken muhasara kaldırılmıştı⁴⁰⁴.

Ahmedîl'in Haçlılar tarafından etkisiz hale getirilmesi, Emîrlер arasında ayrılıklara neden olurken aynı zamanda akınları da sekteye uğratmıştı. Bu sebeple bir birlik olarak

⁴⁰¹ İbnü'l-Adîm, 2014, *a.g.e.*, ss.109-110; Urfalı Mateos, *a.g.e.*, ss.196-97.

⁴⁰² Urfalı Mateos, *a.g.e.*, ss.237-240.

⁴⁰³ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, ss.242-243.

⁴⁰⁴ İbnü'l-Adîm, 2014, *a.g.e.*, ss.112-114.

Haçlılar karşısında duramayan Müslümanlar, onları durdurmayı başaramamış, küçük başarılar elde etmelerine rağmen büyük zaferler kazanamamışlardı.

Urfalı Mateos'un "*kana susamış, yırtıcı bir hayvan*" olarak bahsettiği Mevdud, 505/1112 yılında tekrar harekete geçmiş ve Urfa'ya yürümüştü. Bu esnada Suruç'ta Josselin'e karşı savaşıyan Türklerin mağlup bir şekilde Mevdud'a katılması, Mevdud'un Suruç'a gitmesine neden olmuştu. Ancak Josselin'in Suruç'u terk etmesi ve Urfa'ya yönelmesi, Mevdud'u tekrar Urfa'ya çekmişti. Mevdud, Urfa'ya giderken yolda karşılaştığı bazı kişiler ona Urfa'yı teslim etmek istediğini söylemişlerdi. Bir gece yanında az bir adamla Urfa'ya giren Mevdud, şehri ele geçirmişti. Ancak Josselin ve Urfa kontu Boudoin'in karşı çıkması ile Türkler şehirden uzaklaşmak zorunda kalmışlardı⁴⁰⁵.

Mevdud, Muhammed Tapar'ın öncülüğünde çıktığı üç seferinde de tam bir sonuç elde edememiş olmasına rağmen, Haçlıları yıpratmayı başarmıştı. Yanına aldığı ganimet ve esirlerle daima memleketine dönen Mevdud'un amacı bölgeyi ele geçirmek değil; Haçlıları zayıflatmaktır. İstedikini başarmasına rağmen yine de mağlup olup geri dönmek zorunda kalan Mevdud, Büyük Selçuklu Devleti'nin Haçlılara karşı mücadelesinde önemli bir paya sahipti. Mevdud, Urfa tarafında yaptığı yağma ve akınlardan sonra Kudüs üzerine yürümeye karar vermişti. Ancak Antakya kontu Roger'in karşısında tutunamayarak Dimaşk'a dönmüştü. Dimaşk'da bulunan Emîr Tuğtekin'i öldürüp yerine geçme planları yaparken, Tuğtekin'in suçlu bir İranlıyı hapisten çıkartması sonucu suikasta uğrayan Mevdud, hayatını kaybetmiştir⁴⁰⁶.

Mevdud'un ölümünden sonra Muhammed Tapar tarafından Anadolu'ya Haçlılar üzerine görevlendirilen Porsuk, 507/1114 yılında beraberinde ki askerler ve Kılıç Arslan'ın esir oğlu Şahinşah ile birlikte Urfa üzerine yürümüştü. Urfa'da başarı elde edemeyen Porsuk, Nisib'e gitmiş, Emîr İlgazi ve Balak ile savaşmak zorunda kalmıştı. Ancak yenilen Porsuk kaçmak zorunda kalırken Sultan'ın oğlu da onların eline geçmişti⁴⁰⁷.

508/1115 yılında Porsuk asker toplayarak tekrar Urfa üzerine yürümüştü. Halep ve Şeyzar'ı da tahrip ettikten sonra Antakya üzerine yönelmesiyle Franklar, Antakya'da Kont Roger etrafında toplanmışlardı. Aynı zamanda Porsuk'u sevmeyen Tuğtekin ve İlgazi de

⁴⁰⁵ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, ss.246-247.

⁴⁰⁶ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, ss.250-252.

⁴⁰⁷ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, ss.253-254.

Haçlıların yanında yer almışlardı. İlgazi'nin, Franklarla birleşmesinin bir diğer nedeni de Muhammed Tapar ile arasının gergin olması ve Sultan'dan korkması nedeniyle bulunduğu bölgeyi terk ederek Suriye'ye gitmek zorunda kalmasıydı. Müslüman ve Haçlılardan oluşan bu birleşik ordu ile Türkler dört ay karşı karşıya kalmasına rağmen bir muharebe yaşanmamıştı. Porsuk'un savaş alanını terk ettiği haberinin yayılması müttefikler ordusunun dağılmasına neden olurken geri dönen Porsuk ise bütün bölgeyi yağmalamak için Antakya'ya hareket etmişti ⁴⁰⁸. Belli bir başarı elde edememesine rağmen hem kendi soydaşları hem de Franklara karşı uzunca bir süre direnen Porsuk, Haçlılar ile muharebede oldukça önemli bir komutan idi.

Sultan ile arasında yaşanan gerginlik nedeniyle Haçlılarla birleşen Büyük Selçuklu Emîrleri tıpkı taht kavgalarında olduğu gibi kendilerine uygun olan tarafa yönelmeyi doğru kabul etmişlerdi. Düşman olsalar bile yanlarında durmaktan çekinmeyen Büyük Selçuklu Emîrleri, kuruluştaki Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmenlerin yaptıklarının bir benzerini seneler sonra aynı şekilde uygulayarak düşmanları ile birlikte hareket etmekten çekinmemişlerdi. Yönetimdeki kişiden her devirde şikâyetçi olan Büyük Selçuklu askerleri kendi bağımsızlıklarını elde etmek yerine mevcut yönetime karşı olan tarafı seçmeyi tercih etmişlerdi. Bunlar bazen farklı bir devletin yöneticisi olurken bazen ise bizzat Büyük Selçuklu Melikleri olarak değişmişti.

Muhammed Tapar'ın ölümünden sonra İlgazi, bizzat Haçlılarla savaşmış ve 512/1119'da Urfa önüne gelerek başta Urfa Kontu olmak üzere pek çok Frankı öldürmüştü. Haçlılar karşısında aktif olarak savaşan bir diğer isimde Sökmen'di. Sökmen, Suruç'u ve civar şehirleri istila ettiğinde karşısına Boudoin ve Suruç kontu Fuçer çıkmıştı. Haçlıların hazırlıksız yakalanmaları ve Suruç halkının Türklerle ittifak etmesi onların başarısız olmasına neden olurken; Boudoin'in geri dönmesi ile Türkler bölgeden uzaklaşmak zorunda kalmışlardı ⁴⁰⁹.

515/1122 yılında İlgazi ve Belek, Haleb'e ilerlemişler ve Şeyzar'da Franklarla karşı karargâhlarını kurmalarına rağmen bütün bir yaz boyunca savaş yaşanmamıştı. Dağılan Müslüman ordusundan Belek'in kuvvetleri yolda Josselin tarafından kuşatılmış. Ancak

⁴⁰⁸ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, ss.257-258; Osman Turan, 2004, *a.g.e.*, s.188.

⁴⁰⁹ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, ss. 206-207; Ali Sevim, Ali Sevim, *Makaleler I*, "Suriye'de Navekkiye Türkmenleri", (Yay. Haz. E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek), Berikan Yayınları, Ankara 2005, ss.171-173

Belek karşısında başarı sağlayamayan Josselin ve Galeran mağlup edilip esir bir vaziyette Harput'a götürülmüştü⁴¹⁰.

Haçlı komutanları Büyük Selçuklu emîrlerinden yardım istemek dışında zamanla birlik olmaya da başlamışlardı. Müslümanların beraberce Haçlılara karşı savaşması gerektiği yerde, 517/1124 yılında Kudüs Kralı Boudoin ve Josselin, Haleb'i ele geçirmek amacıyla Dübeys b. Sadaka, Tutuş'un torunu ve Kılıç Arslan'ın oğlu Şahinşah ile ittifak yapmışlardı. Müttetik ordusu Haleb'i kuşatmış ve aç-susuz bıraktığı halk oldukça zor bir duruma düşmüştü. İçerisinde bulunduğu zor durumdan kurtulmak isteyen Haleb halkı Musul hâkimi Porsuk'tan yardım talep etmişti. Porsuk' un büyük bir ordu ile Haleb'e gelmesi müttetik ordusunu dağıtmış ve şehir Porsuk tarafından kurtarılmıştı⁴¹¹. Böylece büyük bir müttetik ordusu karşısında başarılı olan Porsuk, sadece Franklara değil kendi soyundan gelenlerle mücadele etmek zorunda kalmıştı.

518/1124 yılında Artuk'un soyundan gelen Büyük Selçuklu Emîri Belek, emrinde topladığı askerlerle birlikte Haçlılara karşı harekete geçmiş önce Haleb'e ardından da bir Müslüman şehri olan Menbiç'e girmişti. Menbiç halkının zor durumda kalması üzerine kale hâkimi Josselin'den, kaleyi ona teslim etmek şartıyla yardım istemişti. Frankların kaleyi yardıma gelmesine rağmen Belek'in askerinin çokluğu, onların geri çekilmesine neden olmuş ve şehir Belek'in askerleri tarafından istila edilmişti. Bu sırada yediği bir ok ile yaralanan ardından da ölen Belek'in düşmanları oldukça sevinmesine rağmen idaresi altındaki halk özellikle Ermeniler oldukça üzölmüşlerdir. Çünkü Belek, Ermenilere karşı oldukça şefkatli davranmaktaydı⁴¹².

519/1125 yılında Porsuk ve Tuğtekin emrinde toplanmış birleşik Müslüman ordusu Haleb'e bağlı bir yer olan Azaz'ı kuşatmıştı. Kudüs Kralı'nın yardımı ile Frank ordusunda 1.300 Frank, 500 Ermeni süvarisi ve 4.000 piyadeye karşı; Müslümanlar ın ordusunda 40.000 asker bulunmaktaydı. Azaz'ın düşmesi Frankları korkutmuş ve Kralın sahte geri çekilme taktiği uygulaması Müslüman ordusunun dağılmasına ve 5.000 askerin ölmesine neden olmuştu⁴¹³.

⁴¹⁰ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s. 271-272.

⁴¹¹ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s.231.

⁴¹² Urfalı Mateos, *a.g.e.*, ss.277-278; Abû'l-Farac, *a.g.e.*, II, s.258.

⁴¹³ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, ss.282-283.

Büyük Selçuklu emîrlerinin ardından yerel beylerinde Haçlılar karşısında olmasına rağmen büyük başarılar elde edilmemesi, Haçlı ilerleyişini durdurmamıştı. Özellikle Büyük Selçuklu Devleti'nin sorunlarla boğuştuğu bir döneme denk gelen Haçlı Seferleri, Türkiye Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan ve Danişmend Ahmed Gazi arasında yaşanan Anadolu hâkimiyeti sırasında iyice ilerlemişti. İmparator Aleksios'un ölümünün ardından tahta geçen diğer İmparatorlar ise Haçlılar karşısında tutunamamış hatta İstanbul'un yağma edilmesine bile tanık olmuşlardı.

Kutsal topraklarının istilası nedeniyle yola çıktıkları bu seferlerde Anadolu hâkimiyeti zedelenmiş, Büyük Selçuklu emîrleri arasında ayrılıklara neden olurken, Sultanlar yaşadıkları iç problemler nedeniyle karşılarında duramamışlardı. Özellikle Kürboğa, Tuğtekin, Porsuk, İlğazi, Mevdud vs. gibi önemli Büyük Selçuklu emîrlerinin katkıları Haçlılar karşısında tampon oluşturmalarına rağmen kesin sonuçlar olmamıştı. Ahmedîl, Dübeys, Şahinşah gibi kişilerin ise kandırılması, çeşitli vaatlere kanmaları emîrlar arasında ayrılıklara neden olurken bir birlik oluşmasına da engel olmuştu.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

BÜYÜK SELÇUKLU DEVLETİ'NİN SOSYAL VE EKONOMİK HAYATINDA ORDU

3.1. İsyanlar ve Savaşlar Sırasında Şehirler ile Kırsal Alanların Zarar Görmesi ve Bunların Sosyal-Ekonomik Zararları

Büyük Selçuklu Devleti askeri bir kimliğe sahipti ve ordu genellikle Türkmenlerden meydana gelmekteydi ancak Dandanakan'dan sonra gulâm kökenli askerlerin de çoğalmasıyla düzenli bir ordu kurulmuştu. Ancak bu ordunun gün geçtikçe çoğalması, askerlerin Sultanlar tarafından kontrol altına alınmasını zorlaştırıyordu. Abû'l-Farac, Tuğrul Bey'in askerlerinin çokluğundan dolayı hiçbir şehrin bir haftadan fazla onları besleyemediğini ve hayvanlarına besin bulmak için göç etmek zorunda kaldıklarına değinmiştir ⁴¹⁴. Askerlerin çok olmasına rağmen Tuğrul Bey'in ordusu henüz düzenli birlikten yoksun, atlı Türkmenlerden meydana gelmekteydi. Ayrıca yerel halk ile uyumlu yaşam standartlarına alışık olmadıkları için göçebe hayattan da vazgeçmemişlerdi. Bu nedenle her savaş esnasında ya da barış zamanlarında askerlerin taşkınlıkları halkı ve Sultanı zor duruma sokmuştur. Kimi zaman ise askerlerin yaptıkları bizzat savaşa neden olmaktaydı.

Türkmen atlıları, Türk-İslam adetlerini kabul etmedikleri gibi kendi geleneklerini devam ettirmeye çalışmışlardı. Bu durum halk ile asker; asker ile devleti zor duruma sokmuştu. Sultanlar bunların önüne geçmeye çalışmış bile olsalar emîrlerin kendi hâkimiyeti altında bulunan bölgelere müdahaleleri pek olmamıştı.

3.1.1. Sultan Tuğrul Bey Dönemi

İbrahim Yınal'ın 429/1038 yılında Gazneli Devleti'nin önemli şehirlerinden biri olan Nişâpûr'u ele geçirmesi dikkate şayan bir olaydır. İbrahim Yınal'ın Nişâpûr'a girdikten kısa bir süre sonra şehrin ileri gelenleriyle yaptığı görüşmeler sonunda Tuğrul Bey de maiyetiyle birlikte şehri İbrahim Yınal'dan teslim almıştı. Türk-İslam âleminde hükümdarın adil olup olmadığını gösteren belli ölçütler vardı.

⁴¹⁴ Abû'l-Farac, *a.g.e.*, I, s.300.

Bunlardan biri de Sultan'ın ve askerlerinin gittikleri şehirlerde halka gösterdikleri merhamet, saygı vs. idi. Tuğrul Bey, Nişâpûr'a girdiği zaman askerlerini halkın evlerine dağıtmamış ve çadırlarda konaklatmıştı. Böylece halka karşı en ufak bir saldırı ya da rahatsız edici bir davranış sergilenmemişti. Bu durum halk ile şehrin ileri gelenleri tarafından oldukça iyi karşılanmasını sağlamıştı⁴¹⁵. Ancak yaşanan bu olay, kardeşi Çağrı Bey ile arasında küçük bir gerginliğe sebebiyet vermişti. Çünkü Çağrı Bey, Türkmenleri yanında tutmak için yağma yapılması gerektiğine inanan bir devlet adamıydı, ona göre yağma, bir haktı.

431/1040 yılında Dandanakan'dan kısa bir süre önce Büyük Selçukluların eline geçen Nişâpûr'a gelen Sultan Mahmud, Tuğrul Bey'in oturduğu tahtı parçalamış ve halka dağıtmıştı. Dönemin ana kaynaklarından biri olan Beyhakî'nin anlattığına göre, şehir savaşlar nedeniyle tamamen harap hale gelmiş ve halkın ekonomik durumu ise oldukça kötüleşmiş, kış mevsimi ile kıtlık başlamıştı⁴¹⁶. Bu önemli savaş özellikle büyük şehirlerde yıkıma neden olduğu gibi yol üstünde ki şehirlerin, yolların da tahribatına neden olmuştu. Çünkü yoldan geçen Selçuklu ordusu, Gaznelilerin ulaşmasını engellemek amacıyla suları pisletmiş ve mahsulleri yakarak halka maddi zararlar da vermişlerdi.

Büyük Selçuklu Devleti 431/1040'da tamamen kurulduktan sonra emîrlere akınlarına devam etmişlerdi. Hemedân seferini tamamladığı esnada biraz daha ileriye giden İbrahim Yinal, Gerşasf'ın hâkim olduğu kaleyi muhasara etmiş ve şehre girdikten sonra askerleri halkın mallarını yağmalayarak ele geçirdikleri ganimetlerle Rey'e geri dönmüşlerdi⁴¹⁷. Henüz düzenli birlikten yoksun olan Büyük Selçuklu ordusunda çoğunluğu oluşturan kitle ganimetle beslenen Türkmenlerdi. Yinal, eğer yağmaya müsaade etmeseydi Türkmenler arasında bir ayrılık yaşanabilirdi. Bunun önüne geçmek amacıyla Türkmenler ganimet konusunda kısıtlanmamışlardı.

Abbasi Halifesi el- Kâim Biemrillah, en yakın adamı Arslan Besasirî tarafından ihanete uğradığında Tuğrul Bey'den yardım istemek zorunda kalmıştı. Tuğrul Bey, işlerini düzene soktukten sonra Halife'nin teklifini onaylamış ve Bağdad üzerine yola çıkmıştı. Askerlerine ailelerini Irak'da bırakmalarını söyleyen Tuğrul Bey, büyük bir tepkiyle

⁴¹⁵ M.A. Köymen, 2011, *a.g.e.*, I, s.276.

⁴¹⁶ Beyhakî, *a.g.e.*, s.574.

⁴¹⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s.387.

karşılaşmıştı. Uzun süren seferler askerleri yormuş ve ailelerinden ayrı kalmaları onları isyana sürüklemişti. Bazı askerlerin Tuğrul ile görüşüp geri dönme istekleri olumlu karşılanmamış hatta ceza almalarına neden olmuştu (448/1056)⁴¹⁸. Nihayetinde affedilen askerler Tuğrul Bey ile sefere katılmak zorunda kalmışlardı. Ordu mensupları ile yaşanan her sorun sonunda halkın zararına neden olmuştu. Çünkü seferlerin uzaması vergi yüklerini arttırırken aynı zamanda askerlerin etrafa dağılmasına neden oluyordu. Dağınık askerler ise ya etrafı zarara sokuyor ya da daha uygun kişilere yöneliyorlardı.

Rabiulahir 448/Temmuz 1056 yılında Tuğrul Bey ve beraberindeki askerleri Bağdad'a giriş yapmışlardı. Askerler halkın evlerine yerleştirilmiş ayrıca her bir evden 500 altın istenmişti. Halk, askerlerin evlerinde kalmalarına alışmamışken bir de zorla para toplanmasını kabul etmemiş ve ilk önce Irak Amidi'ne daha sonra ise Halife'nin yanına giderek şikâyetle bulunmuşlardı. Durumu fark eden Halife, Sultanın veziri Kündüri ile irtibata geçerek paranın toplanmasını durdurmuştu⁴¹⁹. Böylece kısa süreliğine bile olsa halk ile askerler arasında ki sorunların önüne geçilmiştir. Sultan'ın bu seferi ülke içerisinde pahalılığın artmasına neden olmuştu.

Askerler ile halk arasında en kanlı tartışma Bağdad'da meydana gelmişti. 447/1055'te Sultan'ın askerleri, Bağdad çarşısında gezip halktan alışveriş yaparken bazı askerlerin taşkınlığı ve halkı soymaları kargaşaya neden olurken, Tuğrul Bey'in şehir içinde savaşa girdiği sanılmıştı⁴²⁰. Bunun üzerine Halife'nin veziri İbn'ül Müslime, Kündüri'den yaşanan bu taşkınlıkların sona erdirilmesini talep etmişti. Ancak Tuğrul Bey öncelikle askerinin çokluğundan dolayı onları nizam altında tutamadığını söylemesine rağmen gördüğü rüyanın etkisiyle askerlerin halkın evinden çıkarılmasını ve taşkınlık yapanların cezalandırılmasını emretmişti.

Besasirî isyanı ile Büyük Selçuklu Devleti, siyasî ve dinî açıdan olduğu kadar sosyal ve ekonomik açıdan da zedelemişti. İlk olarak Bağdad'a gelen askerler ile halk arasında yaşanan kargaşadan meydana gelen ekonomik sıkıntıya nazaran bir de çarpışmaların meydana geldiği şehirlerdeki halkın da etkisi oldukça fazla olmuştu. Mesela Besasirî üzerine gönderilen Kutalmış'ın başarısız olmasında en büyük neden Sincar halkıydı. Büyük Selçuklu Devleti'nde savaşta tam bir seferberlik meydana geldiği için

⁴¹⁸ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s.18

⁴¹⁹ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, ss.19-20.

⁴²⁰ İbnü'l Esîr, *a.g.e.*, IX, ss.463-464; M.A. Köymen, 2013, *a.g.e.*, ss.175-176

ordunun geçtiği yollarda ki herkes, her şey yardımında bulunmak zorundaydı. Ancak Sincar halkı, Kutalmış'a beklediği desteği vermediği gibi askerlerini de öldürmüşlerdi. Bu sebeplerle isyan sonunda Tuğrul Bey tarafından cezalandırılmışlardı.

Sultan Tuğrul Bey'in Bağdad'a ikinci gelişinde de aynı olaylar yaşanmış ve askerler şehre girmeseler bile halkı zor duruma sokacak davranışlarda bulunmuşlardı⁴²¹. Halife'nin Tuğrul ile kızı Seyyide Hatun'un evliliğine karşı çıkmasına rağmen kabul etmek zorunda kalması ve Türk askerlerinin taşkınlıkları Halife ile Sultan arasının gerilmesine neden olmuş olabilir. Tuğrul Bey'in Bağdad'a ilk gelişinde de Halife ile arası Türkmenlerin taşkınlıkları nedeniyle gerilmişti. Halife, askerlerin halka iyi davranmasını isterken; Sultan askerlerin çokluğundan dolayı onları disiplin altına tutamayışından hayıflanmaktaydı.

Sultan Tuğrul Bey, halkının zor günler geçirdiği Tebriz kenti üzerine harekete geçme kararı vermişti. Ancak mevsim şartlarının sefere uygun olmaması askerlerin Sultan'a karşı ayaklanmalarına sebebiyet vermişti. Askerler, Sultan'a gönderdikleri biri aracılığıyla düşüncelerini belirtmişlerdi. Sultan'ın seferden vazgeçmesi halinde Bağdad'ı ve çevresini yağmalayacaklarını söyleyen askerler, Sultan tarafından olumlu karşılanmış ancak istediklerini elde edememişlerdi⁴²².

3.1.2. Sultan Alp Arslan Dönemi

Alp Arslan zamanında Anadolu'ya yapılan akınlarda görevli olan Afşin Bey, 459/1066 yılında beraberindeki Türkmen birlikleri ile Antakya üzerine akın ve yağmalarda bulunmuştu. Halk bu ani baskınlar nedeniyle evlerini terk etmek zorunda kalınca askerlerin ellerine bolca ganimet geçmiş, Gümüştekin ile arasında yaşanan gerginlik sonunda onun ölmesi neticesinde Sultan'dan kaçmak durumunda kalan Afşin Bey, akınlarına devam etmiş ve Antakya'yı sıkıştırması halk nezdinde pahalılığa neden olmuştu. Afşin'in Antakya da olduğu zaman da iki ölçek buğday 1 altına yükselmişti⁴²³.

Anadolu üzerine sefere çıkan Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan, 455/1064'te Bizans'ın önemli bir şehri olan Ani önüne gelmişti. Bizans'ın özenle koruduğu şehir içerisinde geniş meyve-sebze bahçelerine nazaran hazineler de burada saklanmaktaydı.

⁴²¹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s.40.

⁴²² Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, ss. 87-88.

⁴²³ İbnü'l-Adîm, 2014, *a.g.e.*, ss.16-17.

Daha önce asker görmemiş olan şehir halkı, Büyük Selçuklu ordusunu kervan olarak görerek şehrin içerisine sokmuşlardı. Ancak askerlerin yağmaya başlaması, halkı galeyana getirmiş ve Alp Arslan saldırı emrini vermişti. Savunmasız kalan şehir, cizyeyi kabul ederek teslim olmak zorunda kalmışlardı⁴²⁴.

459/1067 yılında isyan eden kardeşi Kavurd üzerine asker sevk eden Alp Arslan, Hemedân da halkın tepkisi ile karşılaşmıştı. Askerlerin davranışları insanların evlerine kapanıp, dükkânlarını açmamalarına neden olmuş ve bu durumda askerler de ihtiyaç maddelerini karşılayamamışlardı. Askerlerin bu davranışlarının yanı sıra Hemedân halkı da, sık sık problem çıkartarak günlük hayatı zorlaştırmaktaydılar.

463/1071 yılında Sultan Alp Arslan, Mısır üzerine sefere çıktığı esnada Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'in büyük bir ordu ile Anadolu'dan Türkleri uzaklaştırmak amacıyla harekete geçmesi, Sultan'ın bazı emîrleri geride bırakarak kendisinin Anadolu'ya yönelmesine neden olmuştu. Ancak yaşanan yiyecek kıtlığı bir takım huzursuzluklara neden olunca Sultan ordusunu bölmek zorunda kalmış ve maiyetinde ciddi bir azalma meydana gelmişti. Bu durum savaşlar nedeniyle bölgelerinden uzaklaşan askerlerin, vergileri yeterince iyi toplamamasından kaynaklıdır. Başiboş kalan arazilerde ekim yapılmadığı için mahsul zamanında halkın eline geçen malzemelerin azlığı, ordu için yeterli gelmemekteydi.

3.1.3. Sultan Melikşah Dönemi

Melikşah tahta çıkarken amcası Kavurd Bey ile sıkı bir mücadeleye girmiş ve askerler nezdinde de Kavurd desteklendiği için zor günler yaşanmıştı. Nihayet Kavurd Bey'in yakalanıp ölmesinin ardından askerler isteklerini dile getirerek, halka saldırır hale gelmişlerdi. Sultan'dan istedikleri maaşı alamayan askerler halka saldırarak mallarını ellerinden almaktaydılar. Bunun önüne geçmek isteyen Nizâm'ül-mülk, Melikşah'tan tavsiye istemiş ancak Melikşah, bütün devlet işlerini vezirine devrederek geri plana çekilmişti⁴²⁵. Askerlerin halka yaptıkları zulümler, istediklerini elde etmelerini sağlarken aynı zamanda Nizâm'ül-mülk'ün de işine yaramış ve iktâları çoğalan vezir, ülkede en yetkili kişi haline gelmişti.

⁴²⁴ Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, ss.77-78.

⁴²⁵ İbnü'l-Esir, *a.g.e.*, X, s.83; Müneccimbaşı, *a.g.e.*, s.84.

Melikşah'ın ülke içerisindeki işleri Nizâm'ül-mülk'e devretmesinin ardından Münecimbaşı'nda olayla ilgili bir hikâye geçmektedir. Münecimbaşı'nın anlattığına göre, Irak'ın köylerinden birine amil görevi ile atanan Humartekin isimli emîrden köylüler şikâyet etmekteydiler. Emîrin yaptıklarını anlatmak için Melikşah'ın yanına gelen iki köylü, Humartekin'in eziyetlerinden, halkın ellerindeki paraları müsadere etmesinden şikâyet ederek haklarını istemişlerdi. Bunun üzerine Melikşah, köylüler ile birlikte Nizâm'ül-mülk'ün yanına giderek köylülerin şikâyetini dinletmiş ve Nizâm'ül-mülk'te isteklerini yerine getirmeye özen göstermiştir⁴²⁶. İbnü'l-Esîr, Humartekin adına yapılan bu şikâyet sonunda Nizâm'ül-mülk'ün, Humartekin'in ıktâlarına el koyarak, mallarının müsadere edilmesini emrettiğini belirtmiştir⁴²⁷. Humartekin'in görevi olan amillikle mükellef olan kişiler şehirlerdeki vergileri tahsil ederek hazineye devretmekteydiler.

Nizâm'ül-mülk, eserinde amillerin şehir halkına nasıl davranılması gerektiğine değinmiştir. Nizâm'ül-mülk'e göre, amiller halka iyi davranmalı ve vergileri zamanından önce talep etmemeliler⁴²⁸. Ancak Humartekin örneği, Nizâm'ül-mülk'ün amil profiline uygun değildi. Bu nedenle verdiği ceza ile adaleti sağladığını düşünen Nizâm'ül-mülk, halktan haksız yere alınmış müsadere mallarını iade etmiştir.

Müsadere, Büyük Selçukludan önceki İslam devletlerinde de uygulanmış bir sistem olup, kelime anlamı çekip almaktır⁴²⁹. Büyük Selçuklu Devleti'nde müsadere usulünü sistemli halde tutmak için bir divan kurulmuş ve bu divana, Divan-ı Müsadere adı verilmiştir. Müsadereyi genellikle Sultanlar uygularken bazı zamanlarda vezir ve emîrlerde uygulamışlardı. Müsadere, ceza vermek amacıyla devlet adamlarının veya askerlerinin mallarına el koyulması işlemiydi. Müsadere ile haksız yere kazanılan mallarda alınmaktaydı. Sultanların müsadereyle elde ettikleri mallarda amaçları, bir gelir elde etmek değildi.

Büyük Selçuklu Sultanlarının Bağdad'a gelişi her zaman kötü sonuçlar doğurmuş, halk-Halife ve Sultan arasında gerginliklere neden olmuştu. Ancak Melikşah zamanından toplamda üç kere geldiği Bağdad'da sorunlar yaşanmamıştı. Çünkü askerler ile halk

⁴²⁶ Münecimbaşı, *a.g.e.*, s.102.

⁴²⁷ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s.183.

⁴²⁸ Nizâm'ül-mülk, *a.g.e.*, s.16. Ayrıntılı bilgi için bkz: M.A. Köymen, 2011, *a.g.e.*, III, ss.221-223.

⁴²⁹ Cengiz Tomar, "Müsadere", *TDVİA*, XXXII, ss.65-67.

arasında barış vardı ve birbirlerine karşı mücadeleye girişmemişlerdi. Askerlerin halka saldırıları olmadığı için halkta mallarını ve evlerini paylaşmaktan çekinmemişlerdi⁴³⁰.

472/1079'da Suriye-Filistin Bölgesi'nde faaliyetlerini devam ettiren Atsız Bey, Fatımîler karşısında tutunamayacağı düşüncesi ile Büyük Selçuklu Meliki Tutuş'tan Dımaşk'ı teslim etmek üzere yardım talep etmişti. Ancak Tutuş Bey'in yardım sonrası Atsız ve oğlunu öldürmesi beraberinde bulunan bazı önemli Türkmenlerin ayrılmasına neden olmuştu. Atsız tehlikesi önlendikten sonra Melikşah tarafından Haleb'e gönderilen Tutuş'un şehri kuşattığı esnada fiyatların yükselmesi halkın alım gücünü düşürmüş ve bir kısmının Musul'a sığınmasına neden olmuştu⁴³¹. Aslında Tutuş yaptığı ile Türkmenlerin alandan ayrılmasına sebep olurken, bölgeyi ekonomik anlamda rahatlatmasına rağmen önceki tavırları halkı perişan ederek şehirden ayrılmaya mecbur etmişti.

Musul hâkimi Müslim ve Süleyman Şah-Tutuş mücadelesi sonunda Melikşah'ın Kuzey Suriye üzerine sefere çıkmak zorunda kalması beraberinde ekonomik birçok zorluk getirmişti. Daha öncesinde Haleb halkının da Musul'a sığınması şehir nüfusunu azaltmış, Sultan'ın ordusunun şehre yaklaşması dahi sorunlara yol açarak fiyatları yükseltmişti. Askerlerin yiyecek alabilmek için ellerindeki teçhizatı, hayvanları satması ordunun dağılmasına ve bazılarının memleketlerine geri dönmelerine neden olmuştu⁴³². Yaşanan bu olumsuzluklar halk arasında stokçuluğun ve karaborsanın oluşmasına sebebiyet verirken, halkın alım gücü ise oldukça düşmüştü.

477/1084 yılında Musul hâkimi Mervanoğlu, Sultan'a itaatte kusur etmekteydi. Sultan, Emîr Artuk'u Musul'a göndermiş ve Musul hâkimi de bu sırada Kureyş oğlu Şerefüddeve ile ittifak kurmuştu. Ancak Şerefüddeve, Artuk Bey ve maiyetini gördüğü zaman savaştan çekinerek kendi gibi Arap olan Fahrüddeve'ye barış teklif etmişti. Ancak beraberinde bulunan Artuk Bey antlaşmayı kabul etmek taraftarı değildi⁴³³. Çünkü Türkmenlerin savaşlarda iki amacı vardı;

1. Ganimet elde etmek,

⁴³⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s.183.

⁴³¹ Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s.232.

⁴³² Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, ss.274-276.

⁴³³ Abû'l-Farac, *a.g.e.*, I, ss.329-330.

2. Cihat yapmak.

Özellikle ganimetlerinin ellerinden alınacağı düşüncesi Türkmenleri isyana sürüklemiş ve Araplara saldırılarına neden olmuştu. Elde ettikleri ganimetlerle savaş alanını terk eden Türkmenler ve Artuk Bey, Melikşah'ın gözünden düşmüşlerdi. Artuk Bey, antlaşmayı kabul etmemişti çünkü kabul ederse Türkmenlerin Araplara yaptıkları yağmanın daha fazlasını kendisine yapılacağını biliyordu. Bu sebeple hem de kendi çıkarı için doğru olan kabul etmeyerek Selçuklu birliğinden ayrılmaktı.

3.1.4. Fetret Devri ve Sonrası

Melikşah'ın ölümünün ardından Büyük Selçuklu Devleti'ni sosyal, siyasal, ekonomik, askerî ve dinî açıdan etkileyen taht mücadeleleri Terken Hatun ile başlamıştı. 484-498/1092-1105 yılları arasında süren saltanat kavgasında ekonomik açıdan en zor olan zaman Berkıaruk-Muhammed Tapar mücadeleleri idi. Halk perişan halde ve vergiler toplanamıyordu çünkü sistemin devam etmesini sağlayacak kimse yoktu. Aynı zamanda askerlerin durumu da halktan farksız değildi. Uzun ve sonuçsuz muharebeler oldukça yıpratıcı hale gelmişti. Yaşanan bu mücadeleler askerlere istediği hiçbir şeyi vaat etmiyor, aksine birbirleri ile savaşmalarına neden oluyordu. Özellikle orduda önemli olan büyük komutanlar, kendi çıkarlarını düşünerek hareket edebiliyor ve hangi Melik-Sultan daha çok ganimet vaat ediyorsa beraberinde ki askerler ile onun tarafına geçiyorlardı. Ancak daha önemsiz askerler ise Melik-Sultanın yanında kalarak para bekliyorlardı. 494/1100 yılında Berkıaruk bu durumun önüne geçmek için Bağdad'a giderek Halife'den yardım talep etmiş ve Halife 50.000 dinar para vermeyi kabul etmişti. Ancak askerlere az gelen bu miktar nedeniyle halka saldırılar devam etmişti⁴³⁴. Bu durum Berkıaruk ve adamlarının Bağdad'dan uzaklaştırılmasına aynı zamanda Halife'nin de Muhammed Tapar aleyhine çalışmasına neden olmuştu.

Ekonomik açıdan Muhammed Tapar da oldukça zor günler geçirmekteydi. Askerleri Damgan'ı tahrip ederken halkın korkup kaçmasıyla her şeyi ele geçiren askerlerden geriye hiçbir şey kalmamış ve kıtlık meydana gelmişti⁴³⁵. Bu nedenle 495/1102'te Muhammed Tapar, öz kardeşi Sencer'den yardım istemek zorunda kalmıştı. Çünkü Berkıaruk'un emrine önemli emîrlar katılıyordu ancak bu katılımlar nedeniyle

⁴³⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s.253.

⁴³⁵ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s.252.

sayısı oldukça artan askerler arasında ekonomik sıkıntılar baş göstermişti. Bunun önüne geçmek isteyen Berkayaruk, ordusunun bir kısmını terhis etmek zorunda kalmış, Emîr Ayaz ise Ramazan'ın sonunda geri dönmek şartıyla ailesinin yanına gitme kararı almıştı. Ordunun terhis edildiği haberini alan Muhammed Tapar, Sencer ile birlikte harekete geçerek Berkayaruk'u mağlup ettikten sonra önemli emîrlерinden biri olan Ayaz taraf değişikliği yapmak istemişti. Ancak Muhammed Tapar, sık sık yer değiştiren bu Emîri ve maiyetini kabul etmemiş bu nedenle Ayaz, Berkayaruk'a tekrar katılmak zorunda kalmıştı.

Aynı zamana denk gelen Haçlı Seferleri de Selçuklu halkını oldukça etkilemişti. Türkiye Selçuklu Devleti'nden sonra Büyük Selçuklu topraklarına hareket eden Bohemund, 491/1098'de Yağısıyan'ın hâkimiyeti altında olan Antakya'yı kuşatıldığı esnada şehir halkı oldukça zor duruma düşmüştü. Şehri teslim etmek istemeyen Yağısıyan, yanında kalanlarla birlikte iç kaleye çekilmiş ve şehrin diğer bölümleri Haçlılar tarafından yakılmıştır. Toplam da 2.000 kilise ve evin yandığı şehirde pek çok kişi ölmüş ve hayat oldukça pahalılaşmıştı⁴³⁶.

Sultan Melikşah'ın ölümünün ardından kardeşleri ve oğulları arasında meydana gelen taht kavgalarının yaşandığı devir, Büyük Selçuklu tarihinde her açıdan kötü sonuçlar doğuran bir zaman olmuştu. Sosyal ve ekonomik açıdan oldukça zor günler geçiren halk, asker ve Melikler aynı zamanda ülke içerisinde yaşanan dinî problemlerle de ilgilenmek zorunda kalmışlardı. Melikşah zamanında belirginleşmeye başlayan İsmâîliler tarikatı mensupları, Nizâm'ül-mülk'ü öldürmüşler ve Melikşah'ın ölümü ile meydana gelen kaos ortamında kendilerini geliştirme fırsatını yakalamışlardı.

İsmâîl, Hz. Ali'den sonra altıncı imam olan Cafer es-Sadık'ın oğlu olup babasının ölümünden sonra mirastan mahrum bırakılmış ve yedinci imam olarak kardeşi seçilmişti. Bir grup ise İsmâîl'e tabi olmuş böylece İsmâîl'in soyundan gelenlere bu isim verilmiştir⁴³⁷.

Büyük Selçuklu Devleti'nde İsmâîliye savunucuları en hızlı İsfahan şehirde yayılmışlardı. Sebebi ise, Büyük Selçuklu Devleti'nin başşehir olmasından dolayı, taht kavgalarının odak noktası olan şehirde sosyal ve ekonomik açıdan büyük bir boşluk vardı.

⁴³⁶ Anonim Haçlı Tarihi, ss.120-122.

⁴³⁷ Bernand Lewis, *Haşîşiler*, (Çev. Ali Aktan), Sebil Yayınevi, İstanbul 1995, ss.22-23.

Bu durumdan yararlanmak isteyen İsmâillîye daileri ve İsmâillîye lideri sayılan Abdülmelik b. Attaş'ın oğlu Ahmed, her katılanın kendi mahallesindekilere propaganda yapması temeline dayanan sistemiyle, yaklaşık 30.000 kişiye Bâtınî öğretiyi kabul ettirmişti⁴³⁸.

İsmâillîye tarikatının en koyu savunucularından biri olan Hasan Sabbah, eğitimini tamamlamak için Mısır'a gitmiş burada kaldığı zaman boyunca da İsmâillîye hakkında bilgilerini tamamlamıştı. Ancak Kuzey Afrika'ya sürgün edilmesiyle birlikte tekrar bir arayış içerisine giren Hasan, İran topraklarına giderek Büveyhi hâkimiyetindeki Deylem halkı ile faaliyetlerini yürütmüştü.

Hasan Sabbah'ın öncülüğünde İsmâillî'ye mensupları, Alamut Kalesi'ni aldıktan sonra kendilerine uygun bir yer edinerek faaliyetlerini sürdürmüşlerdi (482/1090) ⁴³⁹. Önemli devlet adamlarının suikastlarından etkili olan fedailer, halk nezdinde de etkiliydiler. Yaşanan taht kavgaları, dailer için uygun ortamı hazırlamış ve her şehre yayılma fırsatı elde etmişlerdi. Böylece toplumun her kesimine ulaşan tarikat mensuplarına katılımlar artmaktaydı. Ancak bu durum sosyal hayatı oldukça etkilemiş ve halkın İsmâillîye mensuplarına karşı saldırılarda bulunmuşlardı.

Alamut Kalesi'nin Hasan Sabbah tarafından alınmasının ardından (482/1090), Nizâm'ül-mülk, askerî faaliyetlerin yanı sıra sosyal alanda da onlarla mücadele etmişti. Bu cümleden olarak Nizamiye Medreselerini kuran Nizâm'ül-mülk, dönemin önemli bilginlerinden biri olan Gazali'den de İsmâillîye karşıtı yazılar yazmasını istemişti.

Tahta geçtiği ilk andan beri amcası ve kardeşleri ile mücadele etmek zorunda kalan Berkyaruk, İsmâillîye mensupları ile ilgilenememiş ve bu durum ordu ile halk arasında farklı anlamlara sebebiyet vermişti. Çünkü 494/1101 yılına gelindiğinde İsmâillîye fedaileri Berkyaruk'a bağlı olmayan kişileri tek tek öldürülmeye başlamışlardı yani Muhammed Tapar'ı savunan büyük emîrlerin öldürülmesi Berkyaruk'un halk ve askerler tarafından Bâtını destekçisi olarak algılanmasına neden olmuştu. Berkyaruk'un gittikçe güçlenmesi, Müeyyidül-mülk'ün ölümü, Bâtıniliğin ordu içerisinde yayılmasına hatta ordu da Bâtıniliği savunan bir kitlenin meydana gelmesi; halk ve orduda huzursuzluk yaratmıştı. Bu nedenle ölüm korkusu yaşayan herkes sokaklarda zırh giyerek dolaşmak zorunda

⁴³⁸ Râvendî, *a.g.e.*, I, ss.152-153.

⁴³⁹ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s.260.

kalmışlardı. Berkyaruk, emîrlerinin teşviki ile Bâtıniliğin daha fazla yayılmasının önüne geçme kararı almış ve Bâtını olduğunu düşündükleri kimseleri yakalamaya başlamışlardı⁴⁴⁰. Yaptığı çalışmalara rağmen Berkyaruk'a dayatılan *Bâtını sevdalı* düşüncesi insanlar tarafından unutulmamıştı.

İsmâillîye düşüncesine sahip insanlar halk nezdinde oldukça yayılmışlardı. Rivayete göre, Alevi-yi Medeni isimli gözleri görmeyen bir kişi sokakta durup dua ederek yardım istemekteymiş. Ancak bu kişi evinin önünde bir kuyu yapmış ve yardım eden kimseleri o kuyuya atarak saklamaktaymış. Bu şekilde şehirde yaşlı, genç, kadın ve erkek pek çok kişinin kaybolması dikkat çekmeye başlamıştı. Bir gün dilenci bir kadının evden ağlama sesi duyması halk arasında kuşkuya neden olmuş ve kayıplarını arayan insanlar evin etrafında toplanmış ve evin mahzeninde kayıplarını bulmuşlardı. Böylece yakalanan Alevi-yi Medeni, halk tarafından öldürülmüştü⁴⁴¹. Halk tabakasına da nüfuz etmiş olan Bâtınlık, insanları tedirgin ederken yaşam alanlarını da kısıtlar hale gelmişti. Ancak devlet büyüklerinden bir yardım görememeleri nedeniyle kendi çözümlerini kendileri yaratmak zorunda kalmışlardı.

Nizâm'ül-mülk, Bâtınilerin devlet adamı olarak katlettikleri ilk kişi idi. Onun ölümünden (484/1092) bir süre sonra oğlu Fahrül-mülk'te Bâtıniler tarafından öldürülmüştür (500/1106). Fahrül'mülk, kardeşi ile mücadele ederek Berkyaruk'a daha sonra ise Sencer'in Meliklik döneminde ona vezirlik yapmış bir devlet adamıydı. Ancak bir gün yardıma muhtaç görünümlü biri tarafından kandırılmış ve hançerlenerek öldürülmüştü. Öldüren kişi ise yakalanarak Sencer'in yanına götürülünce ona bunu kimin yaptırdığını sormuşlardı. Bâtını fedaisi ise, yaptıranın kendi adamları olduğunu söyleyince; Sencer hem fedaiyi hem de saydığı kişileri öldürmüştü⁴⁴². Bir fedainin sözü ile hem adamlarını öldüren Sencer hem de vezirinden olmuştu. İstedikleri ise tam olarak budur. Kendi içlerinde kargaşa yaratarak ülke ve halk nezdinde daha da yayılmak.

Muhammed Tapar, Berkyaruk'un ölümünden sonra tahta geçtiği zaman daima Bâtınilerle mücadele etmek zorunda kalmıştı. Amacı, Alamut Kalesi'ni ele geçirmek olan Sultan, ülke içerisinde yayılmış olan Bâtınileri bulmak için sürekli mücadele içerisindeydi. Ancak Sultan Muhammed Tapar'ın 512/1118 yılında ölümü ile Bâtınilerle mücadele sonra

⁴⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s.265.

⁴⁴¹ Reşîdüddin Fazlullâh, *a.g.e.*, s.108-109.

⁴⁴² İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s.336.

ermiş ve Büyük Selçuklu Emîrleri kuşatmış oldukları kalelerden çekilerek İsfahan'a dönmüşlerdi. Aynı zamanda İsfahan'daki İsmâilliye mensuplarının karargâhı olan Şâhdiz Kalesi'ni ele geçirmek için uğraşan Muhammed Tapar, iki ay süren muhasara sonunda istediğini elde etmişti (500/1107). Böylece Melikşah'ın ölmesiyle birlikte teşkilatlanıp, yayılan Bâtınilere bir darbe vurulmuştu. Ancak Sultan'ın ölümü, Bâtınilerin işine yaramış ve Alamut Kalesi'ni kuşatan ordunun geride bıraktığı teçhizat ve yiyecek maddelerini kendi kalelerine taşımışlardı.

Nizâm'ül-mülk'ün öldürülmesinden sonra suikastlarına devam eden Bâtınilerin öldürdükleri bazı devlet adamları şunlardır; 493/1100'de Emîr Bilge Beg Sermez ⁴⁴³, 500/1106'da Nizâm'ül-mülk'ün oğlu Fahrü'l-mülk' ⁴⁴⁴, 505/1111'de Emîr Mevdud ⁴⁴⁵, 510/1116'da Merağa hükümdarı ⁴⁴⁶, 519/1125'de Haleb valisi Aksungur el-Porsuki ⁴⁴⁷ ve 529/1135'de Halife Müsterşid'i de çadırında öldürmüşlerdi ⁴⁴⁸.

İsyancılar veya savaşlar, Büyük Selçuklu Devleti henüz kurulmadan önce bile şehirler üzerinde oldukça yıpratıcı etkilere neden olmaktadır. Askerler hayatlarını idame ettirmek için halkı soyarken aynı zamanda etrafta yağma yaparak maddi ve manevi pek çok zarara neden olmaktadır. Yaşanan bu sorunların önüne geçmek isteyen Tuğrul Bey, âmânla teslim olmak şartıyla yağmayı yasaklamasına rağmen Eski Türk geleneklerine göre, yağma bir haktı ve elde edilen ganimetleri kişi ister yanına götürür isterse satardı. Türkmenlerin bu geleneklerinin ellerinden almak istemeyen Çağrı Bey, kardeşi ile tartışmaya girmekten çekinmemişti.

Çağrı ile Tuğrul arasında yaşanan olayın bir benzeri de 477/1084 yılında Musul kuşatması esnasında Artuk Bey ve Türkmenler arasında vukuu bulmuştu. Antlaşma yaparak geri çekilmeyi kabul etmeyen Türkmenler, bir gece baskını ile şehre girmiş ve elde ettikleri ganimetlerle bölgeden ayrılmışlardı. Ancak yaşanan bu olay Türkmenleri ve Artuk Bey'in Sultanın gözünden düşmesine neden olurken, akınların devam etmesini sağlamıştı. Çünkü bir Türkmen atlısı ne kadar ganimet elde ederse o kadar akın yapmaya, sefere istekli olurdu. Bir seferin ne kadar ganimeti varsa Türkmenlerinde savaşta yararlılığı o kadar

⁴⁴³ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s.248.

⁴⁴⁴ İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s.323.

⁴⁴⁵ İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s.332.

⁴⁴⁶ İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s.343.

⁴⁴⁷ İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s.365.

⁴⁴⁸ Reşîdüddin Fazlullâh, *a.g.e.*, s.135.

çoktur. Ancak bu düşünceleri nedeniyle yerel halk ile sorunlar bitmemişti. Halk ve şehirler en çok taht kavgalarının yaşandığı zamanda tahrip edilmişlerdi. Uzun süren mücadeleler özellikle başkent olması sebebiyle İsfahan'ı etkilemişti. Bu esnada güçlenen İsmâîli daileri ve fedaileri ise bozuk olan sistem içerisinde kendilerine yer bularak halkın arasına karışmışlardı.

3.2. Komutanların Görev Yaptıkları Yerlerde Halkla İlişkileri

Büyük Selçuklu Devleti, 431/1040 sonrasında büyümeye ve topraklarını genişletmeye başlayınca yerel yöneticilere ihtiyaç duymuştu. Bu amaçla çeşitli emîrleri; amil, amid, şahne gibi görevlerle merkezden uzak bölgelere tayin ederek ülke içerisinde huzuru sağlamaya çalışmışlardı. Bu görevliler genellikle yerel işlerle ilgilenirken özellikle Nizâm'ül-mülk'ün geliştirdiği ıktâ sistemi ile de şehirlerin askeri güvenliği sağlanmıştı. İktâ sistemi ile elde edilen topraklara tayin edilen askerler bulundukları bölgenin güvenliğinden sorumlu olmakla birlikte; her an savaşa hazır teçhizatlı ordu mensuplarından meydana gelmekteydiler.

İktâlar, sadece savaşlarda yararlılık göstermiş askerlere değil, hanedan mensubu meliklere de veriliyordu. Bu melikler, idaresi altında bulunan yerlerde yerel bir yönetici sıfatıyla bulunmaktaydılar. Ancak bazı melikler, ıktâ sahasında bulunan askerler ve halk ile mevcut yönetime karşı bir kaç kez isyan etmişlerdi. İlk zamanda İbrahim Yınal örneği mevcutken, devletin buhranlı olduğu devirlerde sadece meliklerin değil; emîrlerin de yönetimde söz sahibi olmak için isyan ettiğini görmüştük. Bunların en büyük nedeni ise hem askerlerin hem de bölge halkının refah bir yaşam isteginden kaynaklıdır.

Devlet işlerini sisteme koymak için bazı divanlar meydana getirilmişti. Büyük Divanlardan olan Divan-ı Arz, ordu ile ilgilenmekteydi. Konumuz açısından oldukça önemli olan Divan-ı Arz, ordunun işleri ile ilgiliydi. Gulâm kökenli kişilerden seçilen Divan-ı Arz'ın başkanlarına “Arız” ya da “Arızu'l-Ceyş” adı verilmekteydi. Divanın görevi, çeşitli rütbede askeri şahısların ıktâlarını, gelirlerini, maaşlarını idare etmek ve askerleri savaş için toplayarak teçhizatlarını kontrol etmektir. Askerlerin maaş ve ıktâ hususundaki istekleri Divan-ı Arz bilgisinde yapılmaktaydı⁴⁴⁹. Türkiye Selçuklu

⁴⁴⁹ Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Divan Teşkilatı*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul 2015, ss.79-82.

Devleti'nde ise Divan-ı Arz'ın başındaki kişiye “*Emîr-i Arız*” denilmekteydi ⁴⁵⁰. Emir-i Arz'ın görevi ise, ordunun düzenini sağlamaktı.

Kurulduğu ilk günden beri savaşlar silsilesi ile hayatlarını devam ettirmeye çalışan Büyük Selçuklu halkı ve yönetimi uzun yıllar süren savaşlar nedeniyle yıpranmış bir durumdaydı. Bu sebeplerden dolayı iyi bir yönetime sahip olmak isteyen devlet, öncelikle refah seviyesi yüksek bir halka sahip olmalıydı. Bunun farkında olan baştaki kişi ise yerel yönetimlere ağırlık vererek, halkın mutluluğu ve sağlığı ile yakından ilgili olmalıydı. Bunu amaç edinen Tuğrul Bey, kardeşi ile tartışarak Nişâpûr'un yağma edilmesini yasaklamış ayrıca Merv'in aman ile teslim olmasından sonra şehrin onarılması emrini vermişti. Böylece kendi şehirlerinden ayrılmak zorunda kalan insanların geri dönmeleri için Horasan memleketlerinin çevresine istimaletnâmeler yazmıştı ⁴⁵¹. Aynı zamanda İsfahan'da bazı vergileri kaldırarak halkın alım gücünü yükseltmeye çalışmıştı ⁴⁵². Böylece hem ekonomik anlamda kalkınma sağlanırken, hem de şehir eski ihtişamlı günlerine dönüşmeye başlamıştı.

Tuğrul Bey'in halkın sevgisini kazanmak amacıyla yaptığı çalışmalara rağmen 455/1063 yılında ölümünün ardından Hemedân'da halk ayaklanması meydana gelmişti. Hemedân'da bulunan amid ve beraberindeki 700asker ve şahnenin öldürüldüğü ayrıca belirledikleri bir kişiyi amidin yerine atadıkları Sıbt İbnü'l-Cevzî tarafından kaydedilmiştir⁴⁵³. Sivil idarenin en büyük memurlarından biri olan amid, bulunduğu eyalet veya şehirde siyasî, idarî, askerî ve malî konular başta olmak üzere hemen her meseleyle ilgilenirdi ⁴⁵⁴. Ancak yapılan politikaların yetersiz gelmesi yerel halkın Büyük Selçuklu yöneticilerine karşı olumsuz tavır takınmalarına ve kendi yöneticilerini kendilerinin belirlemelerine neden olmuştu. Bunda bir diğer neden ise askerlerdi. Genellikle dağıntık Türkmen kitlelerinden meydana gelen Büyük Selçuklu ordusunun nizamsız oluşu, Türkmenlerin yerleşik düzene karşı çıkmaları, halkı yönetim kadrosuna düşman etmişti. Bu durum ileride Büyük Selçuklu Devleti'nde sadece yerel yönetimlerle sınırlı kalmamış,

⁴⁵⁰ Erkan Göksu, 2010, *a.g.e.*, s. 238

⁴⁵¹ Mîrhând, 2015, *a.g.e.*, s.55.

⁴⁵² Sergey Grigoreviç Agacarov, *Selçuklular*, (Çev. Ekber N. Necef-Ahmet R. Annaberdiyev), Ötüken, İstanbul 2006, s.121

⁴⁵³ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, s.120.

⁴⁵⁴ Erdoğan Merçil, “Amid”, *TDVİA*, III, s.55.

Halife ve Sultan'ın belirlenmesine kadar ilerlemişti. Ancak halk yönetim alanında askerler kadar etkili olamamıştı.

Alp Arslan tarafından Nişâpûr ve çevresine alınması gereken vergiler ile haraçları toplaması için Muhammed b. Mansur [Horasan Amidi] adında bir emîr gönderilmişti. Emîr, şehirde yaşanan sıkıntılı dönemlerde, kıtlık zamanlarında halkı zorlamamış ve ılımlı bir siyaset izleyerek halka oldukça iyi davranmıştı⁴⁵⁵. Görevini başarılı bir şekilde yerine getiren Amid, halkı birlik içerisinde tutarak devlete ya da kendisine gelebilecek zararların önüne geçmişti.

Sultan Melikşah zamanında Bağdad Büyük Selçuklu Amid'i, yaşanan ekonomik sıkıntılar nedeniyle Safer 468/Eylül-Ekim 1075'de Halife ve askerlerine ait ıktâlardan 100bin dinar altın almak amacıyla Bağdad'a gelmişti. Ancak Halife'nin olumlu bir yanıt vermemesi ve Melikşah'a bir adam göndermesi Amid'in Halife'nin adamlarını uzaklaştırıp ıktâlara el koymasına neden olmuştu⁴⁵⁶. Böylece Büyük Selçuklu hazinesine para aktaran amid, Halife ve Sultan arasında gerginliğe sebebiyet vermiş olabilir.

Azerbaycan Genel Valiliği'ne atanan ve taht mücadelelerinde Terken Hatun'un yanında gördüğümüz Melik İsmâîl, hâkim olduğu bölgede halk tarafından sevilen bir kişi idi. Ermenistan halkını ayırtırmadan bir tutmaya çalışan İsmâîl, manastırların inşasına özen göstererek, Hristiyanları korumaya çalışmıştı. Refah seviyesinin yüksek olduğu zamanlarda halk kendine ait mal ve mülke sahip olurken aynı zamanda dışarıdan gelebilecek tehlikelere karşı da korunmuşlardı⁴⁵⁷.

Bazı bölgelerde yapılan olumlu hareketlere, halka gösterilen ılımlı siyasete rağmen kendilerine alan yaratmak isteyen bazı yerel yöneticiler hakları olmayan işlerle meşgul oluyorlardı. Örneğin, Bağdad şahneleri, özellikle Abbasi Devleti ile ilişkilerde etkili olan şahnelerin yaptıkları işler yerel halk içinde önemliydi. Büyük Selçuklu'nun buhranlı dönemlerinde devlet ile Halife arasında tampon vazifesi gören şahnelerin ellerinde bulundurdıkları yetki, onları yerel bir yönetici sıfatına sokmuştu. Özellikle Muhammed Tapar ve Berkıyruk'un savaşları esnasında her Sultanın kendi şahnesini ataması çeşitli sorunlara ve anlaşmazlıklara neden olmuştu.

⁴⁵⁵ Erdoğan Merçil, "Büyük Selçuklular'da Zengin Emîrler", *Tarih İnceleme Dergisi*, XXVIII,1, 2013, s.196.

⁴⁵⁶ Sıbt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, ss.203-204.

⁴⁵⁷ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, ss.181-182.

Büyük Selçuklu tarihinde etkili olan bazı Bağdad şahneleri mevcuttur. Bunlardan biri de Gevherayin'di. Alp Arslan zamanında 464/1071'de atanan Gevherayin, uzun yıllar Bağdad şahneliği görevini yerine getirmişti. Alp Arslan'ın ölmesine rağmen aynı görevde kalan Sa'dü'd-Devle Gevherayin, 471/1078 yılında Bağdad'da adet olmamasına rağmen kapısında nevbet vurması Halife ile ilişkilerin gerilmesine neden olmuştu. Sultan'ın emri dışında gelişen bu olay onun da dikkatini çekmiş ve uyarı maiyetinde bir mektup göndermesine neden olmuştu⁴⁵⁸. Amidlere nazaran daha kuvvetli olan şahneler, genellikle Türk komutanlardan seçilmekteydiler. Bu nedenle emirlerinde oldukça büyük bir ordu mevcuttu. Bu nedenle yaşanan sorunlara hemen müdahale etme fırsatına sahiptilerdi.

Suriye'de yaşanan hâkimiyet sorunu ve Kutalmışoğlu Süleyman'ın ölmesi nedeniyle problemlerin önüne geçmek isteyen Melikşah 477/1085 yılında Suriye seferine çıkmıştı. Süleyman Şah'ın ölümünden sonra şehirde baş gösteren kargaşa, Melikşah'ın olaya müdahale etmesi ile sona ermiş ve Haleb'e Aksungur'u vali olarak tayin etmişti. Halk tarafından iyi karşılanan Aksungur, şehirde kaosun önüne geçmiş ve imar faaliyetlerine başlamıştı. Herkese eşit davranarak barış ortamı oluşturmayı amaç edinmişti⁴⁵⁹. Ancak Melikşah'ın ölümü ve yaşanan Haçlı mücadeleleri 504/1111 yılında Haleb şehri harabe haline geri dönerken, halk oldukça kötü zamanlar yaşamıştı.

Musul'u ele geçirmek üzere görevlendirilen Kürboğa ve kardeşi Altuntaş, 489/1096 yılında 9 aylık muhasara sonucu şehri ele geçirmişlerdi. Muhasara boyunca zor günler geçiren halk, oldukça bitkin duruma düşmüş ve bu nedenle yağma yapılmasını istemeyen Kürboğa'ya nazaran Altuntaş abisi ile aynı fikirde değildi. Ancak Kürboğa'yı dinlemeden hareket eden Altuntaş, şehrin ileri gelenlerini hapsedmiş ve mallarına el koymaya başlayınca abisi tarafından öldürülmüştü⁴⁶⁰. Altuntaş'ın ölümü ile şehrin tek hâkimi olan Kürboğa, af ilan ederek halkı özgür bırakmıştı. Halka gösterdiği iyilik sayesinde oldukça sevilen Kürboğa hâkimiyet alanını genişletmeye devam etmekteydi.

Büyük Selçuklu Sultanlarının bütün yapıcı faaliyetlerine rağmen, savaşların ve isyanların sürekli olarak yaşanması, halkı oldukça yıpratmıştı. Özellikle Melikşah'ın ardından yaşanan hâkimiyet yarışında pek çok şehir tahrip edilmiş, pek çok insan ve

⁴⁵⁸ İbn Kesîr, *a.g.e.*, XII, s.247.

⁴⁵⁹ Urfalı Mateos, *a.g.e.*, s.172.

⁴⁶⁰ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, ss.216-217; Mükrimin Halil Yınanç, *Makaleler*, "Musul ve el-Cezire'de Oğuz Türkleri", (Haz. Fahmeddin Başar, İlyas Gökhan, Ömer Hakan Özalp), TTK, Ankara 2017, ss.743-744.

hayvan savaşın ortasında kaldıkları için telef olmuşlardı. Aynı zamanda baş gösteren Haçlı istilasını önce Anadolu topraklarını vurmuş ardından Büyük Selçuklu Emîrlerinin hâkim oldukları yerlerde görülmüşlerdi. Bütün bu kargaşa ortamında halk, yaşadıkları şehirleri terk etmek zorunda kalmıştı.

Melikşah'ın ölümü ile saltanat mücadelesine giren Suriye-Filistin Selçuklu Melik'i Tutuş, bu zamanda ihanete uğradığı Emîr Bozan'ı öldürdükten sonra ona ıktâ etmiş olduğu Suruç şehrini Sökmen'e; Sökmen'de yeğeni Belek'e vermişti. Ancak Belek'in kötü yönetimi ve halk üzerine fazladan yüklemiş olduğu vergiler nedeniyle, şehir halkı Urfa Haçlı kontu Boudoin'i işbirliği yaparak onu şehre davet etmişlerdi (494/1101)⁴⁶¹. Halka karşı uyguladığı siyaset dolayısıyla ihanete uğrayan Belek, şehirden ayrılmak zorunda kalmıştı. Çünkü Ermeni ve beraberindeki askerlerle şehre saldıran Boudoin karşısında tutunamamış ve kaçmıştı.

Haçlılar karşısında oldukça başarılı olan Sökmen Bey, Ermeni ve Franklara yaptıklarından dolayı Urfalı Mateos tarafından pek sevilmemiş ve “*Kötü bir adam ve kan akıtıcı bir canavar*” olarak tasvir edilmiştir. Aynı yazar Danişmend Gümüştekin hakkında ise iyi bir adam olarak bahsetmektedir. Oldukça merhametli olan Danişmend'in ölümüne sadece kendi insanları değil tabiiyetinde ki Hristiyanların da üzüldüğünden bahsetmektedir⁴⁶².

Uzun süren mücadeleden sonra “*İkinci İmparatorluk Devri*” olarak anılan zamanın başlaması Sencer ile olmuştur. Sultan Sencer, yeğeni Mahmud ile mücadeleden sonra ülkesini kendi emîrleri arasında bölüştürmüştü. Erran, Irak ve Azerbaycan'a İlideniz'i, Fars'ı Sungur'a ve Hârezm'i de Harzemşah'ın oğluna vermişti (512/1119) ⁴⁶³. Aynı zamanda Bağdad şahnesi olan Mengüpars isimli Emîr, Sultan Muhammed Tapar'ın oğlu Mesud'un annesi ile evlendirilmiş ve Irak'ın zenginleri arasında yer almıştı. Ancak Bağdad halkına zulüm yapmaktan vazgeçmeyen Mengüpars nedeniyle ekonomik açıdan zor günler yaşanmıştı. İbnü'l-Esîr'e göre, zahire tükenmiş ve kıtlık başlamıştı. Mensüpars'ın

⁴⁶¹ Ali Sevim, 2005c, a.g.m., s.171.

⁴⁶² Urfalı Mateos, a.g.e., s.225.

⁴⁶³ Cûzcânî, a.g.e., ss.87-88.

ilgisizliği nedeniyle bu hale gelen halka Halife yardım etmiş ve müsadere usulünü kaldırarak, bazı vergilerin alınmasını da yasaklamıştı (512/1119)⁴⁶⁴.

Sencer zamanında en dikkate şayan olay ise yıkılmasına sebebiyet veren Emîr Kumaç ve Oğuzlar arasında yaşanan mücadeledir. Oğuzlardan yıllık alınması gereken mutfak vergisini almaya giden müstehsip ile Oğuz Beyleri arasında yaşanan gerginlik; Kumaç'ın şahne görevi ile Oğuzların yanına atanmasına sebebiyet vermişti. Ancak Kumaç'ın anlaşmak için uğraşmaması ve Oğuz Beylerinin saldırması sonunda Kumaç'ın oğlu ölmüş ve Sultan, Oğuzlara karşı harekete geçmek zorunda kalmıştı. Oğuzların, Sultan'dan çekinmeleri ve barış tekliflerinin emîrler tarafından olumsuz karşılanması iki tarafı karşı karşıya getirmiş ve yaşanan savaşı ağır kayıplar vererek kaybeden Büyük Selçuklu Sultanı Sencer, esir edilmişti. Şehirler yağma edilmiş, halk oldukça zor günler geçirmişti.

Yaşanan bütün olaylar, taht kavgaları, Bâtını faaliyetleri, diğer devlet ve milletlerin etkisi ve Haçlı saldırıları nedeniyle Büyük Selçuklu şehirlerini açık pazar haline getirmişti. Mevcut askeri birliklerin inandıkları Sultan uğruna savaşmaları, önemli komutanların Haçlılar ile mücadeleleri ve İsmâilliye suikastları nedeniyle halk başıboş bırakılmış ve ekonomik sıkıntılara maruz kalmışlardı.

Başta gelen Sultanların hiçbiri, Tuğrul Bey gibi halk ile ilgilenmemiş daha çok siyasî faaliyetler üzerinde yoğunlaşmışlardı. Sencer'in tahta geçmesiyle belli bir düzen yakalayan Büyük Selçuklu Devleti, bir şahnenin Oğuzları kışkırtması sonucu parçalanarak dağılmıştır.

⁴⁶⁴ İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, ss.432-433.

SONUÇ

Selçuk Bey'in atası olarak kabul edilen Dukak, ailesi ile birlikte Oğuz Yabgu Devleti'nin hâkimiyeti altında yaşarken ölümünün ardından oğlu Selçuk, devletin yönetim kadrosunda oldukça yüksek bir mevkiye yükselmişti. Bu durumun dikkat çekmesi ve yaşanan sosyo-ekonomik sorunlar nedeniyle göç etmek durumunda kalan Selçuk ve ailesinin bundan sonra hâkimiyet mücadelesi başlamıştı. Babaları Mikail'in ölümü ile dedelerinin yanında yaşayan Büyük Selçuklu Devleti'nin asıl kurucuları olan Çağrı ve Tuğrul Beyler amcaları Arslan Yabgu'nun ölümüne kadar geri planda idiler.

Atlı-göçebe kültürden gelen Büyük Selçuklu ailesi için Cend'e göçtükten ve resmi bir devlet olarak ortaya çıktıkları andan itibaren askeri açıdan çeşitli sorunlar meydana gelmişti. Yerleşik hayata geçmenin ardından, çevredeki büyük devletleri etkisiz hale getirip bir güç olarak belirmek, askerî kadroda bazı aksaklıkların yaşanmasına ve bunları gidermek adına yeni düzenlemelerin ihtiyacını gözler önüne sermişti.

Özellikle 431/1040'tan sonra görülen bu değişiklik zamanla düzene girmiş ve sistemli hale gelmişti ancak bu yenilikler Türkmenler tarafından benimsenmemişti. Çünkü düzenli hayata alışkın olmayan Türkmen askerleri ve aileleri, bu aşamada oldukça zorlanmış ve devleti de zora sokmuşlardı. Yaşanan sorunlara çözüm arayan Tuğrul Bey, öncelikle uzlaşma yoluna gitmeyi tercih etmeyerek onları Horasan dışına atmaya çalışmıştı. Böylece Anadolu ve Azerbaycan üzerine memur edilen Türkmen Beyleri ile hem yeni fetihler gerçekleştirilmiş hem de yerleşik halkın refah ve güvenliği sağlanmıştı. Aynı zamanda ordu içerisinde yeni kurulan gulâm sistemi ile ayrılıkların baş göstermesi, Türkmenlerin onların emri altına çalışmama istekleri karşılıklı çatışmalara sebebiyet veriyordu. Böylece Türkmenlerin merkezden uzaklaştırılması ile ordu içerisindeki gruplaşmanın da önüne geçilmişti.

Kurulduğu ilk andan itibaren ordu mensupları ile çatışma içerisinde olan Büyük Selçuklu Sultanları, hem meliklik dönemlerinde hem de tahta çıkacakları ilk zamanlarda pek çok sorunlarla karşılaşmışlardı. Melikşah'ın tahta çıktığı esnada ve sonrasında yaşadığı mesele bunun en güzel örneğidir. Askerlerin isteklerini göz ardı etmeyen Nizâm'ül-mülk sayesinde tahtı ele geçiren Melikşah için bu bir son olmamıştı. Artuk Bey ile arasında yaşanan gerginlik, onu Suriye Selçuklu Meliki Tutuş ile karşı karşıya getirecekken; Tutuş'un karşı çıkması ile bir çatışma yaşanmamıştı. Benzer bir durum Berkayaruk'a da

yapılmıştı. Vezirlikten azl edilen Müeyyidül-mülk'ün arayış içerisine girmesi ve kendini sağlam bir konuma getirme isteği Ünver isimli bir emîri tahtı ele geçirmek için kışkırtmasına neden olmuştu. Her ne kadar Emîr Ünver başarılı olamasada, Müeyyidül-mülk ardından melik Muhammed Tapar'ı kışkırtmıştı.

Ordudaki emîrlerle en çok Berkyaruk zamanında sorunlar yaşanmıştı. Emîr Ünver isyanı sırasında Yaruktaş ve Kodan'ın isyanları, Müstevfî Mec'dül-mülk'ün vezir olarak kabul edilmemesi nedeniyle yaşanan isyanlar zorlu geçen dönemi daha da zora sokmuştu. Muhammed Tapar'a gelindiğinde ise en başta Emîr Ayaz'ın daha sonra Musul valisi Çökürmüş ve Çavlı arasındaki gerginlikler; Sultanı dış tehlikelere karşı güç duruma düşürürken hem de ülke içerisinde sosyo-ekonomik sorunlarla ilgilenilmesine engel olmuştu. Bütün bunlar Sultanların giderek zayıflaması ve gulâm kökenli olan emîrlerin güçlenmesi ile açıklanırken aynı zamanda devletin parçalanmasına da neden olmuştu. Bütün bu emîrler kendileriyle ilgili sorunlar yaratırken bir taraftan kendi hâkimiyet alanlarını oluşturmaktaydılar. Şöyle ki, Sencer'in yakın adamlarından olan Ay-aba, Sultanın esir edildiği sırada adı sıkça karşımıza çıkmış; ölümünden sonra ise kendi devletini kurmaya çalışmıştı.

Gulâmlara nazaran Sultanlar ile hâkimiyet hakkı nedeniyle sıkça isyan eden kişiler Türkmenler olmuştu. Kendi haklarını aramaktan ziyade kendilerine en yakın olan kişiyi desteklemeyi tercih etmişlerdi. İbrahim Yınal ile başlayan Türkmenleri yanına çekme olayı isyan halinde olan her melikin yaptığı ilk iş olmuştu.

Sultanlar ile emîrler arasında asıl mücadele Melikşah'ın ölümünün ardından başlamıştı. Yaşanan taht kavgalarında, taht iddiacıları kendilerinden çok emîrlerle mücadele vermişlerdi. Nizâm'ül-mülk'e ait gulâmlar Berkyaruk tarafındayken; önemli komutanlardan Aksungur, Bozan ve Yağısıyan gibi isimler öncelikle Tutuş'un yanında yer almış daha sonra ise Berkyaruk'u desteklemişlerdi. Bu emîrlerin taraf değişikliği yapmasının nedeni hem Tutuş'tan korkmaları hem de Berkyaruk'un hastalığının iyileşmesinin ardından tahta sahip çıkabilecek güçte olmasıydı. Ancak ilerleyen zamanlarda diğer emîrler kendilerine en uygun tarafı seçmekten ziyade en çok para veren kişinin yanında yer almayı tercih etmişlerdi.

Tutuş'un, Berkyaruk karşısında mağlup olmasının ardından mücadele silsilesi başlamıştı. Tutuş'un, Terken Hatun'un, Arslan Argun'un ve nihayetinde Muhammed

Tapar'ın Berkıyaruk'a karşı verdiği mücadelelerde en büyük etken emîrlardı. Kendi çıkarları doğrultusunda taraf değışikliğı yapan emîrlar, savaşlar sonunda imzalanan antlaşmada kendilerine uygun bir madde bulmuşlardı. Yapılan antlaşmaya göre, istedikleri tarafa geçme hakkına sahip olan askerî kadro mensupları rahatęa hareket edecekler aynı zamanda bu süre boyunca yaptıkları her şey de meşru hale gelmişti.

Aile içerisinde yaşanan mücadelelerde etkili olan emîr ve komutanlar aynı zamanda Türkmen beyleri, siyasi ilişkilerde de ön plandaydılar. Doğuda, Karahanlı, Gazneli ve Hârzemşahlar; batıda, Abbasi, Fatimî ve Bizans ile münasebetlerde etkili olmuşlar hatta ilk temaslar hemen hemen hepsinde Türkmenler sayesinde geręekleřmiřti. Büyük Selęukluları ilk karşılaştıkları devlet daha kuruluştan önce Samâniler vasıtasıyla Karahanlılar olurken, kuruluşta sıkęa karşımıza Gazne ile Karahanlılar çıkmaktaydı.

İlk zamanlarında Gazneli ve Karahanlı birliklerin ortaklaşa uyguladıkları '*Büyük Selęuklu karşıtı politikasına*' rağmen, Arslan Yabgu'nun ölümlü Karahanlılar ile Büyük Selęukluların yakınlaşmasını sağlarken kesin bir Gazne nefreti oluşmuştu. Arslan Yabgu'nun ölümlünün ardından Büyük Selęuklu Beyleri ile Gazneliler arasındaki ilk temas ve anlaşmazlık, hanedan ile münasebetlerde sıkęa sorunlara neden olan Türkmenler vasıtasıyla geręekleřmiřti. Horasan topraklarına yerleşmeye başlayan Türkmen beylerinin; benliklerine sahip olma istekleri, yerleşik hayata alışamamaları eski geleneklerini devam ettirmelerini sağlamıştı. Ancak bu durum yerel halkın zarar görmesine neden olurken aynı zaman da Büyük Selęuklu ile Gaznelileri karşı karşıya getirmişti.

Gaznelilerin yalnız kalması, Büyük Selęukluları Karahanlı ve Hârzemşah ittifakına dâhil etmişti. Büyük Selęuklu'nun geleceği ile ilgili önemli gelişmelerin yaşandığı bu devirde Hârzemşah Harun'un ve Karahanlı Ali Tegin'in ölümlü, Büyük Selęuklu'yu Gazneliler karşısında tek bırakmıştı.

431/1040 sonrasında kendi hâkimiyetlerini Horasan'da tesis etmeyi başaran Büyük Selęuklular; Gazneli Devleti'ni oldukęa güç duruma bırakarak topraklarına yerleşmişlerdi. Ancak Gazne ile ilişkiler devam ederken devletin doğu tarafında bulunan Çağrı Bey ve oğulları etkili olmaktaydılar. Tuğrul'un ölümlü ile tahta geçen Alp Arslan, Gazne ile huzur ortamı sağlarken; ölümlünün ardından Sultan İbrahim'in, Melikşah'a askerleri aracılığıyla bir komplo kurmuştu. Her ne kadar geręek olmasada Melikşah amcasıyla yaşadığı hâkimiyet mücadelesinin ardından askerlerine yeterince güvenmemekteydi.

Melikşah'ın saltanat süresi boyunca da Gazne ile ilişkiler düzelmiş ve Sultan İbrahim geri çekilirken; Sencer'in henüz Meliklik devrinde, Gazne içerisinde yaşanan taht kavgalarından yararlanarak topraklarına saldırı imkânı elde etmişti. Böylece Horosan'a sahip olmasına rağmen başşehirleri ele geçirilmemiş olan Gazneli Devleti'nin başşehri Sencer tarafından ele geçirilmiş ve hutbede bir Büyük Selçuklu Sultanı'na ilk defa yer verilmişti.

Büyük Selçuklu Devleti'nin diğer iletişim içerisinde olduğu devlet Hârzemşahlar idi. Hârzemşahlar, Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulmasında önemli paya sahiplerdi. Aralarında sorunlar ve sıkça çatışmaların yaşandığı devir ise Sencer devri idi. Sencer'in önemli emîrlerinden biri olan Atsız Bey, Sultan nazarında itibarının artması diğer emîrler tarafından hoş karşılanmamıştı. Sorunlara yer vermek istemeyen Atsız, topraklarına geri dönmek istemişti. Atsız'ın ülkesine dönmesiyle birlikte ona karşı kışkırtmalar başlamıştı. Sebebi ise emîrler arasında yaşanan rütbe çatışmasıydı. Bu durum Sencer ile Atsız'ı savaşa sürüklemişti. Atsız, Sencer karşısında başarı elde edemeyeceği düşüncesiyle Türkmen obalarına giderek onlardan yardım istemişti. Giderek İran etkisinin arttığı bu devlette kendi benliklerini kaybetmemek için mücadele veren Türkmenlerin hepsi bu savaşta Atsız'ın yanında olmayı tercih etmişlerdi. Her ne kadar Sencer Horasan topraklarına hâkim olsa bile, kuruluştan beri İran bürokrasisinin hâkim olduğu Büyük Selçuklu Devleti'nde; Atsız'ın bu başkaldırısı Türkmenleri birlik olmaya sevk etmişti.

Atsız için en uygun fırsat; Sencer'in esir edilmesinin ardından olmuş ve kendi hâkimiyet alanını kurmak için kukla bir Sultan bulmaktan çekinmemişti. Ancak Sencer'in esaretten kurtulması sonucunda ona tabiilikten vazgeçmeyen Atsız, Hâzrm'de kendi hâkimiyet alanını kurmaya çalışırken ölmüştü. Kendisinden sonra oğlu ise Atsız'ın isteğini yerine getirerek bağımsız bir devlet kurmayı başarmıştır.

Selçuk Bey, 389/999 yılında İslamiyet'e geçerken mezhep olarak da Sünniliği tercih etmişti. Dedelerinin yollarından devam eden Büyük Selçuklu Sultanları; Dandanakan'ın ardından Sünni İslam'ın savunuculuğu görevini üstlenmişlerdi. Türkmen hareketleri Abbasi Halifesi'nin de dikkatini çekmiş ve bu durum ilk yıllarından itibaren Büyük Selçuklu ile anlaşmazlıklara neden olmuştu. İlerleyen zamanlarda ise Bağdad'a giren Büyük Selçuklu Sultanları emirleri altındaki askerlerin şehrin içerisine yayılmasından dolayı yaşadığı sıkıntılar, Sultan ile Halife'yi karşı karşıya getirmişti. Bu

duruma kalıcı çözümler bulunamazken, askerlerin şehir içerisinde konaklaması ve alışveriş yapması yasaklanmıştı.

Taht kavgalarının yaşandığı devirde kendi siyasî benliklerini kazanmak için çabalayan Halifelerin bu aşamada artık ellerinde silahlar bulunmaktaydı. Bir devlet adamı gibi hareket eden Halife, güçlü taraf kim ise onun yanında yer alarak hutbeyi okutmayı tercih etmişti. Böylece hem kendi siyasî çıkarlarına hizmet etmiş hem de Sultanların isteklerini onlara vermişti.

Halife ile asıl siyasî sorunlar Muhammed Tapar'ın ölümü ardından Irak Selçuklu tahtına oturan oğlu Mahmud ile yaşanmış ve ondan sonra halefleri arasında da aynı şekilde devam etmişti. Nihayetinde Halife'nin ölümü ile sonuçlanan bu safhada asıl etkili olan kişiler Büyük Selçuklu emîrlerydi. Asıl sorun Hille Emîri Dübey's'in, Büyük Selçuklu Meliki Tuğrul'u isyana sürüklemesinden sonra başarı elde edemeyince Halife ile işbirliği yapma isteğinden sonra başlamıştı. Ancak yapılan katliamlar Halife ile Dübey's'in arasının bozulmasına ve Halife'nin Selçuklu Sultanı ve emîrleri ile işbirliği yapmasına neden olmuştu.

İlk resmi savaşı Selçuklu vassalı Dübey's'e karşı veren Halife'nin yardımına Büyük Selçuklu emîrleri gelmişti. Daha önce Bağdad'da nizamı kollamakla görevli olan Büyük Selçuklu şahneleri, emîrleri; bu sefer Dübey's'e karşı Halife ile savaşarak üstünlük kazanmasını sağlamışlardı. Bütün bunlar yaşanırken Büyük Selçuklu-Halife karşılaşmasına sebep olan bir Bağdad şahnesi Barankuş idi. Mahmud'a Halife'yi şikâyet ederek, asker topladığını dile getirip Selçuklu ordusunun Bağdad üzerine hareket etmesine neden olmuştu. Aralarında huzur ortamı sağlandığı esnada Mahmud'un ölümü ile tahta geçen Mesud, amcası Sencer'e karşı gelmekten kendini alamamıştı. Bunu da Büyük Selçuklu emîrleri ve Halife desteği ile yapmış, hutbeden Sencer'in adını kaldırmıştı.

Sencer'in Sultan olarak seçtiği yeğenin ölmesi, emriler arasında ihtilaflara neden olmuştu. Mesud'un Sultanlığını kabul etmeyenler Halife'nin etrafında toplanarak Mesud karşıtı politika izlemişlerdi. Aralarında yaşanabilecek olası bir savaştan önce Mesud'un eski bir savaş taktiği olan askerleri yanına çekmek için gönderdiği mektuplar işe yaramış ve Halife, Mesud karşısında tek kalmıştı. Savaş sonunda esir edilen Halife Müsterşid'in ölümü, yeni Halife'nin kim olacağı sorununu ortaya çıkarmıştı. Selçuklu emîrleri ve Büyük Sultan Sencer'e göre, kukla görevi gören Harun b. el Muktedi'nin olması gerekirken; tıpkı

babası Müsterşid gibi kindar olan er-Raşid Halife olmuştu. Yeni Halife, Mesud karşısı bir politika izlerken, Bağdad'da bulunan şahne Beytoğdu ve Selçuklu emîrlerini kendi tarafına çekmeye çalışmaktaydı ancak başarı elde edememişti. Bu esnada Zengi, Barankuş, Sadaka gibi Büyük Selçuklu emîrleri ve Melik Davud'dan oluşan büyük bir ittifak grubu Halife ile Mesud'a karşı ittifak oluşturmuş ancak başarılı olamadan dağılan ittifak grubuyla birlikte Halife de Bağdad'ı terk etmek zorunda kalmıştı. Böylece tekrar Bağdad'da Büyük Selçuklu hâkimiyeti tesis edilerek, kukla Halife Abbasi Halifeliği'nin başına geçmiştir.

Büyük Selçuklular Sünni İslam'ın savunuculuğunu üstlenirken; İslamiyet'in diğer bir kolu olan Şia, Büveyhiler ve Mısır Halifeliği'nin altındaydı. Bu nedenle Abbasi Halifesi'nin yanında olan Büyük Selçuklu, Mısır'ın ise katı bir düşmanıydı. Fatimî Halifeleri ile ilk münasebet Besasirî isyanı sırasında olmuştu. Abbasi Halifesi'nin en yakın adamı olmasına rağmen Fatimî taraftarlığı ve ekonomik istekleri sonunda isyan eden Besasirî'nin en büyük destekçisi Mısır olmuştu. Ancak Besasirî'nin Abbasi Halifesi'ni kaçırmaması, Mısır'ın isteklerini yerine getirmemesi Büyük Selçuklular karşısında tek kalmasına neden olmuştu.

Mısır'ın Besasirî üzerinden desteğini çekmesine rağmen Büyük Selçuklu'nun nazarında hem İbrahim Yınal'a hem de Besasirî'ye ilk etapta yardımcı olması, aynı zaman da Şîi politika izlemeleri; Büyük Selçuklu ile daima karşı cephede olmalarına sebep olmuştu. Emîrlerin ve meliklerin de aynı düşünceye sahip olmasına rağmen devletin son dönemlerinde yaşanan taht mücadelelerinde Şökli Bey gibi önemli Büyük Selçuklu beylerini Fatimîlere yaklaştırmıştı. O da tıpkı Melik Rıdvan gibi bir süre Fatimîlere bağlı kalmışsada daha sonra bundan vazgeçmişti.

Kurlu, Hanoğlu Harun, Atsız gibi beyler ile Suriye'deki Fatimî hâkimiyeti kırılmaya çalışılmış ve başarılı seferlerle pek çok şehir Büyük Selçuklu komutanlarının eline geçmişti. Atsız tarafından Kudüs başkent olacak şekilde bir Selçuklu Melikliği kurulmuş, ilerleyen zamanlarda ise Tutuş'un Atsız'ı öldürmesinin ardından Büyük Selçuklu'nun bir diğer kolu Suriye-Filistin Selçuklu Devleti kurulmuştur.

Fatimî hâkimiyetindeki Suriye topraklarını ele geçirmek isteyen Büyük Selçuklu melikleri birbirleri ile çarpışmaktan kaçınmamışlardı. Öncelikle Selçuklu'nun önemli emîrlerinden biri olan Atsız'ı öldürmekten çekinmeyen Tutuş, hâkimiyetini sarstığını düşündüğü Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ı da öldürmüştü.

Fatimîleri ilgilendiren bir diğer konu ise Haçlı Seferleri olmuştur. Anadolu'dan geçtikten sonra bizzat Fatimî topraklarına taarruz eden Haçlı birliklerinin amacı Kudüs'ü ele geçirmektir. Kudüs'ün Büyük Selçuklu hâkimiyetinde olması, Müslümanları Haçlılara karşı birlikte savaştan alıkoymamıştı.

Selçuklu akıncıların en çok görüldüğü topraklar Anadolu olmuştur. Çağrı Bey ile başlayan Anadolu serüveni, askerler için Alp Arslan zamanında zirveye ulaşırken; onlara hem yuva hem de kurtuluş yeri olmuştur. Büyük Selçuklu ailesi de Türkmenler için aynı şeyi düşünerek; onları Anadolu tarafına sürüklemişlerdir. Büyük Selçuklu ailesinin amacı, Türkmenleri merkezden uzaklaştırarak yerel halkın güvenliğini sağlamak ve şehir hayatındaki olumsuzlukların önüne geçmektir. Aynı zamanda batı politikası için gerekli olan askeri desteği Türkmenler sayesinde oluştururken, fetih hareketleri hız kazanmaktaydı. Bu sebeple ilk andan itibaren Türkmen atlıları Azerbaycan ve Anadolu tarafına memur edilmişlerdir.

Büyük Selçuklunun Anadolu ve Azerbaycan'a bu kadar hızlı yayılmaları Malazgirt'ten önce Bizans'ın içerisinde bulunduğu kötü durumla ilgiliydi. II. Basileios'un 416/1025 yılında ölümünün ardından yaşanan sosyo-ekonomik sorunlar, ardından gelen imparatorların hamiyetsizliği ve Ermeni-Gürcü gibi yerel halklara uygulanan dinî politikalar; Anadolu'yu Büyük Selçuklular için açık bir kapı haline getirmişti.

Anadolu'da en çok adına rastladığımız kişi muhtemelen Malazgirt'te Alp Arslan'ın yanında yer alan Afşin Bey'dir. Bizans'ın kapısına kadar dayanan Afşin Bey, Anadolu'nun Türkleşmesi için uzun uğraşlar vererek akınlarda bulunmuştu. Büyük Selçuklu akıncılarının Anadolu içlerinde Konya'ya kadar ilerlemesi, önemli şehirlerin ele geçirilmesi Bizans'ın taarruza kalkışmasına neden olmuştur. Büyük Selçuklu askerlerinin saldırıları sonucu bu plana karar veren Bizans İmparatoru, nihayetinde Malazgirt'te yenilmiş, esir edilmiş, ülkesine dönerken ise yeni imparatorun adamları tarafından öldürülmüştü. Böylece Büyük Selçuklu akıncıları için yeni bir dönem başlamış; Anadolu geçici değil kalıcı yuva olmuştur.

Alp Arslan'ın, Anadolu kapılarını açtıktan sonra etkili bir şekilde yayılmaya başlayan Büyük Selçuklu akıncılarından sonra Anadolu'da Kutalmışoğulları'nın etkisini görmekteyiz. Aynı zamanda Artuk, Tutak gibi Büyük Selçuklu beylerinin Bizans'ın iç işlerine müdahale etmeleri sıkça karşılaşılan bir durum olmuştur. Kutalmışoğulları'nın

Anadolu'ya gelmesi ile başıboş olan Türkmen akıncıları da düzenli bir şekilde onlara katılarak birlik halinde Anadolu'nun Türkleşmesini sağlamışlardı.

Süleyman Şah ve Mansur'un giderek güçlenmesi, Melikşah tarafından bir tehdit olarak algılanırken üstlerine Porsuk emrinde bir ordu göndermekten çekinmemişti. Ancak fırsatı değerlendiren Bizans İmparatoru, Kutalmışoğulları'nı kendine çekerek Melikşah'a karşı bir ittifak kurmuştu. Bu sırada Melikşah'ta imparatora çeşitli vaatlerle Siyavuş isimli bir emîrini göndersede başarı elde edememişti. Çünkü imparator, emîri kendi tarafına çekmiş aynı zamanda da Melikşah'a ait olan toprakları bu emîr sayesinde kendine katmıştı. Ancak Süleyman Şah'ın ölümü, Melikşah için uygun bir zaman olmuş ve bu sefer Porsuk aracılığıyla antlaşma yapmak istemişti. Fakat Süleyman Şah'ın yerine bıraktığı Ebû'l Kasım, Bizans ile işbirliği yapınca başarısız olan Porsuk'un yerine Bozan görevlendirilmişti. Fakat Ebû'l Kasım'ın Bizans ile işbirliğine devam etmesi, Bozan'ın geri dönmesine neden olurken; Bizans için kendini yenileme zamanıydı. Aralarındaki ittifaktan yararlanan Aleksios, surlarını sağlamlaştırmış ve seferler için uygun zaman yaratmıştı.

Anadolu içerisindeki en karmaşık zaman Kılıç Arslan devri olmuştu. Çaka Bey'in varlığı, Bizans içindeki karışıklıklar, Büyük Selçuklu'daki taht mücadeleleri ve Haçlı tehlikesi ile Danişmendlilerin bir güç olarak ortaya çıkması aynı zamanda olmuştu. Çaka Bey'in güçlenmesi, Bizans'ı zor durumda bırakınca Kılıç Arslan ile ittifak yapmaktan çekinmeyen Aleksios'u asıl zorlayan konu Haçlılardı. Haçlıların toplanıp yola çıkmaları, İstanbul'a gelmeleri ve Anadolu'nun istilasına kısa sürede yaşanmış ancak imparator İznik dışında küçük topraklar elde etmiş olsa bile büyük kayıplar vermişti. Selçuklu açısından İznik kaybedilmiş, kıyıları Bizans'ın eline geçmiş ve Anadolu içlerine çekilmişlerdi. Ancak bazı başarılar Selçuklu-Bizans yakınlaşmasını sağlamıştı. Özellikle II. Haçlı Seferleri'nin başlamasıyla İstanbul istila altında kalınca İmparator, Büyük Selçuklu ile antlaşma yapmaktan çekinmemiştir.

Anadolu'yu aşır Suriye'ye ulaşan Haçlılar öncelikle Büyük Selçuklu emîrleri altındaki şehirlere saldırarak onlarla mücadele etmişti. Aslında Haçlıların ortaya çıktığı bu devirde Sultanların varlığından söz etmek doğru olmaz. Çünkü taht mücadeleleri, Sultanların dış meselelere müdahale etmesine engel olmaktaydı. Bu sebeple Haçlı ile mücadelede etkili olarak Büyük Selçuklu emîrlerini görmekteyiz. Kısmen başarı elde edilmiş olsa bile emîrlerin, askerlerin az olması, yaşanan sosyo-ekonomik sorunlar Haçlılar

karşısında tam olarak başarı elde edilmesine engel olmuştu. Aralarında bir beraberlik söz konusu olmayan Müslüman ordusu, özelde belli başarılar elde etmiş olsa bile, genelde toprak kaybederek Haçlı Devletlerinin sahasını genişletmişlerdi.

Bütün bu süre boyunca yaşanan taht kavgaları, elde edilen zaferler ve kaybedilen savaşlar, istilalar, göçler, gidilen yeni şehirler ve tahrip edilen köyler; hepsi olurken zor günler geçirenler ise halk olmuştu. Göçebe hayat tarzından vazgeçmek istemeyen Türkmenler, yerel halkı soymuşlar, savaş esnasında yol üzerinde yaşayan insanlardan fazla vergi alarak onları zorlamışlar; taht kavgalarında şehirler özellikle İsfahan halkı maddi-manevi zor günler geçirmişlerdi. Kısacası her şeyin sorumluluğu halka yüklenmişti. Bütün bunların yanı sıra dinî bir saldırı altında kalarak Bâtını tehlikesiyle mücadele etmişlerdi.

Şehirlerin idaresinden sorumlu olan amid, şahne gibi kişilerin görevlerini kötüye kullanmaları sıkça karşılaşılan bir durum olurken, alınan önlemlere dair herhangi bir şey göze çarpmamaktadır. Halkın ellerinden mallarını hakları olmadığı halde müsadere eden amiller pek çok sefer görülmüşken sadece Melikşah zamanında şikayet edilmişti. Ancak malların iade edilmesi dışında amile bir ceza verilmemişti.

Son olarak 431/1040 yılında kurulan Büyük Selçuklu Devleti 552/1158'de Sencer'in ölümü ile tamamen olmasa bile yıkılmıştır. Kendisinden sonra emîrlerin arasında paylaşılan Büyük Selçuklu Devleti, irili ufaklı pek çok beylik ve devleti bünyesinden çıkartmıştır. Selçuklu ailesi içte ve dışta yaşanan problemlere çözüm bulamamış, özellikle Türkmenlerin nefretini her devirde kazanmıştı. Yıkılışını hazırlayan sürecin en büyük etkisi de bu idi. Kendi öz kardeşlerini unutarak Klasik Türk-İslam Devleti olma isteği, İranlı etkisinde kalması sadece ordu içinde değil; halk tabakasında da zaman zaman sorunlara neden olmuştu. Ancak bunu yeterince fark etmeyen Büyük Selçuklu Sultanları, İranlı bürokratlarla işbirliği yapmaktan vazgeçmemişlerdi. Bu durum ilk zamanlarda ki gibi etkisini korumaktaydı. Nitekim taht kavgaları sırasında Berkyaruk'un vezir olarak müstevfî Mecdül-mülk'ü seçmesi askerler tarafından asla kabul edilmemişti. İlk günden son güne kadar devam eden Türkmen meselesi, Sencer'in esir edilmesi ile nihayete ermiş ve istediklerini ele geçiren Oğuzlar, İran kültürüne sahip olan bütün Büyük Selçuklu şehirlerini yağmalamaktan, katliam yapmaktan çekinmemişlerdi. Böylece kurulmasında en büyük desteği gördüğü Oğuz Türkmenleri tarafından da yıkılmışlardı.

KAYNAKÇA

Kaynak Eserler

Abû'l-Farac (1945). *Abû'l-Farac Tarihi C.I*, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Abû'l-Farac (1950). *Abû'l-Farac Tarihi C.II*, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Ahmed b. Mahmud (2011). *Selçuknâme*. (Haz. Erdoğan Merçil), İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Anna Kommena (1996). *Alexiad Malazgirt'in Sonrası*.(Çev. Bilge Umar), İstanbul: İnkılâp Kitabevi.

Anonim Gürcü Vekayinamesi (2003). *Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar)*. (Çev. Hrant D. Andreasyan, Yay. Erdoğan Merçil), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Anonim Haçlı Tarihi (2013). (Çev. Ergin Ayan), İstanbul: Selenge Yayınları.

Aristakes Lastivertc'i (1985). *History*. (İngilizceye Çeviren Robert Bedrosian), New York. Azîmî (2006).

Azîmî Tarihi. (Çev. Ali Sevim), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Beyhakî (2019). *Beyhakî Tarihi*. (Çev. Necati Lügal), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Bundari (2016). *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*. (Çev. Kıvameddin Burslan), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Cûzcânî (2015). *Tabakât-ı Nâsırî*. (Çev. Erkan Göksu), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Cüveynî (2013). *Tarih-i Cihan Güşa*. (Çev. Mürsel Öztürk), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Danışmendnâme (1999). (Haz. Necati Demir), Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Matbaası.

- el-Hüseynî (1999). *Ahbârü'd-Devleti's Selçukiye*. (Çev. Necati Lügal), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)* (2001). (Haz. Işın Demirkent), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ioannes Zonaras, (2008). *Tarihlerin Özeti*. (Çev. Bilge Umar), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.
- İbn Kesîr (2000). *el Bidaye ve N'Nihaye C.XII*. (Çev. Mehmet Keskin), İstanbul: Çağrı Yayınları.
- İbn'ül-Cevzî, (2014). *el-Muntazam fî Tarihi'l-Ümem'de Selçuklular*, (Çev. Ali Sevim), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İbnü'l-Adîm (2014). *Zubdetü'l Haleb min Tarihi Haleb'de Selçuklular*. (Çev. Ali Sevim), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İbnü'l-Adîm,(1989). *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*.(Çev. Ali Sevim), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- İbnü'l-Esîr (1989). *el-Kâmil Fî't-Tarih C.IX,X,XI*. (Çev. Abdülkerim Özaydın), İstanbul: Bahar Yayınları.
- İbnü'l-Ezrak (1991). *Meyyafarikin ve Amid Tarihi*. (Çev. Ahmet Savran),Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat1 Fakültesi Yayını.
- Kazvîni (2015). *Târîhi Güzîde*, (Ed: Erkan Göksu), İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Mikhael Attalelariates (2008). *Tarih*. (Çev. Bilge Umar), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Mikhail Psellos (2014). *Mikhail Psellos Khronographia'sı*. (Çev. Işın Demirkent), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Mîrhând (2015). *Ravzatu's-Safâ fî Sireti'l-Enbiya ve'l-Müluk ve'l Hulefa(Selçukiler Kısmı)*.(Çev. Erkan Göksu), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Mîrhând (2017). *Ravzatu's-Safâ fî Sireti'l-Enbiya ve'l-Müluk ve'l Hulefa(Gazneliler kısmı)*(Çev. Erkan Göksu), İstanbul: Kronik Kitap. 2017.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah (2017). *Cami'd- Düvel Selçuklular Tarihi C.I.* (Haz.

Ali Öngül), İstanbul: Kabalcı Yayınları.

Nikephoros Bryennios (2008). *Tarihin Özü.* (Çev. Bilge Umar), İstanbul: Arkeoloji ve Sanat.

Nizâm'ül-mülk (2013). *Siyasetâ-nâme.* (Haz. Mehmet Altay Köymen), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Râvendî (1999). *Rahat-üs-sudur ve Ayet-us-sürur C.I-II* (Çev. Ahmed Ateş), Ankara: Türk Tarih Kurum.

Reşidüddin Fazlullah (2014). *Cami'ü't- Tevarih (Selçuklular Kısmı).* (Çev. Erkan Göksu, H.Hüseyin Güneş), İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Sıbt İbnü'l-Cevzî (2011). *Mir' âtü'z-zamân fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular.* (Çev, Ali Sevim), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Smbat Sparepet (2005). *Vekayiname,* (İngilizceye Çeviren, R. Bedrosian), New Jersey.

Süryani Mihail'in Vekayinamesi (1944). (Çev. Hrand D. Andreasyan).

Urfalı Mateos Vekayinamesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162) (2000). (Çev. Hrant D. Andreasyan), Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Araştırma Eserler

Agacanov, Sergey Grigoreviç (2006). *Selçuklular.* (Çev. Ekber N. Necef, Ahmet R. Annaberdiyev), İstanbul: Ötüken.

Agacanov, Sergey Grigoreviç (2015). *Oğuzlar.* (Çev. Ekber N. Necef), İstanbul: Selenge Yayınları.

Akçay, Filiz (2015). “Ebu Said Abdülmelik Dahhak b. Mahmud Gerdizi'nin “Zeynü'l Ahbar” Adlı Eserinin Tahiriler, Saffariler, Samâniler ve Gazneliler İle İlgili Bölümlerinin Türkçe Tercümesi ve Değerlendirilmesi”. Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Ordu.

Barthold, V.V. (2017). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan.* (Haz. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul: Kronik Kitap.

- Bosworth, C.E (1968).“ The Political and Dynastic History of Iran World (A. D. 1000-1217)”, *The Cambridge History of Iran*, Cambridge.
- Cahen, Claude (1994). *Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler*. (Çev. Yıldız Moran), İstanbul: E Yayınları.
- Çelik, Aydın (2018). *Fatimîler Devleti Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Demirci, Mustafa (2000). “İktâ”. *T.D.V.İA*, 22, İstanbul, 47-49.
- Eyice, Semavi (1971). *Malazgirt Savaşını Kaybeden IV. Romanos Diogenes*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- GENÇ, Süleyman, “Büyük Selçuklu Tarihi’nde İbrahim Yinal İsyanı ve Onun Fatimî Arka Planı”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı XXXI, İzmir 2010.
- Göksu, Erkan (2010). *Türkiye Selçuklularında Ordu*. Ankara : Türk Tarih Kurumu.
- Göksu, Erkan (2017). *Selçuklunun Mirası Gulâm ve İktâ*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Hunkan, Ömer Soner (2007). *Türk Hakanlığı*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Kafesoğlu, İbrahim (2000). *Hârezmşahlar Devleti Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kafesoğlu, İbrahim (2014). *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*. İstanbul: Ötüken.
- Kayhan, Hüseyin (2001). *Irak Selçukluları*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Köymen, Mehmet Altay (1947). “Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı”, *AÜDTCF. Dergisi*, 10, 159-173.
- Köymen, Mehmet Altay (1976). *Tuğrul Bey ve Zamanı*. İstanbul: MEB Basımevi.
- Köymen, Mehmet Altay (2011). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri C.I*. Ankara : Türk Tarih Kurumu.
- Köymen, Mehmet Altay (2011). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi İkinci İmparatorluk Devri C.II*. Ankara : Türk Tarih Kurumu.

- Köymen, Mehmet Altay (2011). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Alp Arslan ve Zamanı C.III*. Ankara : Türk Tarih Kurumu.
- Köymen, Mehmet Altay (2013). *Selçuklu Devri Türk Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Kucur, Sadi S. (2000). “İktâ” *TDVİA*, 22, 47-19.
- Kurpalidis, G.M. (2011). *Selçuklu Devleti’nin İdarî, Sosyal ve Ekomonik Tarihi*. (Çev. İlyas Kamalov), İstanbul: Ötüken.
- Lewis, Bernand (1995). *Haşîşiler*. (Çev. Ali Aktan), İstanbul: Sebil Yayınevi.
- Merçil, Erdoğan (1991). “Amid”. *T.D.V.İA*, 3, 55.
- Merçil,Erdoğan (1989a).*Kirman Selçukluları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Merçil, Erdoğan (1989b).*Gazneliler Devleti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Merçil, Erdoğan (1996). Gulâm. *TDVİA*, 14, 184.
- Merçil, Erdoğan (2007). *Selçuklular’da Hükümdarlık Alâmetleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Merçil, Erdoğan (2013). “Büyük Selçuklular’da Zengin Emîrler”. *Tarih İnceleme Dergisi*,28, 193-207.
- Merçil, Erdoğan (2015). *Selçuklular Zamanında Divan Teşkilatı*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Merçil, Erdoğan; Sevim, Ali (1995). *Selçuklu Devletleri Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ostrogorsky,Georg (2015). *Bizans Devleti Tarihi*. (Çev. Fikret Işıltan), Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Öngül , Ali (2018). *Kirman Selçukluları*. İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Özaydın, Abdülkerim (1990). *Sultan Muhammed Tapar Devrinde Büyük Selçuklu Devleti*.Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Piyadeoğlu, Cihan (2017). *Sultan Alp Arslan*. İstanbul: Kronik Kitap.
- Sevim, Ali (1989). *Suriye-Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Sevim, Ali (2005a). “İbn’ül Cevzî’nin el-Muntazam İsimli Eserindeki Büyük Selçuklular İle İlgili Belgeler”. *Belleten*, 26, 1-84.
- Sevim, Ali (2005b). “Suriye Selçuklu Melikliği”. (Yay. Haz. E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek), *Makaleler I*, Ankara: Berikan Yayınları.
- Sevim, Ali (2005c). “Artukoğlu Sökmen’in Siyasî Faaliyetleri”. (Yay. Haz. E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek), *Makaleler I*, Ankara: Berikan Yayınları.
- Sevim, Ali (2005d). “Suriye’de Navekiyye Türkmenler”. (Yay. Haz. E. Semih Yalçın, Süleyman Özbek), *Makaleler I*, Ankara: Berikan Yayınları.
- Sevim, Ali (2011). *Ünlü Selçuklu Komutanları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sevim, Ali (2014). *Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi* Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Sümer, Faruk (2016). *Oğuzlar*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Taşkıran, Hasan (2013). “Büyük Selçuklu Devleti’nde Bâtîni Suikastları ve Selçuklu Toplumunun Suikastlar Karşısındaki Tutumu”. *BEU. SBE. Dergisi*, 1-2, 135-14.
- Terzi, Mustafa Zeki (1996). “Gulâm”. *TDVİA*, 14, 178-180.
- Togan, Zeki Velidi (2019). *Umumi Türk Tarihine Giriş*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tomar, Cengiz (2006). “Müsadere”. *TDVİA*, 32, 65-57.
- Turan, Osman (2004). *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Ötüken.
- Turan, Osman (2014). *Selçuklular Devrinde Türk-İslam Medeniyeti*. İstanbul: Ötüken.
- Turan, Osman. “İktâ”. *İA.*, V-2, 949-959.
- Yazar, Nurullah (2013). “Büyük Selçuklular Döneminde İsfahan’ın Siyasî Durumu”. *Journal of Islamic Research*, 24, 25-38.
- Yınanç, Mükrimin Halil (2009). *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri C.I*. Ankara: Ekol Yayın.

Yınanç, Mükrimin Halil (2017). “Musul ve el-Cezire’de Oğuz Türkleri”. (Haz. Fahameddin Başar, İlyas Gökhan, Ömer Hakan Özalp), *Makaleler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

EKLER

Ek 1: Büyük Selçuklu Devleti ve çevresinde bulunan devletlerin haritası

Kaynak: <http://www.yardimcikaynaklar.com/wpcontent/uploads/2015/12/b%C3%BCy%C3%BCk-sel%C3%A7uklu-devleti-haritas%C4%B1.jpg>

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, Adı : COŞKUN, Gökçe
Uyruğu : T.C
Doğum Tarihi ve Yeri : 12/11/1994- Yalova
Telefon : 531 592 2846
E-mail : gokcecoskunn77@hotmail.com

Eğitim

<i>Derece</i>	<i>Eğitim Birimi</i>	<i>Mezuniyet Tarihi</i>
Yüksek lisans	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı.	
Lisans	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü	13/06/2016
Lise	Yalova Kaşgarlı Mahmut Mesleki ve Teknik Anadolu Lisesi.	08/06/2012

Yabancı Dil

İngilizce